

KUTADGU BİLİĞ'DE İSİM

İmren TÜRKMEN AKTAŞ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Talip Yıldırım

Uşak

Haziran, 2019

KUTADGU BİLİĞ'DE İSİM

İmren TÜRKMEN AKTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran, 2019

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

KUTADGU BİLİG'DE İSİM

İmren TÜRKMEN AKTAŞ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2019

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Hakaniye lehçesiyle yazılmış olan ve Yusuf Has Hacib'in kaleminde hayat bulan Kutadgu Bilig, Türk edebiyat ve kültür tarihi açısından ehemmiyete sahip bir eserdir. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra yazılan ilk eserlerden olan Kutadgu Bilig, mutlu olma bilgisi anlamına gelmektedir. Eserde her iki dünyada da mutlu olmanın yolları öğütlenirken devlet yönetimi, iyilik, hoşgörü, doğruluk, akıl ve bilginin önemi vurgulanmıştır. Aslında, eserin içeriğinde ideal insan tipine önem verilmiştir. Ayrıca, dilin inceliklerinden faydalanılmıştır. Verilmek istenen mesajlar alegorik bir anlatımla edebî bir şekilde sunulmuştur. Mesnevi tarzında yazılan eserde kasidelere, dörtlüklere, atasözlerine, söz sanatlarına yer verilmiştir. Eserde ölçü ve kafiye uyumu sağlanmaya çalışılmıştır. Döneminin şartları göz önüne alındığında böyle bir eserin sağlam bir birikim, bilgi ve tecrübenin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig gibi çok yönlü bir esere sahip olmanın gururuyla eserin isim yönünden zenginliğini göstermek için eserdeki isimlerin ve isim soylu sözcüklerin incelemesi yapılmıştır. Çalışmamıza konu olan Kutadgu Bilig'deki kelimeler referans alınarak isimler, isimlere getirilen ekler, isim yapan ekler ve isim görevinde kullanılan isim soylu sözcükler irdelenerek kendi aralarında tasniflenip biçimsel işlevleri örnekleriyle birlikte sunulmuştur. Çalışma, sınıflandırma yöntemiyle yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kutadgu Bilig, İsim, İsim Soylu Sözcükler*

ABSTRACT

NOUN IN KUTADGU BİLİĞ

İmren TÜRKMEN AKTAŞ

The Department of Turkish Language and Literature

Social Sciences Institute of Uşak University, June 2019

Advisor: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hacib in the Hakaniye dialect, is a work of great importance in terms of Turkish literature and cultural history. Being one of the first works written after Turkish' adoption of Islam, Kutadgu Bilig means knowledge of happiness. The ways of happiness in both worlds are emphasized in the work as well as the importance of state governance, goodness, tolerance, righteousness, wisdom and knowledge. Indeed, ideal human type is given importance within the context of the work. Also, subtleties of the language have been advantaged. The messages being intended to be given are presented with an allegorical expression in a literary style. Odes, tetrastichs, proverbs, and figure of speeches were included in the work written in the style of Mesnevi. The harmony of meter and rhyme were tried to be achieved. Considering the conditions of its period, it is understood that such work is the product of a great background, knowledge and experience.

In the current study, with the pride of having a versatile work like Kutadgu Bilig, the nouns and root-nouns in the work were examined to show the substantiality of it. With reference to the words in the Kutadgu Bilig, the nouns, suffixes attached to the nouns, suffixes creating nouns, and root-nouns which are used as nouns were examined. They were classified and presented with the examples of their formal functions. The study was conducted using the classification method of research.

Key words: *Kutadgu Bilig, Nouns, Root-nouns*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi İmren TÜRKMEN AKTAŞ'ın "Kutadgu Bilig'de İsim" başlıklı tezi 10 / 06 / 2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Üye (Tez Danışmanı): Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Üye : Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ

Üye : Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

ÖNSÖZ

Türklerin 11. yüzyılda İslâmiyetle tanışmaları dinî yaşantılarında ve dil anlayışlarında farklılıklara sebep olmuştur. İslâmiyetin etkisiyle Türk dili; Arapça'dan, dönemin siyasî olaylarından dolayı da Farsça'dan etkilenmeye başlamıştır. Karahanlılar döneminde İslâmiyet etkisinde yazılan ilk eser olan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i hem sözlü edebiyat döneminden özellikler hem de Arapça ve Farsça'nın özellikleriyle şekillenmiş bir eserdir.

Çalışmamızda, Kutadgu Bilig adlı eserde geçen isimler, isim yapan ekler, isim çekim ekleri ve isim soylu sözcük türleri incelenmiştir. Kutadgu Bilig; Türk kültürü, Türk dili ve İslâmiyet açısından öneme haiz bir eserdir. Bu önemli eserdeki isimlerin çokluğu sebebiyle bu eserdeki isimler ve isim soylu sözcükler incelenmiş ve bu incelemeyle Kutadgu Bilig'deki isimler konusu detaylıca ele alınıp konuya farklı perspektiflerden yaklaşılmaya çalışılmıştır. İsimler ve isim soylu sözcükler tek çalışmada toplanıp örneklerle genişletilerek hem bu alanda çalışacaklara kolaylık sunması hem Türk dili, edebiyatı, dini, tarihi ve kültürü açısından çok önemli olan bu çok yönlü eserin önemine, içerik olarak zenginliğine, dil bilgisi yönünden çeşitliliğine değinmek hem de bu eserdeki isim ve isim soylu sözcüklere dikkatleri çekmek amaçlanmıştır.

Çalışmamızda, Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant'ın Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri I İsim adlı çalışması örnek alınmıştır. Çalışmamızın içindekiler bölümü bu eserden faydalanarak oluşturulmuştur ve ilaveler yapılmıştır. Dîvânü Lugâti't-Türk'te olup Kutadgu Bilig'de bulunmayan ek ve sözcük türleri çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Ayrıca Nalbant'ın incelemiş olduğu eserde olmayan Kutadgu Bilig'de bulunan farklı ekler tespit edilip çalışmamıza eklenmiştir. Çalışmamızın şekillenmesinde önem arz eden bu eserden yola çıkarak Kutadgu Bilig'deki isim ve isim soylu sözcükler incelenmiştir. Karahanlı döneminde yazılmış olan Dîvânü Lugâti't-Türk adlı eserdeki isimleri etraflıca inceleyen bu çalışmanın benzeri Kutadgu Bilig üzerinde yapmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda, Kutadgu Bilig'deki isim ve isim soylu sözcükler incelenmiştir. Karahanlı döneminde yazılmış olan eserdeki isimler, isim yapan ekler ve isim soylu sözcükler detaylıca ele alınmıştır.

Çalışmamızda; konu ve isim belirlendikten sonra öncelikle konu ile ilgili makale, tez, kitap, sempozyum ve konferans bildirileri taranmıştır. Elde ettiğimiz

bilgiler fişlenerek çalışmamızın gerekli bölümlerinde değerlendirilmiştir. Çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Karahanlı Devleti'nin tarihi genel hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Aynı bölümde Yusuf Has Hacib'in hayatı açıklanmıştır. Ardından Kutadgu Bilig ile ilgili bilgi verilip eserin nüshaları hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde isim çekim ve yapım ekleri incelenmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise isimden isim yapan eklere ve fiilden isim yapan eklere değinilmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde sözcük türleri ele alınmıştır. Sözcük türleri anlamlı sözcükler, görevli sözcükler ve görevli-anlamlı sözcükler olarak sınıflandırılarak incelenmiştir. Anlamlı sözcükler grubunda sıfatlar, sayılar, zamir ve zarflar görevli sözcükler grubunda edatlar ve bağlaçlar görevli-anlamlı sözcükler grubunda ise ünlemler açıklanmıştır.

Çalışmamızın dil bilgisi bölümlerinde bu alanda çalışmış bilim adamlarının konu ile ilgili tanımları ve düşüncelerine yer verilmiş ardından konunun örnekleri verilmiştir. Çalışmanın sonuna elde edilen bulgu ve tespitlerin yazıldığı sonuç bölümü ve çalışmamız boyunca faydalandığımız eserlerin listesini içeren bir kaynakça eklenmiştir.

Çalışmamız süresince Reşit Rahmeti Arat'ın Kutadgu Bilig'in metin ve çevirisini içeren eserinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın başından sonuna kadar bilgisini, tecrübesini ve kıymetli vaktini benden esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Talip YILDIRIM'a, hayatımın her döneminde maddi ve manevi desteklerini hissettiğim aileme ve tüm çalışmalarımdayanım olarak beni yüreklendiren en büyük destekçim olan eşime sabrı ve fedakârlığı için candan ve yürekten teşekkür ederim.

İmren TÜRKMEN AKTAŞ

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : İmren TÜRKMEN AKTAŞ
Doğum Yeri ve Tarihi : Selendi / 26.02.1990
Lisans Öğretimi : Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili
ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar :

- 2013-2014 Uşak- Ulubey Avgan Ortaokulu, Türkçe Öğretmeni
- 2014-2015 Uşak- Sivaslı Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Sivaslı Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni
- 2015-2016 Uşak –Sivaslı Anadolu İmam Hatip Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni
- 2016-2017 Uşak Teleperformans, Müşteri Temsilcisi

İletişim

e-posta adresi : imr_en@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ	iii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZGEÇMİŞ	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xviii
İŞARETLER	xix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: KUTADGU BİLİĞ	3
1. KUTADGU BİLİĞ	3
1.1. Karahanlı Dönemi	3
1.2. Yusuf Has Hacib	4
1.3. Kutadgu Bilig	5
İKİNCİ BÖLÜM: İSİM BİÇİM BİLGİSİ	10
2. İSİM BİÇİM BİLGİSİ	10
2.1. ÇEKİM BİÇİM BİLGİSİ	10
2.1.1. ÇOKLUK KAVRAMI VE ÇOKLUK EKLERİ	10
2.1.1.1. +Ar	11
2.1.1.2. +An	12
2.1.1.3. +t	13
2.1.1.4. +z	14
2.2. İYELİK EKLERİ	14
2.2.1. Tekil Şahıslar	15
2.2.2. Çoğul Şahıslar	19
2.3. AİTLİK EKLERİ	22
2.4. HÂL EKLERİ	24
2.4.1. Yalın Hâl (Nominative)	25
2.4.2. İlgi Hâli (Genetive)	27
2.4.3. Yükleme Hâli (Akuzative)	30

2.4.4. Yönelme Hâli (Dative)	32
2.4.5. Bulunma Hâli (Locative)	35
2.4.5.1. Bulunma Hâli Eki +DA'nın Ayrılma Hâli Eki Olarak Kullanılması.....	37
2.4.6. Ayrılma Hâli (Ablative)	38
2.4.7. Vasıta Hâli (Instrumental)	40
2.4.8. Eşitlik Hâli (Equative).....	44
2.4.9. Yön Gösterme Hâli (Directive).....	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YAPI BİÇİM BİLGİSİ.....	48
3. YAPI BİÇİM BİLGİSİ	48
3.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	48
3.1.1. Küçültme ve Sevgi Bildirme Ekleri.....	48
3.1.1.1. +çA	48
3.1.1.2. +çak / +çuk	50
3.1.1.3. +kına.....	51
3.1.2. Benzetme Ekleri	51
3.1.2.1. +dAm.....	52
3.1.2.2. +sİG / +suğ	52
3.1.2.3. +çin.....	54
3.1.3. Benzetme Yoluyla Organ Adları Yapım Ekleri.....	55
3.1.3.1. +GAK / +ek	55
3.1.4. Sosyal Tabaka, Sınıf ve Topluluk Bildiren Yapım Ekleri	55
3.1.4.1. +ken.....	55
3.1.5. Bitki ve Hayvan Adları Yapan Ekler.....	56
3.1.5.1. +GAç	56
3.1.5.2. +ğan	57
3.1.5.3. +lan.....	57
3.1.6. İş, Görev ve Yer Bildiren Ekler	58
3.1.6.1. +duk	58
3.1.6.2. +lağ.....	59
3.1.6.3. +çI.....	60
3.1.6.4. +IXK ve +IXG	62
3.1.7. Renk İsimleri Yapan Ekler	66
3.1.7.1. +ğıl, + ^o I	66
3.1.8. Yokluk ve Eksiklik Bildirme Ekleri	67

3.1.8.1. +sXz	67
3.1.9. İsim Kök ve Gövdeleriyle Anlam Olarak Yakın İsimler Türeten İsim Yapım Ekleri ("Characterisation" Ekleri)	68
3.1.9.1. +sXK	68
3.1.9.2. +GUK	69
3.1.9.3. +(X)N	70
3.1.9.4. +AGU, +gU	70
3.1.9.5. +kl	72
3.1.9.6. +dağ	73
3.1.9.7. +daş	73
3.1.9.8. +düz	74
3.1.9.9. +er	74
3.1.9.10. +IA	75
3.1.9.11. +IAyU	75
3.1.9.13. +maç	76
3.1.9.15. +nç ve +nçi	76
3.1.9.16. +ngku	77
3.1.9.18. +rAk	78
3.1.9.19. +kek	79
3.1.9.20. +sXzXn	79
3.1.10. Devamlılık Bildirme Ekleri	81
3.1.10.1. +çll	81
3.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri	81
3.2.1. -a/-e	81
3.2.3. -AK	83
3.2.4. -ç	84
3.2.5. -çl	86
3.2.6. -çXK	87
3.2.7. -di	87
3.2.8. -du	87
3.2.9. -(X)G	88
3.2.10. -GA	89
3.2.11. -ğak	90
3.2.12. -GIXG	91

3.2.13. -KI	91
3.2.14. -GXn.....	92
3.2.15. -GU	93
3.2.16. -gUçl	94
3.2.17. -l	95
3.2.18. -(X)K.....	96
3.2.19. -(X)l.....	98
3.2.20. -(X)m.....	99
3.2.21. -man	100
3.2.22. -me	100
3.2.23. -mAK.....	101
3.2.24. -mUr	103
3.2.25. -(X)N	103
3.2.26. -nAk.....	104
3.2.27. -süg.....	105
3.2.28. -(X)ş	105
3.2.29. -(X)t	107
3.2.30. -(X)z	108
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SÖZCÜK TÜRLERİ	109
4. SÖZCÜK TÜRLERİ	109
4.1. ANLAMLI SÖZCÜKLER.....	109
4.1.1. SIFATLAR	109
4.1.1.1. Sıfat Türleri.....	109
4.1.1.1.1. Niteleme Sıfatı.....	109
4.1.1.1.1.1. Soyut Kavram Bildiren İsimlerden Oluşan Niteleme Sıfatları.....	111
4.1.1.1.1.2. Durum Bildiren İsimlerden Oluşan Niteleme Sıfatları.....	111
4.1.1.1.1.3. Renk İsimlerinden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları.....	112
4.1.1.1.1.4. Yön İsimlerinden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları	112
4.1.1.1.1.5. Miktar ve Ölçü Bildiren İsimlerden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları	113
4.1.1.1.2. Belirtme Sıfatı.....	114
4.1.1.1.2.1. İşaret Sıfatı	114
4.1.1.1.2.2. Soru Sıfatı	115
4.1.1.1.2.3. Belirsizlik Sıfatı	116

4.1.1.2. Sıfatlarda Pekiştirme	117
4.1.2. SAYILAR	119
4.1.2.1. Sayı Türleri	119
4.1.2.1.1. Asıl Sayılar	119
4.1.2.1.2. Sıra Sayılar	120
4.1.2.1.3. Üleştirme Sayıları	120
4.1.2.1.4. Kesir Sayıları	121
4.1.2.2. Sayı Adlarının Sıfat Olarak Kullanılması.....	122
4.1.3. ZAMİRLER	123
4.1.3.1. Şahıs Zamirleri.....	123
4.1.3.1.1. I. Tekil Şahıs Zamiri.....	125
4.1.3.1.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	125
4.1.3.1.1.2. İlgî Hâli Eki İle Kullanımı	125
4.1.3.1.1.3. Yükleme Hâli Eki İle Kullanımı	126
4.1.3.1.1.4. Yönelme Hâli Eki İle Kullanımı	126
4.1.3.1.1.5. Bulunma Hâli Eki İle Kullanımı.....	127
4.1.3.1.1.6. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı.....	127
4.1.3.1.1.7. Vasıta Hâli Eki İle Kullanım	128
4.1.3.1.1.8. Eşitlik Hâli Eki İle Kullanımı.....	128
4.1.3.1.2. II. Tekil Şahıs Zamiri.....	128
4.1.3.1.2.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	128
4.1.3.1.2.2. İlgî Hâli Eki İle Kullanımı	129
4.1.3.1.2.3. Yükleme Hâli Eki İle Kullanımı	129
4.1.3.1.2.4. Yönelme Hâli Eki İle Kullanımı	130
4.1.3.1.2.5. Bulunma Hâli Eki İle Kullanımı.....	130
4.1.3.1.2.6. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı.....	131
4.1.3.1.3. III. Tekil Şahıs Zamiri.....	131
4.1.3.1.3.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	131
4.1.3.1.3.2. İlgî Hâli Eki İle Kullanımı	132
4.1.3.1.3.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı	133
4.1.3.1.3.4. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı	133
4.1.3.1.3.5. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı.....	134
4.1.3.1.3.6. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı.....	134
4.1.3.1.3.7. Vasıta Hâli Eki İle Kullanımı	135

4.1.3.1.3.8. Yön Hâli Eki İle Kullanımı.....	136
4.1.3.1.3.9. Eşitlik Hâl Eki İle Kullanımı.....	136
4.1.3.1.4. I. Çoğul Şahıs Zamiri	137
4.1.3.1.4.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	137
4.1.3.1.4.2. İlgî Hâl Eki İle Kullanımı	138
4.1.3.1.4.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı	138
4.1.3.1.4.4. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı.....	139
4.1.3.1.5. II. Çoğul Şahıs Zamiri	139
4.1.3.1.5.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	139
4.1.3.1.5.2. İlgî Hâl Eki İle Kullanımı	139
4.1.3.1.5.3. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı.....	140
4.1.3.1.6. III. Çoğul Şahıs Zamiri	140
4.1.3.1.6.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	140
4.1.3.1.6.2. İlgî Hâl Eki İle Kullanımı	141
4.1.3.1.6.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı	141
4.1.3.1.6.4. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı	142
4.1.3.1.6.5. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı.....	142
4.1.3.1.6.6. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı.....	143
4.1.3.2. İşaret Zamirleri.....	143
4.1.3.2.1. Bu.....	144
4.1.3.2.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	144
4.1.3.2.1.1.2. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı	145
4.1.3.2.1.1.3. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı.....	145
4.1.3.2.1.1.4. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı.....	146
4.1.3.2.1.1.5. Yön Hâl Eki İle Kullanımı.....	146
4.1.3.2.2. Ol.....	147
4.1.3.3. Dönüştürme Zamirleri	147
4.1.3.3.1. Kendü	148
4.1.3.3.2. Öz	148
4.1.3.3.2.1. Çekim Ekleriyle Kullanımı	148
4.1.3.3.2.1.1. İyelik Ekleriyle Kullanımı.....	148
4.1.3.3.2.2. Hâl Ekleriyle Kullanımı.....	149
4.1.3.3.2.2.1. Yalın Hâlde Kullanımı	149
4.1.3.3.2.2.2. Yükleme Hâl Ekiyle Kullanımı	150

4.1.3.3.2.2.3. Yönelme Hâl Ekiyle Kullanımı.....	150
4.1.3.3.2.2.4. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı.....	151
4.1.3.4. Soru Zamirleri.....	151
4.1.3.4.1. Kim	152
4.1.3.4.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı.....	152
4.1.3.4.1.2. İlgî Hâl Eki İle Kullanımı	152
4.1.3.4.1.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı	153
4.1.3.4.1.4. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı.....	153
4.1.3.4.1.5. Yönelme Hâli İle Kullanımı	154
4.1.3.4.1.6. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı.....	154
4.1.3.4.2. Ne.....	155
4.1.3.5. Belirsizlik Zamirleri	155
4.1.4. ZARFLAR	157
4.1.4.1. Zaman Zarfları	157
4.1.4.1.1. Edatlarla Oluşturulmuş Zaman Zarfları	159
4.1.4.1.1.1. Tünle	159
4.1.4.1.2. Yapım Ekleriyle Oluşturulmuş Zaman Zarfları.....	160
4.1.4.1.2.1. Emdi/İmdi.....	160
4.1.4.1.2.2. Küntüz	160
4.1.4.1.3. Kök Hâlinde Olan Zaman Zarfları	161
4.1.4.1.3.1. Kün	161
4.1.4.1.3.2. Tün	161
4.1.4.1.4. Hâl Ekleriyle Oluşturulmuş Zaman Zarfları.....	162
4.1.4.1.4.1. +çA Eşitlik Hâli Ekiyle Kurulan Zaman Zarfları	162
4.1.4.1.4.1.1. Kaçan.....	162
4.1.4.1.4.2. Ayrılma Hâli Ekiyle Kurulan Zaman Zarfları.....	163
4.1.4.1.4.2.1. Kiğîn	163
4.1.4.2. Yer Zarfları.....	163
4.1.4.2.1. Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları	165
4.1.4.2.1.1. +KA ve +A Yönelme Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları	165
4.1.4.2.1.1.1. arğa	165
4.1.4.2.1.1.2. öze.....	165
4.1.4.2.1.2. +DA Bulunma Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları.....	165
4.1.4.2.1.2.1. K̄ayuda / K̄ayda.....	165

4.1.4.2.1.3. +DIn Ayrılma Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları.....	166
4.1.4.2.1.3.1. Kiðin	166
4.1.4.2.1.3.2. Öngdün.....	167
4.1.4.2.1.3.3. Altın.....	167
4.1.4.2.1.3.4. Astın	168
4.1.4.2.1.4. Eşitlik Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları	168
4.1.4.2.1.4.1. Kaça	168
4.1.4.2.1.5. Yön Hâli Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları	169
4.1.4.2.1.5.1. +Gar(U) Ekiyle Oluşturulmuş Olanlar	169
4.1.4.2.1.5.1.1. Sıgar	169
4.1.4.2.1.5.1.2. Yoðaru	169
4.1.4.2.1.5.2. +rA / +rU Yön Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları.....	170
4.1.4.2.1.5.2.1. Berü.....	170
4.1.4.2.1.5.2.2. Naru	170
4.1.4.2.2. Zarf-Fiil Ekleriyle kurulmuş Olan Yer Zarfları.....	171
4.1.4.2.2.1. Kağı	171
4.1.4.2.2.2. Utru	171
4.1.4.3. Miktar Zarfları	172
4.1.4.3.1. Kök Hâlinde Bulunan Miktar Zarfları.....	173
4.1.4.3.1.1. Artuk.....	173
4.1.4.3.1.2. Az.....	174
4.1.4.3.1.3. Beðük	174
4.1.4.3.1.4. Telim.....	175
4.1.4.3.1.5. Tükel.....	175
4.1.4.3.1.6. Öküş	176
4.1.4.3.2. Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Miktar Zarfları.....	176
4.1.4.3.2.1. +ça Eşitlik Hâli Ekiyle Kurulanlar	176
4.1.4.3.2.1.1. Ança	176
4.1.4.3.2.1.2. Neçe	177
4.1.4.4. Soru Zarfları.....	177
4.1.4.4.1. Yapım Ekleriyle Kurulmuş Olan Soru Zarfları	178
4.1.4.4.1.1. +II Zarf Yapım Eki ve Ok/Ök Ek Edatıyla Kurulmuş Soru Zarfları ...	178
4.1.4.4.1.1.1. Nelük.....	178
4.1.4.4.1.2. Edatlar Yardımıyla Kurulmuş Soru Zarfları	179

4.1.4.4.1.2.1. Teg Edatıyla kurulmuş Olan Soru Zarfları.....	179
4.1.4.4.1.2.1.1. Neteg.....	179
4.1.4.5. Hâl Zarfları.....	179
4.1.4.6. Tekrar Zarfları.....	181
4.1.4.6.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Kurulmuş olan Tekrar Zarfları.....	182
4.1.4.6.1.1. Yana.....	182
4.1.4.6.1.2. Yandru.....	182
4.1.4.6.2. Kuvvetlendirme-Pekiştirme Edatlarıyla (Enklitik) Kurulmuş Tekrar Zarfları.....	183
4.1.4.6.2.1. Yeme.....	183
4.2. GÖREVLİ SÖZCÜKLER.....	184
4.2.1. EDATLAR.....	184
4.2.1.1. Çekim Edatları.....	185
4.2.1.1.1. İsim Kökenli Çekim Edatları.....	185
4.2.1.1.2. Fiil Kökenli Çekim Edatları.....	186
4.2.1.2. Kuvvetlendirme ve Pekiştirme Edatları.....	186
4.2.1.3. Olumsuzluk Edatları.....	187
4.2.1.4. Soru Edatları.....	187
4.2.2. BAĞLAÇLAR.....	189
4.2.2.1. Sıralama Bağlaçları.....	189
4.2.2.2. Cümle Başı Bağlaçları.....	190
4.2.2.3. Karşılaştırma- Denkleştirme Bağlaçları.....	190
4.3. GÖREVLİ-ANLAMLI SÖZCÜKLER.....	192
4.3.1. ÜNLEMLER.....	192
4.3.1.1. İçer Dönük ya da Birincil Ünlemler.....	193
4.3.1.2. Dışer Dönük ya da İkincil Ünlemler.....	193
4.3.1.2.1. Cevap-Red Ünlemleri.....	194
4.3.1.2.2. Çağırma-Hitap Ünlemleri.....	194
4.3.1.2.3. Gösterme Ünlemleri.....	194
SONUÇ.....	196
KAYNAKÇA.....	198

KISALTMALAR

- Alm.** : Almanca
Çev. : Çeviren
Ed. : Editör
Fr. : Fransızca
Hz. : Hazreti
İng. : İngilizce
s. : Sayfa
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri
vs. : ve saire

İŞARETLER

- : Fiil kökünü ve fiil köküne getirilen eki gösterir.
- +: İsim kökünü ve isim köküne getirilen eki gösterir.
- >: Bu şekle gider.
- <: Bu şeilden gelir.

A, I, U: Sırasıyla a, e, ı, i, u, ü ünlü değişimlerini belirtir.

G, K: Sırasıyla g, ğ, k, k̄ ünsüz değişimlerini belirtir.

Transkripsiyon İşaretleri

ا, آ:	a, e	س:	s	نك:	ng̃
ب:	b, p	ش:	ş	و:	o, ö, u, ū, ü, v
پ:	p	ص:	ş	μ:	h
ت:	t	ض:	ẓ	ν:	ı, i, y
ث:	ṯ	ط:	ṭ		
ج:	c, ç	ظ:	ẓ		
چ:	ç	ع:	‘		
ح:	ḥ	غ:	ġ		
خ:	ḫ	ف:	f		
د:	d	ق:	q̣		
ذ:	ẓ	ك:	g, k, ñ		
ر:	r	ل:	l		
ز:	z	م:	m		
ژ:	j	ن:	n		

GİRİŞ

Balasagunlu Yusuf tarafından yazılan Kutadgu Bilig İslâmiyetin etkisi altında kalan Türklerin, İslâmî çerçevede yazılmış ilk eserlerindedir. İlk sosyolog olarak kabul edilen Yusuf; yapıtını sadece edebî bir eser olarak değil aynı zamanda bir siyasetname, yönetici ve halka öğütler veren bir nasihatname şeklinde tertiplemiştir. Yusuf'un eseri ahiret hayatında mutlu olmayı sağlayacak öğütlere de vermektedir. İdeal insan tipini yansıtmaya çalışan Yusuf, iyilik, hoşgörü, doğruluk, akıl ve bilgi gibi erdemlerin edinilmesi gerektiği vurgulamıştır.

Balasagunlu Yusuf, on sekiz ayda tamamladığı hacimli eseriyle has hacibliğe laik görülür. O tarihten sonra Yusuf Has Hacib olarak tanınan yazarımız eserinde 6645 beyit ve 173 dörtlük kullanmıştır. Eserin muhtevası edebî yönünden ağır basmaktadır. Eserin gerek hacimli olması gerek siyasetname özelliği taşıması gerek de nasihatname özelliği taşıması edebî yönünü gölgede bırakmış olmalı. Bu sebeple eserin dil özelliklerini incelemek ve eseri dil malzemesi olarak ele almak daha doğrudur.

Yazıldığı dönem, kendisinden önceki dönem ve kendisinden sonra gelecek dönemlerin dil özelliklerini yansıtan Kutadgu Bilig, içerisinde barındırdığı isimler yönüyle önem arz etmektedir. Çok sayıda ismin yer aldığı Kutadgu Bilig'deki isimler tarafımızca detaylı olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme yapılırken çalışmanın şekli yapısını, içerisindekiler bölümünü, başlıkları ve eseri nasıl incelememiz konusunda Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant'ın Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri I İsim adlı çalışması örnek alınmıştır. Çalışmamız içerisinde bazı eklerin tasnifi ve açıklamaları hususunda da bu eserden istifade edilmiştir. Çalışmamızda incelediğimiz ek ya da sözcük türünün açıklamasını yapıp bu konudaki görüşlere yer verdikten sonra Kutadgu Bilig'den o konuyla alakalı örneklerin geçtiği beyitleri ya da satırları vererek kalın ve koyu bir şekilde gösterdik. Örnekleri Reşit Rahmeti Arat'ın metin ve çeviri eserinden vererek parantez içerisinde bu eserden hareketle önce beyit ya da satır numarasını sonra da sayfa numarasını belirtip alt satırda örneğini verdiğimiz ek ya da sözcük türün Türkçesi ve aldığı ekleri göstererek örneğin Türkiye Türkçesinde çevirisini verdik. Ele aldığımız ek ve sözcük türüyle ilgili örnekler verilmiştir. Konuyla ilgili örneklerin fazla olduğu durumlarda hepsini

göstermek mümkün olmadığı için bir kısmı verilmiştir. Konuyla ilgili örneğin az olduğu durumlarda ise örneklerin tamamı verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: KUTADGU BİLİĞ

1. KUTADGU BİLİĞ

1.1. Karahanlı Dönemi

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar, 840 ile 1212 tarihleri arasında Doğu Türkistan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm sürmüş bir devlettir (Özaydın, 2001, s. 404).

“Önceleri Türkistan ve Uygur hanları adıyla bilinen bu hânedanın mensupları kara han, kara hakan, arslan kara hakan, buğra karahakan gibi unvanlarında “yükseklik ve yücelik” anlamına gelen kara kelimesini kullandıkları için kurmuş oldukları devlete de ilk defa Rus şarkiyatçısı Vasilij Vasilevic Grigorev 1874’te yazdığı bir makalede Karahanlılar adını vermiş, hânedan daha sonra bu adla tanınmıştır” (Özaydın, 2001, s. 404).

Reşat Genç (1981, s. 37) Ötüken’deki Uygur Devleti 840 yılında yıkılınca Yağmalar Kaşgar bölgesine gelerek Karluklardan bazı bölgeleri alarak hâkimiyetlerine geçirdiklerini ve Karahanlıların kurucusunun Yağmalar olduğunu belirtmiştir.

Karahanlıların ilk hükümdarı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır fakat bilinen en eski hükümdarı ise Bilge Kül Kadir Han’dır. Bilge Kül Kadir Han döneminde Sâmânîler ile mücadele edilmiştir. Bilge Kül Kadir Han’ın iki oğlu vardır. Bilge Kül Kadir Han’ın oğulları Arslan Han Bazır ve Kadir Han Oğulcak’tır. Arslan Han Bazır Büyük Kağan sıfatı ile Balasagun’u, Kadir Han Oğulcak ise Ortak-Kağan olarak Taraz’da devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Arslan Han Bazır’ın oğlu Satuk Buğra Kara Han amcası Oğulcak ile girdiği mücadelede galip gelmiş ve devletin başına geçmiştir (Yüksel, 2001, s. 74).

On iki yaşlarında Müslüman olan yirmi beş yaşında da amcasını yenerek Karahanlı tahtına oturan Saltuk Buğra Han’dır. Saltuk Buğra Han Müslüman olduktan sonra Abdülkerim ismini almıştır. Saltuk Buğra Abdülkerim Han adamlarına İslâmiyet’i emretmiş ve pek çok kişinin Müslüman olmasını sağlamıştır (Ercilasun, 2013, s. 289-290).

Satuk Buğra Han’ın ölümünden sonra ikinci oğlu Baytaş Arslan Han devlet yönetimini üstlenmiştir. Onun zamanında Müslümanlık ülke genelinde hâkim olmuştur. 200 000 çadırılık Türk topluluğu yine onun zamanında Müslüman olmuştur (Ercilasun, 2013, s. 290).

Onuncu yüzyılın sonuna doğru Gazneliler güçlenmeye başladı. Sâmânî Devlet'inin yıkılmasıyla Karahanlılar Mâveraünnehir bölgesine Gazneliler ise Horasan bölgesine hâkim oldular. Karşı karşıya gelen Karahanlılar ve Gazneliler başlangıçta ilişkilerini iyi tutmaya çalışmak için evlilik yoluyla akrabalık ilişkilerini güçlendirmeye çalışsalar da iki kanattan yönetilen ve uzun süredir kardeş kavgaları yaşanan Karahanlılara Gazneli Mahmut'un Hindistan getirdiği fiiller bela oldu. Üst üste Gazneliler tarafından bozguna uğratılan Karahanlılar Selçuklu Devleti'nin desteğiyle bir süre daha ayakta kalsa da 1042'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmak zorunda kaldı. İlerleyen yıllarda Doğu Karahanlılar Selçuklulara tabii olurken Batı Karahanlılar da Karahıtaylara tabii olarak tarih sahnesinden silinmişlerdir (Ercilasun, 2013, s. 289-290).

Talas Savaşı'ndan sonra gruplar hâlinde Karluk, Yağma ve Çiğil gibi toplulukların Müslümanlığı benimsemesiyle başlayan İslamiyete geçiş süreci Karahanlılarla birlikte artmış hatta devlet dinî hâline gelmiştir. Karahanlılar İslamiyeti kabullenmekle kalmamış pek çok cami, medrese ve kervansaraylar inşa etmişlerdir.

Karahanlılar ilme önem veren bir devlettir. Bu dönemde İslamiyet etkisinde yazılmış olan Türk Edebiyatı'nın temel taşlarından sayılabilecek olan eserler meydana getirilmiştir. Bu eserler arasında İslamiyeti daha iyi anlayabilmek adına yapılan Kur'an Tercümeleleri, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık, Divan-ı Hikmet ve Divan-ı Lügati't-Türk sayılabilir.

1.2. Yusuf Has Hacib

İslamiyetin kabulünden sonra yazılmış ilk eserlerden biri olan Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib'tir. Hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Yusuf Has Hacib'in Balasagunlu (Kırgızistanlı) olduğu, eserini burada kaleme almaya başladığı, Karahanlılar döneminde yaşadığı, eserini 1070 yılında Karahanlı hükümdar Ulu Buğra Han'a takdim ettiği ve has haciplik unvanıyla ödüllendirildiği, bir dönem Kaşgar'a geldiği ve büyük eserini burada tamamladığı bilinmektedir. Ölümü ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. (Arat, 2008, s. 27) Ölümüyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 67 yaşında 1085 yılında vefat ettiği ve türbesinin de Kaşgar'da bulunduğu yönünde de rivayetler bulunmaktadır (Kaşgarlı, 2004, s. 154).

Yazmış olduğu eseriyle has haciblik unvanıyla onurlandırılan Yusuf'un bu görevini kelime anlamından yola çıkararak açıklamak daha doğru olacaktır. Hacib kelimesi perdecî anlamındadır. Karahanlılarda halk ile sultan arasındaki ilişkileri yürüten görevliye hacib denilmesi ise yapılan işin sultanı halktan perdeleyen bir iş olmasıdır. Hacib kelimesi yerine diğer Türk devletlerinde başmabeyncî ya da kabıca başı kelimeleri de kullanılmaktadır (Eryılmaz, 2012, s. 65).

Eserinin detaylıca incelenmesi sonucunda hayatıyla ilgili bazı ipuçları saptanabilmektedir. Eserini on sekiz ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır (1070). Eserini yazmaya elli yaşlarında olduğuna bakılırsa 1019 yılı civarında doğmuş olmalıdır. Eserinin ek kısmında, kendisinden bahsederken yaşlandığını, hayatını insanlara hizmet etmekle geçirdiği ve Tanrıya ibadette geç kaldığını söylemesinden uzun bir ömür yaşadığı çıkarılabilir. Eserinde kullandığı terimlerden Arapça ve Farsça bildiği aydın ve düşünür bir kimliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Arat, 2008, s. 26-27).

Edebî eserlerin yazarlarından izler taşıdığı ve onları yansıttığı varsayımından yola çıkılacak olursa Yusuf Has Hacib'in eserindeki Ay-Toldı ve Ögdülmüş ile yazarın kendini betimlediği söylenebilir. Eserinin içeriğinden Yusuf'un inanmış bir Müslümandır. O Allah'ın varlığına ve birliğine gönülden inanmış ve bağlanmış bilgin ve düşünürlerden biriydi (Arat, 2008, s. 28-29).

Yusuf Has Hacib'in yazmış olduğu Kutadgu Bilig detaylıca incelendiğinde eserin üstadane bir şekilde yazıldığına, konusunun o zamanın cemiyet felsefesine uygun olduğuna, dili kullanılışının güzelliğinden, eserin cinas, kafiye ve aliterasyon gibi şiir yapının mükemmelliğinden yazarın dönemi içerisinde üstad olduğu anlaşılabilir. Ayrıca Yusuf Has Hacib'in devrin Doğu ve Batı felsefe ilmine sahip olduğuna ve Türklük gelenek, görenek ve terbiyesini iyi bildiğine, Arap ve İran edebiyatlarını bildiğine de şüphe yoktur (Hacıeminoğlu, 2013, s. XVI).

1.3. Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig; kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir. 11. yüzyılda yazılmış, İslamî Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseri ve manzum bir siyasetnamedir (Ercilasun, 2013, s. 293).

Kut sözcüğü Tanrı tarafından onanmış mutluluk, şans, talih ve devlet anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig ise "Mutluluk Veren Bilgi" olarak izah edilebilir. Eser her iki dünyada da mutlu olma yolunu göstermek için yazılmıştır.

Yapıt 6645 beyitten oluşmaktadır. Aruzun “fa’ûlün fa’ûlün fa’ûlün fa’ûl” kalıbıyla yazılmış olup bazı beyitlerin uyakları dörtlük şeklinde düzenlenmiştir (Çakan, 2015, s. IX- X).

6645 beyitten oluşan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış bir eserdir. Eser, Şehname vezni olan “mütekarib” bahriyle yazılmıştır. Eserde imaleler dışında vezin hatası bulunmaması, Yusuf Has Hacib’in aruzu bu denli iyi kullanması, onun başka şiirler yazmış olabileceğini düşündürmektedir (Ata, 1993, s. 301).

Şehnâme geleneğinden izler taşıyan Kutadgu Bilig aynı zamanda halk şiirinden de izler taşımaktadır. Halk şiirinde sıklıkla kullanılan yarım kafiye Kutadgu Bilig’de de tercih edilmiştir (Yıldırım, 1998, s. 3).

Klasik Türk edebiyatının ilk eseri olması yönüyle oldukça önemli olan Kutadgu Bilig didaktik bir eserdir. Eserde fikir kuvvetini artırmak amacıyla inanışın tesirli kişilerinin ağzından vecizelere ve hikmet tarzındaki nasihatlarla sıkça yer verilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013, s. XVI-XVII).

Alkayış (2012, s. 711) ise Kutadgu Bilig ile ilgili bilgileri şu şekilde özetlemiştir: “11. yüzyılda Yusuf Has Hacib tarafından aruz ölçüsü ve mesnevi nazım şekliyle yazılan, “mutluluk veren bilgi” anlamına gelen Kutadgu Bilig, siyasetname türünün ilk örneğidir. Hakaniye Türkçesiyle yazılan ve içerisinde 6645 beyit bulunan bu eser toplam on sekiz ayda tamamlanmıştır. Genel olarak çeşitli bilgi ve öğütlerin yanı sıra erdem, mutluluk gibi kavramların da işlendiği eserde dört sembolik karakter birbirleriyle konuşturulmaktadır. Bunlardan “Kün Togdı” adaleti; “Ay Toldı” mutluluğu; “Odgurmuş” akibeti, yani hayatın sonunu; “Ögdülmüş” ise akli temsil etmektedir.”

Alegorik bir eser olan Kutadgu Bilig; Kün Togdı, Ay Toldı, Odgurmuş ve Ödgülmüş gibi dört karakter ile bu dört kişi arasında geçen konuşmalar ve olaylarla devlet idarecilerinde bulunması gereken özelliklerle birey, toplum ve devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini öyküleyerek anlatır. İçinde bulunduğu toplumun kültürel değerlerine paralel olarak iyiliği, erdemi ve akli nasihat ederken yaşamın anlamını ve toplumsal sorumlulukları da vermiştir (Çev. Çakan, 2015, s. X). Kutadgu Bilig’de siyaset üzerinden kültürümüzün incelikleri, devlet yönetimi, din, aile, ahlâk, felsefe, sosyal hayat ve daha pek çok konuya değinilmiştir (Güner, 2011, s. 467-468). Bu konular arasında karakter eğitimi, sosyal eğitim, ahlâk eğitimi ve çocuk eğitimi gibi konular da bulunmaktadır (Emiroğlu, 2012, s. 1028).

Alegorik olarak kullanılan Kün Togdı, Ay Toldı, Odgurmuş ve Ödgülmiş'i tanıtmak eserin doğru anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Kün-Todgı (Hükümdar): Hükümdarı yani adaleti temsil eden kelime gündeğdu anlamındadır. Hükümdar; yasaları belirleyen adaletli hakandır, kanunu ve doğruluğu sembolize eder. Halka hizmet etmeyi birinci vazifesi sayan ve uğur uğruna yaşayan ünlü her tarafa yayılmış kişidir. Devlet işlerini tek başına idare etmektedir yani yardımcısı yoktur. Kün Togdı yapısı benzediği için ismini güneşten almaktadır. Güneş bütünlüğünden, parlaklığından ödün vermez ve küçülmez. Hükümdar da halkının gözünde küçülmemeli, ülkesinin sınırlarını küçültmemeli, halkının bütünlüğünü ve beraberliğini korumalı, halkının yaşantısını aydınlatmalıdır. Güneş yeryüzündeki herkese eşit uzaklıktadır. Hükümdar da halkına eşit davranmalı, ülkesini kanunlarıyla düzene sokmalıdır (Kaymaz, 2000, s. 11).

Ay Toldı (Birinci Vezir): Mutluluğu yani devleti temsil eden Ay Toldı'nın kelime anlamı dolunay demektir. Zeki, bilgili ve akıllı bir genç olan Ay Toldı'ya hükümdar da dâhil herkes muhtaçtır (Yavuz, 2008, s. 172).

Ödgülmiş (İkinci Vezir): Akıllı temsil eden Ödgülmiş Ay Toldı'nın oğludur. Ödgülmiş kelimesinin anlamı övülen akılla işlerini yapan büyük kılavuzdur (Demirel, 2014, s. 57).

Odgurmuş (Zahit): Akıbeti temsilen Odgurmuş dünya işlerini bırakmış dağ başında tek başına yaşayan kendini ibadete adanmış kişiyi temsil eder. Odgurmuş kelime anlamı olarak gerçeği anlamış yani uyanmış demektir (Kazmaz, 2000, s. 11).

Yukarıdaki kahramanlardan başka eserde Küsemiş, Kumaru, Haberci gibi ikinci derece kahramanlar da bulunmaktadır. Bu ikinci derece kahramanlar eserde konuşmalara katılmayıp fon karakter görevi üstlenmektedirler (Kaymaz, 2000, s. 12).

Kutadgu Bilig 1) Mensur Mukaddime, 2) Manzum Mukaddime, 3) Babların Fihristi, 4) Asıl Metin, 5) Ekleme Üç Kısa Bölüm'den meydana gelmektedir. Birinci bölüm kim tarafından eklendiği bilinmeyen düzyazı ile yazılmış giriştir. İkinci bölümün de kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir ve bu bölüm 77 beyitten oluşan manzum bir giriş bölümüdür. Üçüncü bölüm asıl bölüm ile aynen örtüşme de bölümlerin dizini şeklinde tertiplenmiş bölümdür. Dördüncü bölüm asıl metin bölümüdür. Sonradan eklenmiş üç kısa bölüm ile eser sonlandırılmıştır (Çev. Çakan, 2015, s. X-XI).

Kün Togdı, Ay Toldı, Ödgülmiş ve Odgurmuş arasındaki hikâye eserin XII. babıyla başlamaktadır. Eserin ilk 11 babında Yusuf Has Hacib İslâmdaki usulleri

yerine getirir ve fikirlerini genel olarak açıklar. İslâmdaki usulleri şöyle sıralanabilir: Allah'a hamd ü sena, Hz. Peygamber'e ve dört halifeye selâtu selâm ardından IV. babta, bahar mevsiminin ve Ulu Buğra Han'ın övülmesi, eserin hükümdara sunulması, eserin adının, anlamının ve konusunun açıklanmasının ardından V. babta Yusuf; evreni anlatması, yedi gezegeni ve on iki burctan bahseder. Sonrasında VI-X bablarda Yusuf, kendi hayat görüşünü açıklayıp bilgi, dil ve iyilik konularına dikkat çeker. VI. babta insanoğlunun değere bilgi ve akıl ile ulaştığını, bilginin her şeyden üstün olduğu açıklanmıştır. VII. bab dil üzerinedir: dilin erdemi, kusuru, faydası ve zararı açıklanmıştır. VIII. bab Yusuf'un özür dilediği bölümdür. IX. babın konusu iyiliktir. Bu babta iyilik yapmanın faydaları, erdemleri, iyililiğin kalıcılığı belirtilmiştir. X. bab bilgi ve aklın erdemi ele alınmıştır. 11. babta eserin adı, anlamı, kendi sağlık durumu ve gençlere öğütlere ayrılmıştır. Ardından Kutadgu Bilig'in esas hikâyesi başlar. Yapıtta ansiklopedik bilgilere de yer ayrılmıştır (Dilaçar, 1995, s. 72-92).

Kutadgu Bilig'de, Ay Toldı'nın hükümdar Kün Togdı'nın hizmetine girmek ve sarayda devlete, millete hizmet etme aşkıyla yollara düşmesiyle başlayan olay hikâye edilir. Hikâyenin devamında Ay Toldı hedefine ulaşır.

Kutadgu Bilig'in Nüshaları

Kutadgu Bilig'in üç nüshası vardır: Herat Nüshası, Fergana Nüshası ve Mısır Nüshası.

A) Herat (Viyana) Nüshası: 1439'da Herat'ta Arap harfleriyle yazılan nüsha Uygur yazısına aktarılmıştır. Bilinen ilk nüsha olması sebebiyle önemlidir. Bu nüsha özensizce yazılmış ve müsvedde şeklindedir. Bu nüshanın Abdürrezzak Şeyhzâde Bahşî için Fenârî-zâde Kadı Ali tarafından Tokat'tan İstanbul'a getirtildiği bilinmektedir (Arat, 2008, s. 37-40). Bu nüsha daha sonra Avusturyalı tarihçi Hammer tarafından Viyana'ya götürülmüştür. Eser Viyana Umumî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

B) Fergana Nüshası: Arap harfleriyle yazılmıştır. Muallim Fıtrat ve Zeki Velidi Togan tarafından bulunan bu nüsha eldeki nüshaların en iyisidir. Eserin 12. yüzyıldan önce yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüsha Fergana (Tacikistan) Vilâyet Kütüphanesi'ndedir (Yıldırım, 1998, s. 4).

C) Mısır (Kahire) Nüshası: Arap harfleriyle yazılmıştır. 1896'da Kahire'de Hidiv Kütüphanesi'nde o zamanki kütüphane müdürü Mortiz tarafından kütüphanenin bodrumunda dağınık bir şekilde bulunmuş ve daha sonra birleştirilmiştir. Memlûk

sultanı Nâsır'ın kölesi olan İzeeddin Aydemir için hazırlanmıştır. Bu nüsha Kahire'de Saray Kütüphanesi'ndedir (Yıldırım, 1998, s. 3).

İKİNCİ BÖLÜM: İSİM BİÇİM BİLGİSİ

2. İSİM BİÇİM BİLGİSİ

İsimler, evrendeki canlı veya cansız bütün varlıkları, insan zihindeki somut ve soyut bütün kavramları, ayrı ayrı ya da tür olarak karşılayan sözcüklerdir: at, ağaç, bağ, balık demir, gelin, İzmir vb. (Korkmaz, 2009, s. 195).

Eklemeli diller grubunda bulunan Türkçede isimler kök hâlinde ya da çeşitli eklerin eklenmesiyle oluşan gövdeler hâlinde bulunurlar. İsimler kök ve gövde durumları dışında çekimli şekilleriyle de kullanılmaktadırlar.

2.1. ÇEKİM BİÇİM BİLGİSİ

Sözcükler arasında geçici ilgi kurma görevi üstlenen bir başka ifadeyle isim kategorisinde değerlendirilen tüm sözcük çeşitlerine dilde işleklik veren eklerle çekim eki ya da işleklik eki denilmektedir. Çokluk eki, iyelik eki, hâl ekleri ve soru ekleri çekim ekleri olarak değerlendirilir (Ergin, 2009, s. 220).

Nalbant, hâl ekleri hususunda görüş farklılıkları olduğunu belirtmiş ve hâl eklerini Yalın Hâl, İlgi Hâli, Yükleme Hâli, Yönelme Hâli, Bulunma Hâli, Ayrılma Hâli, Vasıta Hâli, Eşitlik Hâli ve Yön Hâli olmak üzere dokuz gruba ayırmıştır (Nalbant,2008, s. 12-15).

2.1.1. ÇOKLUK KAVRAMI VE ÇOKLUK EKLERİ

İsim soylu sözcüklerin ve fiillerin birden fazla nesneyi göstermek yani sayı veya adet olarak birden çok olan varlıklara çağrışımda bulunmak için aldıkları eklerle çokluk eki denir. Çokluk eki Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılan işlek eklerinden biridir.

Türkçe Sözlük'te çokluk eki şöyle tanımlanmaktadır: Getirildiği sözcüğün, kelimenin birden çok olduğunu anlatan ektir (Türkçe Sözlük, 2011, s. 560).

Vardar (2002, s. 62)'a göre çoğul eki, tekilin zıttı olarak çokluğu belirten dilbilgisi ulamıdır.

Çokluk eki, *“İsimlerde ve zamirlerde aynı türden birden çok varlıkları anlatmak için; fiillerde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışı yapanın, yani şahsın çokluk olduğunu göstermek için kullanılan özel ekler: ağaç + lar, çiçek + ler, oda + lar, bey + ler, okul + umuz, bahçe + lerimiz, çocuk + ları + mız; biz + ler, on + lar, anlattı-k, anladı-nız, geliyor-uz, gidecek-ler vb.”* (Korkmaz, 1992, s. 60).

Türkçede kelimelere çokluk anlamı verebilmek için +lAr, +An, +KUn, +z, +t ekleri kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de çokluk eki olarak +lAr, +An, +t ve +z ekleri kullanılmış +KUn ekleri ise kullanılmamıştır.

2.1.1.1. +lAr

Türkçenin en eski dönemlerinden beri çokluk eki olarak çoğunlukla +lAr eki kullanıldığı görülmektedir.

İsimlere, zamirlere, belirsiz sayılara ve çekimli fiillere gelen ve yaygın olarak kullanılan +lar, +lär eki Moğolca arkaik çoğul ekleriyle bağlantısı olan çokluk ekidir (Akalin, 2007, s. 62).

+lAr eki eklendiği isimlerin birden fazla olduğunu belirtir ama kaç tane olduğunu belirtmez (Şahin, 2009, s. 49).

Karahan Türkçesi döneminde yazılmış Kutadgu Bilig’de çokluk eki olarak +lAr ekinin daha fazla kullanıldığı tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig’de +lAr çokluk eki işlek olarak kullanılmıştır. Bu ekin incelediğimiz eserdeki kullanımları şöyledir:

- **kurımış yığaçlar** tonandı yaşıl
bezendi yipün al sarıg kök kızıl (67, s. 102)
yığaç: Ağaç / yığaç+lar
(Kurumuş ağaçlar yeşiller donandı; doğa mor, al, yeşil ve kıızıla bezendi.)
- telim **ordular** buzdı küçkey küçin
turu öldi ahır bu küçkey açın (2035, s. 412)
ordu: Saray / ordu+lar
(Zalim zulmüyle birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür.)
- **kıtablar** oqır hem bilir erse söz
uqar erse şı‘r hem qoşar erse öz (2631, s. 496)
kıtab: Kitap / kıtab+lar
(Çok kitap okumalı, söz söylemesini bilmeli; şiirden anlamalı ve kendisi de şiir yazmalı.)
- **uluğlar** sözün tut yumuş kııl yügür
uluğ sözi tutsa tilekke tegir (4179, s. 724)
uluğ: Ulu, büyük / uluğ+lar
(Büyüklerin sözünü dinle, hizmetlerine koş; büyüklerin sözünü tutan dileğe erişir.)
- bu **tağlar** qatında çıkar gevheriğ
qazıp yetrümezler sañga ay arıg (5364, s. 898)
tağ: Dağ / tağ+lar

(Bu dağlar altından çıkan cevherleri kaza kaza sana yetişemezler, ey temiz ruhlu.)

- elik külmiz oynar **çiçekler** öze
sıgun muyğak ağınar yorır tip keze (79, s. 104)
çiçek: Çiçek / çiçek+ler
(Dişi ve erkek karacalar çiçeklerin üzerinde oynuyor; dişi ve erkek geyikler sıçrayıp oynayarak koşuyor.)
- yakın tutsa **begler** kör edgü kişig
isiz barça edgü kıılır ol işig (888, s. 232)
beg: Bey / beg+ler
(Beyler iyi kişileri kendilerine yakın tutarlarsa, kötüler de işlerinde iyi hareket etmeye mecbur olur.)
- tilekimni birdiñg kamuğ arzular
erej dünya devlet öküş **edgüler** (1032, s. 256)
edgü: İyi / edgü+ler
(Huzur, dünya, devlet ve her türlü iyiliği, kısacası bütün dileklerimi verdin.)
- isiz kayda bolsa **isizler** bile
ay edgü yorı sen iş edgü tile (2248 s. 442)
isiz: Kötü, fena, hayırsız / isiz+ler
(Kötülük neredeyse kötüler de beraberdir; ey iyi insan, sen yürü ve iyi arkadaş ara.)
- cema'at köp erdi bu **mescidler** az
kalın boldı mescid **cema'atler** az (6477, s. 1064)
mescid: Mescid / mescid+ler
cema'at: Cemaat, insan togluluğu / cema'at+ler

2.1.1.2. +An

Çokluk eklerinden biri olan +An eki yaygın olarak kullanılmamakta sadece birkaç kelime kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2013, s. 92).

Kural dışı olarak çokluk bildiren +An ekinin Kutadgu Bilig'de sadece eren ve oğlan kelimelerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. İncelediğimiz eserde +An ekinin oğlan kelimesine sadece iki yerde çoğul anlam kazandırdığı diğer kullanımlarında ise oğul, çocuk anlamlarında kullanıldığı saptanmıştır.

- ajunda ne yaŋlıg **eren** toğdı kör
bir ança yorıdı yana öldi kör (234, s. 126)
er: Er, kişi, adam, erkek / er+en
(Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir süre ömür sürüp yine göçüp gittiler.)
- **erende** kayu ol tükel irteğü
köni erse kılkı anı er tigü (1730, s. 364)
er: Er, kişi, adam, erkek / er+en+de
(Kişiler arasında hangisi mükemmeldir, aramalı, tavır ve hareketi doğruysa, ona er demeli.)
- **erende** eri ol kamuğ neŋke erk
bulup kılgı yirde özin tutsa berk (3449, s. 612)
er: Er, kişi, adam, erkek / er+en+de
(Erlerin eri odur ki, her şeye gücü yeter; fakat yapmaya gelince, nefesine karşı mukavemet eder.)
- neçe miŋ azıglıg **eren** erkeki
tişilerde ötrü üzöldi köki (4523, s. 776)
er: Er, kişi, adam, erkek / er+en
(Nice binlerce kudretli ve erlerin eri erkek, kadınlar yüzünden mahvolup gitmiştir.)
- apa **oğlanı** barça aşlı beğük
bilig birle boldı kör öğrüm keç ök (1958, s. 400)
oğul: Oğul, çocuk /oğul+an+ı
(Aslında bütün insanoğullarının aslı büyüktür; seçkinlerse bilgiyle yükselmişlerdir.)
- yalıŋ yüzlüg **oğlan** tolun teg yüzi
boğı tal kıara saç beğiz teg özi (2914, s. 538)
oğul: Oğul, çocuk /oğul+an
(Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu oğlanların yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalı.)

2.1.1.3. +t

Moğolcadaki +d, +ud, +üd ve +t ekleriyle etimolojik olarak bağlantısı bulunan +t çokluk ekinin; eski, yabancı, sık kullanımını olmayan ve az sayıda sözcükte kalıplaşmış olarak kullanılan bir ek olduğu belirtilmiştir (Nalbant, 2008, s. 20-21).

Bu ekin Kutadgu Bilig’de sadece iki örneği mevcuttur:

- kimi beg törütmek tilese bayat
birür aşnu kılķ yaŋg uķuş yüg **ķanat** (1934, s. 399)
ķanat: Kanat, kol
(Bu kelime kural dıķı oluşturulmuş ve kalıplaşmış bir kelimedir.)
(Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce uygun tavır ve hareket, akıl ve kol kanat verir.)
- ķılınķı ķarı ķorse yaşı yiğit
aŋgar munğluğ arzun öge ya **tigit** (1868, s. 386)
tigit: Köle
(Bu kelime kural dıķı oluşturulmuş, kalıplaşmış ve tegin kelimesinin cemi olarak kabul edilmektedir.)
(Tavrı yaşlılara benzer; dikkat et yaşı gençtir; ister hükümdarın has danışmanı ister en adi köle olsun, onu arzuyla arar.)

2.1.1.4. +z

Kökeni Eski Moğolca +re ekine dayanan +z çokluk eki çokluk anlamından ziyade ikilik, ikizlik bildirdiği gibi çoğul zamirlerin (biz/siz) sonundaki +z’nin de çokluk belirttiği bilinmektedir. Yaygın kullanımı olmayan +z eki çokluk eki olarak kabul görmektedir. (Nalbant, 2008, s. 21)

Karahan Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de bu eke sadece bir kelime rastlanmıştır:

- kimiŋg erdemi bolsa aşı ağı
yetiz il kişisi ol erke yağı (3416, 608)
yetiz: Yediz, birçok / yeti+z
(Kim erdemli ve asil nesepli olursa, memleketin her yanında birçok kişi ona düşman olur.)

2.2. İYELİK EKLERİ

İsime veya isim soylu sözcüklere eklenerek eklendikleri sözcüklerin kime ait olduklarını belirten ekler iyelik, sahiplik ya da aitlik ekleri denir.

İyelik eki, adlarla ad görevli sözcükleri kişi kavramına bağlamak için kullanılan eklerdir (Vardar, 2002, s. 124).

Ergin (2009, s. 221-222) ise iyelik eklerini şöyle tanımlamaktadır: “*İyelik ekleri ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesnenin neye ait olduğunu ifade*

eden işletme ekleridir. Bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir.”

Türkiye Türkçesinde halen işlek olarak kullanılan iyelik ekleri Karahanlı Türkçesi’nde ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde de işlek olarak kullanılmıştır. Bu ekin eski kullanımlarının Türkiye Türkçesinden farklı olmasının nedeni küçük fonetik değişikliklerdir. Türkiye Türkçesi’nden önceki dönemlerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam gelişmemiş olması iyelik eklerinin bir kısmında düz ünlü bir kısmında ise yuvarlak ünlü kullanılmasına sebep olmuştur (Gülsevin, 2011, s. 12). Teklik iyelik eklerindeki küçük ünlü uyumunu şu tablo ile gösterebiliriz:

Şahıs	Teklik
1. Kişi	+(I)m /+(U)m
2. Kişi	+ng /+(I)ng /+(U)ng
3. Kişi	+(s)U(n)+ /+(s)I(n)+

Türkçede kullanılan iyelik ekleri teklik ve çokluk olarak sınıflandırılmaktadır.

2.2.1. Tekil Şahıslar

Tekil I. şahıs iyelik eki (+m) eklendiği sözcüğün son harfine göre şekil almaktadır. Eğer eklendiği kelime yuvarlak ünlü ile bitiyor ise +m eki yuvarlak ünlü ile kullanılır, düz ünlü ile bitiyor ise düz ünlü ile kullanılır. Kutadgu Bilig’de bu konunun örnekleri şu şekildedir:

- Bezendim **begim** boldı hağan uluğ
ötündüm munu çolsa **canım** yuluğ (85, s. 104)
beg: Bey / beg+im
can: Can, ruh / can+ım
(Bezendim, çünkü ulu hakan beyim oldu; dileğim budur: o isterse canım feda olsun.)
- mini emgetür til idi ök **telim**
başım kesmesüni keseyin **tilim** (166, s. 116)
baş: Baş / baş+ım
tel/til: Dil / tel+im
(Dilim bana pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.)

- kerek **oğlum** erse yakın ya yağuk
kerek barkın erse keçigli konuk (817, s. 220)
oğul: Oğul, çocuk / oğul+um
(Gerek oğlum, yakınım veya hısımmım olsun; gerek yolcu, geçici veya konuk olsun.)
- awıngum sığingum yölekim toqum
ol ol bir idi toğgu **açım toqum** (4794, s. 814)
aç: Aç, doymamış / aç+ım
toq: Tok / toq+um
(Avunacağım, sığınacağım, desteğim ve dayanağım odur; açlığımda ve tokluğumda beni gözeten o bir olan rabbimdir.)
- sewinçin toğar erdi toğmış **künüm**
künüm batğalır teg yarumaz **tünüm** (1072, s. 264)
kün: Güneş / kün+üm
tün: Gece / tün+üm
(Güneşim sevinçle doğardı, şimdi batmak üzere; gecem artık aydınlanmayacak.)
- mini ewre sürdi **sözüm** tutmadı
sözün qağra kördüm **küçüm** yetmedi (6244, s. 1030)
söz: Söz, kelâm, haber / söz+üm
küç: Güç, kuvvet / küç+üm
(Bana itiraz etti, sözümü dinlemedi; sözüne karşı koymayı denedim, fakat gücüm yetmedi.)

Tekil II. şahıs iyelik eki (+ng) Orhun Türkçesi döneminde ve Divan-ı Lügati't-Türk'te +İğ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu şahıs eki kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından eklendiği kelimeye göre uyum sağlamıştır (Nalbant, 2008, s. 23). Kutadgu Bilig'de +ıng, +iing, +uıng ve +üing şekillerinde sıkça kullanılan tekil II. şahıs iyelik ekinin örnekleri şöyledir:

- **barıng** belgölüg sen kün ay teg yaruq
neteglikke yetgü köngül ögde yoq (12, s. 94)
bar: Var, mevcut / bar+ıng
(Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.)

- kamuğda ‘azizrek bu **canıñ** ‘aziz
‘aziz canını bek tut uzatma sözüñg (2853, s. 528)
can: Can, ruh / can+ıñg
(Her şeyden daha fazla bu canın azizdir; aziz canını koru ve sözü uzatma.)
- mañga aygıl emdi ne ol **erdemiñ**
beğük sözledi söz bu ökteñ **tiliñg** (672, s. 196)
erdem: Erdem, fazilet / erdem+iñg
til: Dil / til+iñg
(Şimdi bana söyle, nedir senin erdemin; büyük sözler söyledi bu pervasız dilin.)
- ayıtgu turur kör bayat barçanı
kutulgu **yiriñg** barmu kaçgıl xanı (5278, s. 886)
yir: Yer / yir+iñg
(Tanrı her şeyi soracaktır; kaçıp kurtulacak yerin var mı, hani.)
- bu eđgü oñg ol kör isizlik bu sol
soluñgdın tamu ornı uşmağ oñg ol (917, s. 238)
sol: Sol, sol taraf / sol+iñg+dın
(İyilik sağ ve kötülük soldur; senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır.)
- **igiñg** eđgü bolğa esen bolğa sen
yazuğuñg arıgay muyan bulğa sen (5984, s. 992)
ig: Hastalık, hasta / ig+iñg
yazuğ: Günah / yazuğ+uñg
(Hastalığın iyileşecek ve sen de sıhhate kavuşacaksın; günahın temizlenecek ve sevaba ulaşacaksın.)
- mañga tegdi **huqmüñg** barur men munu
bir ök oğlum erdi çoğur men unu (1261, s. 292)
huqm: Hüküm, emir / huqm+üñg
(Hükümün bugün bana ulaştı, işte gidiyorum; bir tek oğlum vardı, onu da şimdi bırakıyorum.)
- ajun bir tüşün ol **gürüñg** bir tüşün
bu tüşün çopursa tüşün ol ajun (1390, s. 312)
gür: Mezar, kabir / gür+üñg

(Bu dünya bir konak, mezarın ikinci konaktır; bundan sonraki ilk konak öteki dünyadır.)

Tekil III. şahıs iyelik eki (+ (s)I(n)+ /+ (s)U(n)+) Karahanlı Türkçesi döneminde +I ve +sI şekillerinde kullanılmıştır. Bu iyelik eki düz ünlülerle uyuma girmiş fakat yuvarlak ünlülerle kullanıldığında düz ünlülü hâlini korumuş olsa da çok nadir olarak bazı kullanımlarında yuvarlak ünlü ile kullanımında uyuma girdiği görülmektedir (Nalbant, 2008, s. 24-25).

III. tekil şahıs iyelik ekinden sonra bir ek gelmeyince ünlü ile biten ek, hâl eki alırken “y” (koruyu ya da bağlayıcı ünsüz) ile bağlanması gerekirken “n” ile bağlanması burada kullanılan “n” nin koruyucu veya bağlayıcı ünsüz olmadığına kanıttır. Örneğin kapı+sı kelimesine hâl eki getirildiğinde kapı+sı+y+a değil, kapı+sın+a olur. Yapılan çalışmalar sonucunda bu ekin orijinalinin +(s)I(n)+ olduğu ve ünlü ile biten sözcüklerde ekin başında bulunan “s” nin, isim çekim eklerini alınca da ekin kendisinde bulunan “n” nin meydana çıktığı tespit edilmiştir. III. tekil şahıs iyelik ekinin sonunda bulunan “n” nin yalnızca kendisinden sonra bir çekim eki aldığı ortaya çıktığı saptanmıştır (Gülsevin, 2011, s. 13-14). Kutadgu Bilig’de bu ek +I ve +sI şekillerinde kullanılmıştır:

- bağırsağ kişi ol kişide **çını**

bağırsağ sözi tut beğütgey sini (1359, s. 308)

çın: Gerçek, doğru, hakikat / çın+ı

(İnsanın hakikisi sadakatli kişidir; sadakatlinin sözünü tut, o seni büyütür.)

- bağıl kıldı barça kıdaşlarğa ol

tiler boldı **canı** yaşıl köke yol (1518, s. 330)

can: Can, ruh / can+ı

(Bütün akrabalarıyla helalleşti; canı mavi göğe doğru yol almak istedi.)

- muŋar meŋzetü aydı bilgi açuq

bu söz tutmaz erniŋ **biligi** bıcuq (4020, s. 700)

bilig: Bilgi, hikmet / bilig+i

(Bilgisi açık olan, bu mesele hakkında bir söz söylemiştir; bu sözü tutmayan insanın bilgisi yarımır.)

- meniŋde yüz üsteŋ anıŋ **erdemı**

buğunda **talusı** kişi köğrümi (3150, s. 570)

erdem: Erdem, fazilet / erdem+i

talı: İyi, seçkin / talı+sı

(Onun erdemi benimkinden yüz kat fazladır; o halkın ileri geleni ve insanların seçkinidir.)

- **ķayusı** ķerigde ķılıķ baldu yir

ķayusı turada yuluğda ķarır (1736, s. 366)

ķayu: Hangi, kim / ķayu+sı

(Kimi orduda kılıķ ve balta yer; kimi kaleyi korumakla görevlidir, orada yaşılanır.)

- ölüm **ķadđusı** tuttu kitti sewinķ

ölümde kiğin iş negü teg erinķ (4850, s. 822)

ķadđu: Kaygı, keder, üzüntü / ķadđu+sı

(Ölüm kaygısı sardı, sevinķ artık bizden gitti; ölümden sonra acaba halimiz nice olacak.)

- negü tir eşitgil kişi **eđđüsü**

ķalı teňglemiş teg uķuş **belgüsü** (2838, s. 526)

eđđü: İyi / eđđü+si

belgü: İm, nişan, alâmet / belgü+si

(Zekâsı bu vasıflara haiz olan, insanların iyisi ne der, dinle.)

- yumıtsa ķalın yig bu aş oğrısı

ķaçan ķörki kelgey begi **tirkisi** (2861, s. 530)

tirki: Sofra / tirki+si

(Bu ham insan sürüsü, yemek hırsızları, mutfakta toplanırsa, beyin sofrası nasıl güzel olur.)

2.2.2. Çoğul Şahıslar

Karahan Türkçesi döneminde çoğul şahıslara eklenen iyelik ekleri şu şekildedir:

Şahıs	Çokluk
1. Kişi	+(I)mIz /+(U)mUz
2. Kişi	+(I)ňgIz /+(U)ňgUz
3. Kişi	+lArI (n)+

Çoğul I. şahıs iyelik eki, Eski Türkçede vokal uyumuna girerek -mız, -miz, -muz, -müz şeklinde kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesine geldiğinde ise bu ekin sadece yuvarlak şekillerinin kaldığı hatta düz isimlerde bile yuvarlak şekliyle

kullanıldığı görülmüştür. “baş-u-muz” örneğinde olduğu gibi fakat bu yuvarlaklaşmanın “m” etkisiyle olduğu da kabul görmüş bir durumdur. Osmanlı Türkçesi döneminde ek vokal uyumuna bağlı olarak bugünkü çok çeşitli hâlini almıştır. (Ergin, 2009, s. 223) Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu ekin düzlük yuvarlaklık uyumuna uymadığı görülmüştür. Çoğul I. şahıs iyelik eki Kutadgu Bilig’de sadece -mız/ -miz şekillerinde kullanılmıştır. Ekin metnimizdeki örnekleri ise şöyledir:

- ikigü bayat **ķullarımız** biz ök
bu ķulluķ içinde **ķurumuz** (3749, s. 656)
ķul: Kul, köle / ķul+lar+ımız
ķur: Mertebe, rütbe / ķur+umuz
(Biz ikimiz de Tanrı kullarıyız; bu kulluk hususunda ikimiz de aynı mertebedeyiz.)
- küdeşü uğan teñgri **imanımız**
kötürsü bu fıtne bela isiz iz (6494, s. 1068)
iman: İman, inanma / iman+ımız
(Kadir Tanrı sonumuzu hayretsin; bu fitne, bela ve âdetleri ortadan kaldırsın.)
- tegür **sawçımızķa** tümen miñg selam
tözü tört işiñge taķı ertüre (6645, s. 1088)
sawçı: Peygamber / sawçı+mız+ķa
(Peygamberimize ve onun dört arkadaşına da binlerce selam ulaştır.)
- **yalawaçımız** uluğ muħammed-i muştafa ögdisin ayur (2, s. 84)
yalawaç: Peygamber, elçi / yalawaç+ımız
(Yalvaçımız ulu Muhammed Mustafa’nınövülmesini anlatır.)
- ‘arabça tejikçe ķıtablar öküş
biziñg **tilimizçe** bu yumğı uķuş (73, s. 82)
til: Dil, söz / til+imiz+çe
(Arapça ve Farsça kitaplar çoktur; bizim dilimizde bütün hikmetleri toplayan yalnız budur.)
- biziñg bu **özümüz** havaş bulun
yavalıķķa öğlek keçip bardı kün (4909, s. 830)
öz: Öz, kendi / öz+(ü)miz
(Bizim bu varlığımız hava ve hevesin esiridir; zamanımız ve hayatımız boşu boşuna geçip gidiyor.)

- biziñg **köñglümüz** öldi bolğa bu kün
hava nefsin me kıldı boyun keç yoğun (4913, s. 832)
köñgül: Gönül / köñgül+(ü)miz
(Hava ve nefsin boynunun bu kadar kalınlaşmış olduğuna bakılırsa, bizim gönlümüz bugün ölmüş olmalı.)

Çoğul II. şahıs iyelik eki, Eski Türkçede -ñgız, -ñgiz, -ñguz, -ñgüz şekillerinde kullanılmıştır. Bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde “baş-u-ñguz, el-ü-ñgüz” örneklerinde olduğu gibi sadece yuvarlak şekilleriyle kullanılmıştır. Bu ek, Osmanlı Türkçesi döneminde ise vokal uyumuna bağlanmış ve günümüzde kullanılan düz şeklini almaya başlamıştır. Ekin kendisinde bulunan “ñg” ise yazı dilinde “n” ye dönüşmüştür (Ergin, 2009, s. 223). Çoğul II. şahıs iyelik ekinin Kutadgu Bilig’de örneği bulunmamaktadır.

Çoğul III. şahıs iyelik eki +lArI, iyelik eki -ı ve -i’nin çokluk eki -lar ve -ler ile birleşmesiyle olmuştur. III. çokluk iyelik ekleri, -lar ve -ler çokluk eklerinden sonra gelirler. Bu ektaki çokluk, iyelik eki alan ismin çok olduğunu belirtmek içindir yoksa belirttiği şahsın çok veya tek olduğunu göstermek için değildir. “onun işleri, onların işleri” örneklerinde olduğu gibi şahıs teklik de çokluk da olabilir. Buradaki iyelik eki eklendiği sözcüğün çokluk olduğunu gösterir. Karahanlı döneminde çoğul III. şahıs iyelik eki olarak -ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -ları, -leri eklerinin de kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 2009, s. 223). Bu ek Kutadgu Bilig’de -ları /-leri şekillerinde kullanılmış olup örnekleri ise şu şekildedir:

- atası beg erse oğul toğdı beg
oğul toğsa beg hem **ataları** teg (1950, s.400)
ata: Baba, ata, ced / ata+ları
(Babası beyse, oğul da bey doğar; o da babaları gibi olur.)
- tükel bilse bolmaz **kılıklarını**
yime alsa bolmaz **alıklarını** (4757, s. 810)
kılık: Gidiş, huy, doğa / kılık+ları+nı
alık: Boş arzu, heves / alık+ları+nı
(Onların doğalarını tamamen öğrenmek imkânsızdır; yapacakları fenalıkları da önlemek mümkün değildir.)
- negü bar ajunda fıraқта **katıg**
fırağ **kağguları** tenğizde batıg (6203, s. 1024)
kağgu: Kaygı, keder, tasa / kağgu+ları

(Dünyada firaktan daha güç ne var; firakın kaygıları denizden daha derindir.)

- süçigke süçinse ajun **begleri**

açığ boldı il kün buğun **igleri** (2092, s. 420)

beg: Bey / beg+leri

ig: Hastalık, hasta / ig+leri

(Dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa, memleketin ve halkın çekeceği zahmet çok acı olur.)

- ya tapğı yaramağa **emgekleri**

yawa bolğa öç kün **tiriglikleri** (4747, s. 808)

emgek: Emek, zahmet / emgek+leri

tiriglik: Hayat, yaşantı, ömür / tiriglik+leri

(Ya da hizmeti ve zahmetleri makbule geçmez; vakti ve ömrü boşa harcanmış olur.)

- yana aydı ögdülmiş ilig kıtı

bu il **işleri** ters uluğ kör atı (2146, s. 426)

iş: İş / iş+leri

(Ögdülmiş tekrar dedi: Ey devletli hükümdar, memleket işleri çok ağır, fakat şerefi büyüktür.)

2.3. AİTLİK EKLERİ

İsim kök ve gövdelerine doğrudan gelen ya da isimler ilgi hâli eki ve bulunma hâli eki aldıktan sonra gelen “içinde bulunma ve aitlik bildirme” işlevine sahip eklerden biri de +ki aitlik ekidir. Aitlik ekinin örnekleri şunlardır: Deminki, dünkü, önceki, öteki, sonraki, evinki, çocuğunki, ağaçtaki, öndeki, yukarıdaki (Ercilasun, 2012, s. 50).

Aitlik eki, hem çekim eki hem de işletme eki karakterinde olan ektir. Çekim eklerinden sonra gelmesi, iyelik eki gibi yardımcı sesler alması ve aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonlarını taşıması bu eki hem çekim eki hem de işletme eki karakterine bürümektedir (Ergin, 2009, s. 226).

Aitlik eki, gerek yalın durumdaki isimlerin gerek ismin hâl eklerini almış (-nîng, -ta/-te; -da/-de) isimlerden sonra getirilerek aitlik bildirdiği gibi, cümle içerisinde bulunma hâli üzerinde olduğunda kendisinden sonra gelen ismin sıfatı konumunda olur. Aitlik eki isimlerin üzerine getirilen -kı/-ki eki ile yapılıdır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 32).

Bu ekin etimolojisiyle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şu şekildedir:

“Grønbech, bu ekin *k(?)*+*Artikel*= 3. tekil şahıs iyeliklerinden oluştuğuna inanmaktadır. Benzing ise, aynı ekin Yönelme hâl eki +*ka* + 3. şahıs iyelik ekinden oluştuğunu ileri sürmektedir. Hamilton ise, İran dilinden ödünç alındığını düşündüğü bu ekin -*kı/-ki* zaman ya da mekânla ilgili aitlik ya da konum bildiren *addan ad* türeten ek olduğunu belirtir. Gabain ise +*ki*, nadiren +*kı*: Aitlik içinde bulunma bildirir. Nadiren isim, ekseriya sıfat yapar. Başka bir yerde ise yer ve zaman bakımından mensubiyet gösteren *ektir*.” diyerek bu ek ile ilgili görüşlerini bildirir (Nalbant, 2008, s. 28-29). Karahan Türkçesi döneminde de görülen aitlik ekinin Kutadgu Bilig’teki örnekleri aşağıda gösterilmiştir:

- üçü **yazkı** yulduz üçü **yaykı** bil
üçü **küzki** yulduz üçü **kışkı** bil (142, s. 112)
yaz: Yaz / yaz+*kı*
yay: İlkbahar / yay+*kı*
küz: Güz / küzki
kış: Kış / kış+*kı*
(Bil ki, bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü güz ve üçü de kış yıldızıdır.)
- yağız yir **katındakı** altun taş ol
kālı çıkısa begler başında tuş ol (213, s. 124)
katın: Alt / katın+*da+kı*
(Yağız yerin altındaki altın, taştan farksızdır; oradan çıkınca beylerin başında tuğ tokası olur.)
- kâmuğ mü`mîniğ sen tözü yarlıka
yarınkı beğadın bu kün kı lıka (397, s. 150)
yarın: Yarın, bir sonraki gün / yarın+*kı*
(Sen bütün müminlerin hepsinin günahlarını bağışla; yarınkı beka âleminden yüzünü bana bugün göster.)
- seniñde **ozakı** ajun begleri
ajun koğtı bardı yatur kör güri (1405, s. 314)
oza: Önce, evvel / oza+*kı*
(Senden önceki dünya beyleri de dünyayı bırakıp gittiler; işte mezarları, yatıyorlar.)

- bu **kökteki** yıldız bir ança bezek
bir ança kılavuz bir ança yezek (128, s.110)
kök: Gök / kök+te+ki
(Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.)
- **köngüldeki** sırrım açar men saŋga
tilek arzu birle uçar men saŋga (4796, s. 814)
köngül: Gönül / köngül+de+ki
(Gönüldeki sırrımı sana açarım, dilek ve arzuyla sana uçarım.)

2.4. HÂL EKLERİ

Eklemeli dil sınıfında bulunan Türkçede ekler yapım eki ve çekim eki olmak üzere iki gruba ayrılır. Yapım ekleri, eklendikleri kelimelere yeni anlamlar katarak yeni kelimeler yapan eklerdir. Çekim ekleri, işletme eki olarak da bilinen ekler, eklendikleri kelimeleri çeşitli yönlerden çekimleyerek farklı ilgiler kuran eklerdir.

Çekim eki: “*Fiil, ad kök veya gövdelerine gelerek bağlı oldukları kelime gruplarına göre kelimeler arasında durum (hâl), iyelik, çokluk, zaman, kişi ilişkisi kuran birim: ev-e, ev-im, ev-ler, gel-di, gel-dim, gel-diler gibi*” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 511).

Çekim eki, farklı dillerde kelimelerin farklılaşmayan yani değişmeyen bölümüne (kök ve gövdeye) eklenerek bir isim ya da fiilin bağlandığı diziye özelliğini veren ögedir. Çekim eki, isim dizisinde durum, cins sayı vb. eylem dizisindeyse kişi, çatı, sayı vb. belirtebilir (Vardar, 2002, s. 59).

Çekim eklerinin bazıları eklendikleri isim ve isim grubu ile alakalı olan çokluk eki, iyelik eki, ilgi eki vb. gibi eklerdir. Çekim eklerinin bazıları da eklendikleri isimler ile fiiller arasında ilgi kuran ve durum kavramını karşılayan işletme ekleridir (Korkmaz, 2009, s. 22-23).

İşletme eklerinden olan çekim ekleri isim çekim ekleri (hâl ekleri) ve fiil çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılır.

Hâl diğer ismiyle durum eklerinin etimolojisi incelendiğinde eski Yunancada “düşen, uzaklaşan” anlamına gelen “ptotis” kelimesinin Latince karşılığı olan “casus” kelimesine dayandığı bilinmektedir. Bu ek eski Yunanca kökenli olup Latince çalışmalarla gelişme göstermiştir. Bu konu ilk defa Aristo’nun Poetika adlı eserinde işlenmiştir (Kalkan, 2006, s. 23).

Hâl eki, durum eki olarak da adlandırılan ve isimlerin durumları hakkında bilgi veren ek, isimlerin isimle ya da fiille olan ilgisini kuran ektir (Türkçe Sözlük, 2011, s. 726).

Hâl eklerinin çeşitleri ve sayılarıyla ilgili bir birliktelik sağlanamamıştır. Hâl eklerini dokuz kategoride Yalın Hâl, İlgi Hâli, Yükleme Hâli, Yönelme Hâli, Bulunma Hâli, Ayrılma Hâli, Vasıta Hâli ve Eşitlik Hâli olarak inceleyeceğiz.

2.4.1. Yalın Hâl (Nominative)

Yalın hâl, isminden de anlaşılacağı gibi isim soylu sözcüklerin yalın yani ek almamış hâlleridir.

Türkçe Sözlük'te yalın hâl ile ilgili şöyle bir açıklama yapılmıştır: “*Ad soyundan sözün taşıdığı kavramı ek almadan bildiren durum, yalın hâl, mücerret, nominatif*” (Türkçe Sözlük, 2011, s.2513).

Cümlede özne görevinde kullanılan ve ismin temel biçimi sayılan durum, hâldir. Türkçede yalın durumdaki isim, sıfır durum ekiyle belirlenir (Vardar, 2002, s. 215).

İsmin hâlleri, isimlerin diğer sözcüklerle münasebeti sırasındaki durumlarıdır diyen Ergin (2009, s.226-227-228) ise yalın hâli şu şekilde açıklamıştır: “*Bu hal ismin, karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiç bir münasebet ifade etmeyen hâlidir. Demek ki isimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın hâlleridir. Meselâ taş, ev teklik yalın hâli, taşlar, evler çokluk yalın hâli; taşlarım, evlerimiz iyelik yalın hâlidir. Şu halde Türkçede nominatif eki yoktur. Yalın hal daima eksiz bir hâldir.*”

İsmin herhangi bir çekim eki almamış ve nesne olarak kullanılmamış olan durumudur: başak, dağ, tepe, kuş, eğlence gibi (Korkmaz, 2009, s. 23).

Hâl eklerini iççekim hâlleri ve dışçekim hâlleri olarak sınıflandıran ve yalın hâli iççekim hâlleri arasında kim hâli olarak değerlendiren Banguoğlu (2007, s. 326-327) ise kim hâli ile ilgili görüşlerini şu şekilde belirtmiştir: Kim hâlinin eksiz olduğunu, bir işi yapanı, olanı göstermek daha açık bir ifadeyle cümlenin kimsesini gösterdiğini belirtmiştir. Kim hâlinde isimlerin kişiyi yani kimseyi adı, unvanı veya vasıf ile seslenmede kullanılacağını (örneğin Zeynep, Baba, Arkadaş, Hanım, Arabacı, Gocuklu gibi) belirterek yalın hâldeki isimlerin belirtisiz isim tamlamalarında belirten ve cümlede de belirsiz nesne olarak (örneğin ev kapısı) kullanıldığına değinmiştir.

Türkçede eksiz biçimde kullanılan yalın hâl, isim soylu sözcüklerin kök ve gövdelerinin yanında iyelik eki almış isimler de normative hâlde olabilirler. Aynı zamanda hiçbir ek almamış olan yalın hâlde gibi görünen bir ad, eksiz şekilde belirtme, tamlayan, yönelme, uzaklaşma ve bulunma hâllerini de ifade edebilir (Şahin, 2009, s. 51).

Gülsevin ve Boz (2013, s. 51) ise, yalın hâlin “+ø” olarak yani eksiz işaretiyle göstermişler ve yalın hâlin diğer hâl eklerinin yerine de kullanıldığını örneklerle açıklamışlardır.

Yalın hâlin eksiz olması, yükleme ve ilgi hâlinin de bazen ekli bazen ise eksiz kullanılması yalın hâl ile ilgili bir karmaşa oluşturmaktadır. Bazı araştırmacılar, eksiz kullanılan ilgi ve yükleme hâllerini yalın hâl kabul etmektedir. Bazı araştırmacılara göre ise yalın hâl cümlede sadece özne görevinde kullanılabilirken farklı görüş açısına sahip araştırmacılar ise bu konuda yalın hâlin cümlede özne ve nesne görevlerinde kullanılabileceğini belirtmişlerdir (Kalkan, 2006, s. 33).

Kutadgu Bilig’de yalın hâlde pek çok sözcük kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- sözüm sözledim men bitidim **bitig**

sunup iki ajunni tutğu elig (351, s. 144)

bitig: Kitap

(Ben sözümlü söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp her iki dünyayı da tutan bir eldir.)

- ilig köngliñge sıgdı erse tapuğ

elig birdi devlet açıldı kapuğ (1607, s. 346)

elig: El

(Hükümdar hizmetinden memnun kaldıkça, mutluluk ona el verdi ve kapılar açıldı.)

- kimiñ birle **devlet** yaraşsa kelip

köñül koğkı tutğu kiçiglik kılıp (1702, s. 360)

devlet: Devlet

(Devlet gelip kiminle bağdaşırsa, o kişi gösterişsiz ve alçakgönüllü olmalı.)

- aya **beg** bu iki **uluğ erdem** ol

büğü ilçi begler munı tutğu **yol** (2717, s. 510)

beg: Bey

uluğ: Büyük, ulu, yüce

erdem: Erdem, fazilet

yol: Yol, düstur

(Ey bey, bu iki şey büyük bir erdemdir; hakîm beyler bunu kendilerine düstur edinmelidir.)

- **tünek** ol bu **dünya** kötürgil **köngül**

eğiz ordu il ol sen amrul **amul** (3084, s. 560)

tünek: Hapishane, zindan

dünya: Dünya, alem

köngül: Gönül

eğiz: Yüksek

ordu: Saray, şehir

il: Memleket, ülke

amul: Yavaş, sakin

(Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş.)

- **kiçig ur** bu yirke tege türçise

negüke yararın seçer beg basa (4044, s. 704)

kiçig: Küçük

ur: Mertebe, derece, rütbe

(Küçük rütbeli kişiler bu mertebeye erişince, bey bundan sonra onların yapacakları işleri saptar.)

2.4.2. İlgi Hâli (Genetive)

İlgi hâli, tamlayan hâli ve genetive olarak adlandırılan bu hâl isminden de anlaşılacağı gibi eklendiği sözcükten sonra gelen sözcük ile ilgi kuran hâldir. Karahanlı döneminde ilgi hâli eki +(n)ıng/ +(n)ing/ +(n)uğ ve +(n)üğ biçimindedir.

“Bu hal ismin başka bir başka isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâlidir. İlgi hâli ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. İsmi bu hâli bazan eksiz, çok defa da ekli olur. Bu ek ise genetif eki’dir. Genetif eki ismi esas itibariyle isme, bazan da fiile bağlar” (Ergin, 2009, s. 228).

“Tamlayan durumu (Alm. Genetiv, Fr. génitif, İng. genetive). Bir kavramın başka bir kavrama bağlandığını, onunla bütünlendiğini gösteren durum. Türkçe’de

tamlayan durumu –in (-in, -un, -ün; -nın, -nin, -nun, -nün) ekiyle oluşturulur” (Vardar, 2002, s. 190).

İsmin ne ile alakalı olduğunu belirten ektir. Genellikle belirtili isim tamlaması oluşturulur (Hacıeminoğlu, 2013, s. 29).

Tamlayan, ilgi ya da genetive ek diğer hâl ekleri arasında farklı konuma sahiptir. Bu ek isimlere eklenerek eklendiği ismi diğer hâl eki alan sözcükler gibi bir fiile değil bir isme bağlar. Ek + (n)Uñğ şeklindedir ve daima ünlüsü yuvarlaktır (Şahin, 2009, s. 51).

Eklendiği ismi farklı bir isme ilgi bağı ile bağlayan isim durumudur. Bu durum iki şekilde yapılır. İlk olarak birinci isim ek almadan ya da ünsüz harf ile biten kök ve gövdelerden sonra +In/ +Un ekleriyle ikincisi de ünlü harf ile biten kök ve gövdelere +nIn/ +nUn eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bu iki durumda da ikinci isim iyelik eki alır: baba ekmeği, yol parası, kalem kutusu, düşüncenin gücü, işin başı, kapının kolu, yolun sonu örneklerinde olduğu gibi (Korkmaz vd., 2009, s.115).

Genetive hâli, iççekim hâlleri arasında kimin hâli olarak adlandırılan Banguoğlu (2007, s.328) ise bu hâlin ismin katılma hali olduğunu, bu hâldeki isimlerin sahip olanı, kapsayanı ve tabi olunanı gösterdiklerini belirtmiştir. “Ne ve Nesi” sorularına cevap verdiğini de belirtmiştir.

“İlgi hâli eki bir ismi bir başka isme bağladığı gibi, zamirleri de bazı edatlara bağlar: ben-im gibi, sen-in kadar, o-nun için, siz-in için” (Ercilasun, 2012, s. 51).

Genetive ekinin ünlüsü daima dar-yuvarlaktır ve dudak uyumuna uymaz. Ünsüz harf ile biten kelimelere eklenirken +Uñğ şeklinde ünlü harf ile biten kelimelere eklenirken +nUñğ şeklinde kullanılmıştır. Genetive eki, iyelik eki almış kelimelere pek fazla eklenmemiştir. İyelik eki alan kelimelerin sıklıkla eksiz tamlama şeklinde belirli tamlama oluşturduğu gözlemlenmiştir (Gülsevin, 2011, s. 25-26).

Aitlik, mensubiyet, yakınlık, sahiplik bildirmek, ilgi grupları kurmak, sebep, yer ve birliktelik bildirmek, +çA eşitlik ekiyle benzerlik ve görelilik bildirmek, katmerli çekimler oluşturmak gibi fonksiyonları olan ilgi hâli ekinin en önemli fonksiyonu ise isim tamlaması oluşturmasıdır. Bu sebeple tamlama eki ya da tamlayan eki olarak da adlandırılır. Bir isim ile farklı bir isim arasında bir bağ yani ilgi kuran kelime grupları isim tamlamalarını oluşturmaktadırlar. İsim tamlamalarında ilgi hâli eki tamlayan kısma eklenirken tamlamanın tamlanan kısmına iyelik eki eklenir. Belirli ya da belirsiz olarak adlandırdığımız isim

tamlamaları adlarını ilgi hâli ekinin işaretli veya işaretsiz (ø) olmasından alır. Eğer ilgi hâli eki işaretli ise belirli isim tamlaması olur, işaretli değil ise de belirsiz isim tamlaması olur (Nalbant, 2008, s. 39-40).

Kutadgu Bilig’de ilgi hâl eki +(n)ıñg/ +(n)iñg/ +(n)uñg / +(n)üñg / +nıñg / +niñg / +nuñg / +nüñg şekillerinde kullanılmıştır:

- sözüñni küdeşgil **başınğ** barماسun
tiliñni küdeşgil tişinğ sınماسun (167, s. 118)
baş: Baş / baş+ıñg
(Sözüne dikkat et ki, başın gitmesin; dilini tut ki, dişin kırılmasın.)
- saqışqa katılmaz **seniñ birlikinğ**
tözü neñge yetti bu **erkliliginğ** (9, s. 92)
sen: Sen / sen+iñg
birlik: Birlik, vahdet / birlik+iñg
erklilik: güç, kudret / erklilik+iñg
(Senin birliğin hesabagelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir.)
- ayıttı hacıb emdi köñglünğ neteg
kelip kayda tüştünğ ne **ornunğ** neteg (523, s. 170)
orun: Yer, mekân / or(u)n+uñg
(Hacıb sordu: Nasılsın, gönlün hoş mu; burada nereye indin, yerin nasıl?)
- qalı mundağ erse bilip sözle söz
sözünğ bolsu közsüz qarağuşa köz (178, s. 118)
söz: Söz, kelâm, haber /söz+ünğ
(Mademki böyledir, sözü bilerek söyle; sözün olsun gözsüzlere körlere göz.)
(Senin birliğin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hâkimdir.)
- uluğ künde körkit **olarınğ** yüzün
elig tuttaçı kılğıl edğü sözün (32, s. 96)
olar: Onlar / olar+nıñg
(Ulu günde onların yüzünü göster, şefaatlerini bana yardımcı kıl.)
- **buđunniñğ** haqı bar meşikler öze
meşikniñğ haqı ma buğundın tüze (42, s. 76)
buğun: Halk / buğun+nıñg
meşik: Melik, hükümdar / meşik+nıñg
(Meliklerin halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da aynı derecede melikler üzerinde hakkı vardır.)

- ağırlamış artuğ öküş hil'ati
kaḫemniḡ ḫaḫı tip uḫuş ḫurmeḫi (61, s. 80)
kaḫem: Kalem / kaḫem+niḡ
(Akıla karşı ḫurmet ve kalemin ḫakkıdır diye, ḫükümdar ona çok itibar edip çok ihsanlarda bulunurmuş.)
- **ṣatunuḡ** başıḡa tegi yoḫladım
yaşımnı tükettim tiriglik yidim (6053, s. 1002)
ṣatu: Merdiven / ṣatu+nuḡ
(Merdivenin başına kadar yükselmem, yaşımnın tükenmesi, hayatımın tamamlanmasıdır.)
- bu **tüşnüḡ** yörügi bu yaḡlıḡ turur
adınsıḡ yörer sen maḡa ay unur (6067, s. 1004)
tüş: Düş, rüya / tüş+nüḡ
(Bu düşün yorumu böyle olur; ey kudretli, sen bunu bana başka türlü yoruyorsun.)

2.4.3. Yükleme Hâli (Akuzative)

Yüklemi geçişli fiil olan cümlede fiilin doğrudan etkilediği, Türkiye Türkçesinde -ı/ -i/ -u/ -ü eklerinden birini almış isim, yükleme hâli, akuzatif (Türkçe Sözlük, 2011, s. 303).

Cümlelerde, geçişli fiilin etkisindeki isimlerin durumudur. Bu durum ya ek almadan ya da Türkiye Türkçesinde +(y)I/ +(y)U ekiyle yapılır: anlam+ı, ateş+i, tarla+yı, tepe+yi, yol+u vb. (Korkmaz, 2009, s. 24).

“Akkuzatif hâli (yapma hâli) : Bu hal ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden hâlidir. Şu halde bu hal ismi yapma ifade eden fiilin tesiri altında bırakır. İsmi bu hâli bazan eksiz, çok defa ekli olur. Bu hâlin ekleri akkuzatif ekleri'dir. Demek ki akkuzatif ekleri ismi fiile bağlayan hal eklerindedir” (Ergin, 2009, s. 228).

Eylemin etkisinde kalan ögeyi gösteren durumdur (Vardar, 2002, s. 37).

Eski Türkçedeki -(I)g belirtme ekinden zamanla g sesinin düşmesiyle oluşmuş -(y)I eki Eski Anadolu Türkçesinde isimlere, iyelik eki almış isimlere ve zamirlere getirilen belirtme durumu olarak kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinde iyelik eki almış kimi sözcüklerin belirtme durumu eki almadan belirtme durumu

belirttiği ve belirtili nesne olduğu görülür. Bu durum sadece iyelik eki almış sözcüklerde görüldüğü tespit edilmiştir (Şahin, 2009, s. 52).

-ğ/ -g/ -n/ -nı/ -ni ekleriyle oluşturulan cümle içerisinde ismi cümlenin nesnesi yapan ve belirtili nesneyi oluşturan hâldir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 29).

Yükleme hâli ile ilgili Ercilasun (2013, s. 346) ise +g/ +nI/ +n/ +I ekleriyle oluşturulduğunu, +n ekinin 3. şahıs iyelik ekinden sonra ve +I çoğunlukla 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanıldığını belirtmiştir.

Türkiye Türkçesinde eksiz ya da yalın, çokluk veya iyelik eki almış isimlere +(y)I/ +(y)U eklerinin getirilmesiyle yapılır. Eski Türkçede ise, bu hâl ekinin başlangıçta isimlerden sonra -g/ -ğ; iyelik eki alan isimlerden sonra n; zamirlerden sonra ise -nı/ -ni ekleriyle üç şekilde kullanılmıştır. Bu hâlin eksiz olarak kullanıldığı da görülmektedir: cam kır-, ağaç kes- örneklerinde olduğu gibi. Yükleme hâli ekinin üçüncü şahıs iyelik eki ve aitlik eki almış isimlere gelirken zamir n'si aldığı görülmüştür: çocuğu+n+u, anne+si+n+i, ağaçtaki+n+i örneklerinde görüldüğü gibi (Ercilasun, 2012, s. 51).

Kutadgu Bilig'de yükleme hâl eki olarak +g / +ğ / +n / +nı / +ni; iyelik eklerinden sonra +ı ve +i kullanılmıştır:

- bezenip kör itnip **köngülüg** alır
köngül birdiñg erse yüz ewrer barrır (5232, s. 880)
köngül: Gönül / köngül+(ü)g
(O bezenip süslenerek gönlünü alır; gönül verince de senden yüz çevirir gider.)
- mini kördüñg erse şalam kılmadıñg
bu **fażlıg muyanıg** kalı kılmadıñg (5053, s. 854)
fażlı: Fazilet / fażlı+ğ
muyan: Sevap / muyan+(ı)ğ
(Sen beni görünce selam vermedin; bu fazileti ve sevabı neden istemedin?)
- **ewin barķın** örte sıgıl **burķanın**
anıñg ornı meşciğ cema'at kılın (5486, s. 916)
ew: Ev / ew+(i)n
barķ: Ev, bark / barķ+(ı)n
burķan: Put, burkan / burķan+(ı)n
(Onların evini barkını yak, burkanını kır; cami yap, etrafına İslam cemaati toplansın.)

- bolumsuzça devlet kelü birse kut
iter **devletin** ol keçürmez küni (1715, s.362)
devlet: Devlet / devlet+(i)n
(Olmayacak kişiye devlet ve mutluluk gelirse, o ayağına gelen bu devleti derhal teper.)
- vefağa vefa ol kişilik haka
vefa kıl kişi bol **atıngı** beüt (1691, s. 358)
at: Ad, isim / at+ıng+nı
(Vefaya karşı vefa göstermek insanlık görevidir; vefakârlık et, insan ol ve adını yükselt.)
- yana cem' -u tefrik mışahatka öt
yiti kat **felekni** yatur yamça tut (4381, s. 754)
felek: Gök, sema, felek / felek+ni
(Sonra cemi [toplama] tefrik [ayırma] ve mesahaya [ölçme] geç; yedi kat feleği bir çöp parçasıymış gibi avucunda tut.)
- meniñ **kağgumı** sen yime ay kadaş
sen öz kağgunğı yi töküp közde yaş (4823, s. 818)
kağgu: Kaygı, keder, üzüntü / kağgu+m+ı
(Ey kardeş, sen benim kaygımı yeme; sen gözünden yaş dökerek kendi derdinle uğraş.)
- bu kün bizke tegdi bu tirki yimi
neçe birge erki yigü **keğgümü** (5343, s. 896)
keğgü: Giyecek, elbise / keğgü+m+i
(Bugün bu sofrada yemek bize nasip oldu; acaba bize daha ne kadar yiyecek ve giyecek verecek.)

2.4.4. Yönelme Hâli (Dative)

“Ad soyundan bir sözü yönelme kavramıyla fiile veya bir edata bağlayan -a/ -e ekiyle kurulan durum, yönelme hâli, datif: yol-a, ev-e (kadar), kapı-y-a (bakmak), bahçe-y-e vb.” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2610)

“Adın belirttiği kavrama dönüş ya da yöneliş anlatan durum. Örneğin Türkçe’de yönelme durumu, -e (-a) ekiyle oluşturulur” (Vardar, 2002, s. 225).

Bu hâl ismin kendisine yaklaştığını belirten ve fiillere bağlanmak için girdiği durumdur. Bu hâlin eki datif ekidir ve daima ekli şekilde kullanılmaktadır. Buradan datif ekinin ismi fiile bağlayan bir ek olduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 2009, s. 228).

Yönelme hâli, kelime gruplarında ve tümcelerde fiilin hareketinin yöneldiği ismin hâlidir. Bu hâlde, fiildeki hareket yönelme hâlindeki isme doğru olur. Türkiye Türkçesinde +(y)A şeklinde olan ek, üçüncü şahıs iyelik eki aitlik eki almış isimlere eklenirken zamir n'si alarak eklenir. Yönelme hâli eki dek, değin, doğru, göre, kadar, karşı, rağmen, üzere gibi edatlarla kullanılarak zarf görevinde kullanılan edat grupları kurmaktadır (Ercilasun, 2012, s.51-52).

Yönelme hâli ile ilgili Korkmaz (2009, s. 24), sözcük gruplarında ve cümlede bir ismi fiile yönelme, yaklaşma görevinde ilişkilendiren hâl olduğunu, bu hâlin +(y)A ekiyle yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu ekin başlıca görevi dışında ismi fiile amaç, maksat, sebep ilgisiyle ilişkilendirme, fiildeki hareketin yerini belirleme, zarf görevinde ikilemeler yapma, edat grupları kurma gibi farklı işlevlerde de kullanıldığını belirtmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinde +(y)A, Eski Türkçede de +GA ekiyle yapılan yönelme hâli, yönelme ve yaklaşma bildirmenin yanında için ve karşı edatlarının anlamlarında da kullanılmıştır (Şahin, 2009, s. 52).

Yönelme hâliyle ilgili Gülsevin (2011, s. 38-44) ise, bu ekin Eski Anadolu Türkçesinde K>G'lerin süreklileşmesi ve yutulması sebebiyle zamanla +(y)A şekline dönüşmüş olduğunu ifade eder. Aynı zamanda yönelme ekinin fiilin istikametini gösterme, cümlede için ve karşı anlamlarında kullanılma, bir şey üzerinde ya da bir şey üzerine mânâsında kullanılma, -mAK mastarından sonra kullanılma ve bazı edatlarla kullanılma gibi fonksiyonlarının olduğunu da belirtmiştir.

Kalın ünlülü isimlerde genellikle -ka/-ga, ince ünlülü isimlerde -ke/-ge ekiyle yapılmaktadır. Bununla birlikte -a/-e ekiyle kullanımı da mevcut olup cümle içerisinde yer tümleci görevi üstlenmektedir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 30).

Karahan Türkçesinde yönelme eki olarak +gA/+kA şekilleri kullanılmıştır. +A şekilli yönelme hâli eki ise 1. tekil şahıs iyelik eki ve sonu K ile biten isimlerden sonra kullanılmıştır. +ngA şekilli yönelme hâli eki ise zamirlerin tekil şahıslarının çekiminde ve III. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır (Nalbant, 2008, s. 47).

İsme yönelme, yaklaşma, yer bildirme gibi çeşitli görevlerde kullanılan yönelme hâli eki Kutadgu Bilig’de +ça / +ke / +ğa / +ge / +a / +e / +n̄gar şekillerinde kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- özüm kirse emdi kişiler ara
kaçan tegge elgim **tapuğça** köre (3366, s. 600)
tapuğ: Tapı, hizmet, ibadet / tapuğ+ça
(Şimdi ben insanlar arasına girersem, ibadete ne zaman elim değer.)
- tutup çaldı **yirke** ağır ig kelip
töşekke kirip yattı muñluğ ulıp (1056, s. 260)
yir: Yer / yir+ke
töşek: Döşek, yatak / töşek+ke
(Ağır hastalık geldi; onu tutup yere çaldı; acılar içinde inleyerek yatağa düştü.)
- muniñ şükri kılgu bu kün ay ilig
bayat **halkınga** bolgıl eğgü silig (5194, s. 876)
halk: Halk, insanlar, kimseler, yarattıkları / halk+(ı)n̄ga (halk+(ı)(n)ga)
(Ey hükümdar, bugün buna şükretmeli; Tanrının yarattıklarına karşı iyi ol, temiz kalple davran.)
(halkınga kelimesindeki “ı ve n” sesi yardımcı ses görevindedir. 3. şahıs iyelik ekinden sonra gelen n sesi +ğa yönelme hâl ekiyle birleşerek +n̄ga şekline dönüşmüştür.)
- yarasa tapuğ özke erksiz bolur
yaramasa tapğı **küniñge** ilür (4754, s. 808)
kün: Gün, gündüz / kün+(i)n̄ge (kün+(i)(n)ge)
(Hizmeti beğenilirse, o kendisine hâkim olamaz; hizmeti beğenilmezse, günden güne itibardan düşer.)
(küniñge kelimesindeki “i ve n” sesi yardımcı ses görevindedir. 3. şahıs iyelik ekinden sonra gelen n sesi +ge yönelme hâl ekiyle birleşerek +n̄ge şeklini almıştır.)
- yana oğ ayur ay bağırsağ kadaş
meniñ **kağguma** sen köñgöl kılma baş (6180, s. 1020)
kağgu: Kaygı, keder, üzüntü / kağgu+m+a
(Odgurmuş devam etti: Ey merhametli kardeşim, benim kaygımla sen gönlünü yaralama, dedi.)

- et öz can yuluğlar meniň işime
du' a arturur bu keçer yaşıma (3059, s. 558)
iş: İş / iş+(i)m+e
yaş: Yaş, ömür / yaş+(1)m+a
(Benim işim uğrunda tenini ve canını fe0da ediyor bu fani hayatımda bana çok dua kazandırıyor.)
- **muňgar** meňgzetü aydı şa'ır bu söz
körü barsa ma'ni biligsizke köz (1974, s. 404)
mu: Bu / mu+ňgar
(Şair bu sözü buna benzeterek söylemiştir; dikkat edersen, manası bilgisiz için gözdür.)
(mu işaret zamirinden ve teklik 3. şahıs zamirinden sonra gelen yönelme hâli eki +ňgar şeklinde kullanılmıştır.)
- ajun buđnı barça **aňgar** kul bolur
ajun yir bu begler tilekin bulur (2076, s. 416)
ol: O / a+ňgar
(Bütün dünya halkı ona kul olur; böyle beyler dünyaya hâkim olup bütün dileklerine kavuşur.)
(Teklik 3. şahıs zamirinden ve mu işaret zamirinden sonra gelen yönelme hâli eki +ňgar şeklinde kullanılmıştır.)

2.4.5. Bulunma Hâli (Locative)

“Ad soylu bir söziün taşıdığı kavramda bulunuş bildiren, -da/-de, -ta/-te ekleri ile kurulan durum, kalma durumu, lokatif: okulda, evde, sokakta, işte vb.” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 410)

Fiildeki oluş ve kılışın yerini bildirme görevi üstlenen +DA ekiyle yapılan hâldir. İsmi fiile zamanda bildirme, zarf tümleci oluşturma, içinde bulunma, aracı olma; yaş, miktar, derece bildirme gibi görevlerde kullanılan durumdur (Korkmaz, 2009, s. 24).

Bulunma hâli, ismin kendisinde bulunma ifade eden fiillerle ilişkisini gösteren durumudur. Daima ek alarak yapılır. Bulunma hâli ismi fiile bağlayan bir ektir.(Ergin, 2009, s. 228)

Gülsevin (2011, s. 50-52) ise bir yerde uzunca veya bir müddet için kalmayı, beklemeyi gösterme yani fiilin yerini bildirme, zaman zarfı yapma, ‘bir şey

hakkında, bir şey bakımından, bir şey konusunda mânâlarında kullanılma, içinde mânâsında kullanılma, ‘bir şeyin biri, bir şeyden biri’ durumundaki kesir sayılarında kullanılma gibi fonksiyonları olduğunu belirtmiştir.

“*Bulunma hâli, genellikle fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren isim hâlidir. Bu hâl, eklendiği isim ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep gibi ifadeleri içine alır. Türkiye Türkçesinde bulunma hâli +DA eki ile karşılanır*” (Ercilasun, 2012, s. 52).

Bulunma hâli eki, değişim göstermeden Türkiye Türkçesine kadar gelmiştir. Bulunma hâli eki olarak Kutadgu Bilig’ +da / +de / +ta / +te ekleriyle kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- tapuğka kelip küt **kapuğda** turur
kapuğda turuğlı tapuğda turur (100, s. 106)
kapuğ: Kapı / kapuğ+da
(Mutluluk hizmet için gelmiş kapıda durur; kapıda duran kulluk için durur.)
- yağız yir kıatındaki altun taş ol
kālī çıkısa begler **başında** tuş ol (213, s. 124)
baş: Baş / baş+(1)n+da
(Yağız yerin altındaki altın, taştan farksızdır; oradan çıkınca beylerin başında tuğ tokası olur.)
- ukuş kayda bolsa uluğluk bulur
bilig **kimde** bolsa beğüklük alır (154, s. 114)
kim: Kim, kimse / kim+de
(Anlayış nerede olursa, orası ululuk bulur; bilgi kimde olursa o büyüklük bulur.)
- yana kirdi oğgurmış elgin tutup
orun kıldı **törde** ağırlap öpüp (3959, s. 690)
tör: Başköşe / tör+de
(Odgurmış onun elini tutup içeri girdi; ona hürmetle başköşede yer gösterdi.)
- yana kēnd **ulušta** men ayımışlarım
neçe türlüğ eğgü turur ay erim (3974, s. 692)
uluş: Köy, şehir / uluş+ta
(Diğer taraftan şehir ve kasabalarda da, benim söylediklerim gibi, birçok iyilik vardır, ey yiğidim.)

- içi keğkatığ bu ğariblık içi
ğariblıkta yaŋglur talu er bağı (478, s. 164)
 ğariblık: Gariplik, kimsesizlik, yabancılık, gurbet / ğariblık+ta
 (Bu gurbet hali insana çok ağır gelir, gurbette çok meziyetli insanlar bile ne yapacağını Őađırır.)
- **tünekte** ne arzu tiler sen tilek
 tilek uçmak içre bolur kıut yölek (3521, s. 622)
 tünek: Zindan / tünek+te
 (Zindanda nasıl bir arzu ve dilek ararsın; dilek, arzu ve mutluluk cennette bulunur.)
- meniŋde basa sen bütürgil sözüŋ
 umiŋ kılmığ **öğte** yetürgil özüŋ (5009, s. 846)
 öç: Zaman, vakit / öç+te
 (Ben gittikten sonra sen de sözünde dur ve kararlağtırılan zamanda orada bulun.)

2.4.5.1. Bulunma Hâli Eki +DA'nın Ayrılma Hâli Eki Olarak Kullanılması

Bulunma hâli eki olan +da / +de / +ta / +te'nin Kutadgu Bilig'de ayrılma anlamında kullanıldığı tespit edilmiğtir. İncelediğimiz eserde bulunma hâli eki olmasına rağmen ayrılma fonksiyonunda kullanılan +da / +de / +ta / +te'nin örnekleri Şunlardır:

- künün yimedi kör tünün yatmadı
 sini kıoldı **rağda** ağın kıolmadı (38, s. 98)
 rağ: Tanrı, Allah / rağ+da
 (Gündüz yetmedi, gece yatmadı; Tanrıdan seni istedi, başka bir Şey istemedi.)
- **Şekerde** süçigrek söz ığtım saŋa
ağuda açığ keldi yaŋı maŋa (3913, s. 682)
 ağu: Zehir / ağu+da
 Çeker: Çeker / Çeker+de
 (Sana Şekerden daha tatlı söz gönderdim; karđılıđı bana zehirden daha acı olarak geldi.)
- negü bar ajunda **biligde** küŐüs
 biligsiz tise erke körksüz söküş (260, s. 130)
 bilig: Bilgi, hikmet / bilig+de

(Dünyada bilgiden daha aziz ne var; bilgisiz denmesi, insan için ağır hakarettir.)

- kılıç kan tamuzsa begi il alır

kaalemde kara tamsa altun kelir (2715, s. 510)

kaalem: Kalem / kaalem+de

(Kılıç kan damlatırsa memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa altın gelir.)

- yağız yir bakır bolmağınça

ya **otta** çiçek önmeginçe yaşıl (120, s. 110)

ot: Ateş, duman / ot+ta

(Yağız yer kızıl bakır oluncaya kadar ya da ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar.)

- kalı üç **ağakta** emitse biri

ikisi kamıtar uçar ol eri (803, s. 218)

ağak: Ayak / ağak+ta

(Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır.)

- sen emdi kayu sen maŋa ay aça

ikide biri bol **üçünçte** kaça (267, s. 132)

üç: Üç / üç+ünç+te

(Sen şimdi hangisisin, bana bunu açıkça söyle; bu ikisinde biri ol, üçüncüden kaç.)

- tiliŋde yorımasu begler sözi

meğer **eğgülıkte** ağın ay kozı (1314, s. 300)

eğgülık: İyilik, iyi amel, güzellik / eğgülık+te

(Ey kuzum, iyilikten başka bir amaçla, ancak beylerin kullanabileceği sözleri ağzına alma.)

2.4.6. Ayrılma Hâli (Ablative)

“Ad soylu bir sözün taşıdığı kavramda çıkış bildiren, -dan/-den, -tan/-ten ekleri ile kurulan durum, ayrılma durumu, ablatif: okuldan, evden, sokaktan, işten vb.” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 533).

Çıkma hâli eki, eklendiği ismi fiile sebep, sonuç, zaman bildirme, adın yapıldığı maddeyi gösterme, bir bütünü veya bütünün parçasını oluşturma, yer ve

yön gösterme, edat grupları oluşturma, karşılaştırma, eş veya zıt anlamlı ilişkiler kurma gibi farklı görevlerde kullanılma gibi özelliği olan durumdur (Korkmaz, 2009, s. 24-25).

Fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını göstermek maksadıyla isim ablatif hâlde kullanılır. İsim ablatif hâli için daima ek alır. Kullanıldığı kelime grupları ve cümlede fiil yerine isim ve edat da kullanılsa yine uzaklaşma bildirir. Uzaklaşma temel fonksiyonun yanında çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, âitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar, vs. fonksiyonlarda kullanılmaktadır. Bu ekin konsonat uyumuna bağlı olarak -dan/-den, -tan/-ten şeklinde, konsonat uyumuna bağlı olmayarak da -tın/-tin, -dın/-din şeklinde kullanımları vardır (Ergin, 2009, s. 235-236).

Bu hâl eki ile ilgili Gülsevin (2011, s. 55-57) ise ayrılma, çıkma, uzaklaşma eki olarak sınıflandırılan +dAn ekinin isimlerde kök ve tabanlarda, çokluk eki almış kelimelerde, iyelik eki almış isimlerde ve zamirlerde +dIn ekinin ise isimlerde kök ve tabanlarda, çokluk eki almış kelimelerde sık kullanılmayan kalıplaşmış bazı kelimelerde kullanılan durumu eki olduğunu aktarmıştır.

İncelediğimiz eserde ayrılma hâli eki olarak +DIn kullanılmış olup yukarıda belirttiğimiz gibi +DA hâl ekinin de bazen ayrılma hâli eki olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig’de ayrılma hâli eki +dın / +din / +tın / +tin şekillerinde kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- esirker men emdi ay ögdülmişe
bir ök sen **atañgdın** mañga qalmışa (3131, s. 568)
ata: Baba, ata, ced / ata+ñg+dın
(Bana babandan yadigâr olarak yalnızca senin kalmana çok teessüf ediyorum.)
- **toğardın** butıqlandı ot teg yalın
yarudı yañğı yüz açar teg kelin (3839, s. 670)
toğar: Doğu / toğar+dın
(Doğudan ateş gibi alev dallandı ve gelin yüzünü yeni açmış gibi, dünya aydınlandı.)
- kıtab qadrini me biliglig bilir
uquşuz **kişidin** adın ne gelir (20, s. 74)

kişi: İnsan, kişi / kişi+din

(Kitabın kadrini ancak bilgili bilir, akılsız kişiden zaten ne beklenir.)

- atın tuttu terkin bir oğlan bile

turup çıktı **ewdin** sewinçin küle (3955, s. 688)

ew: Ev / ew+din

(Bir uşağa çabucak atını hazırlattı, sevinç içinde evinden çıktı.)

- yağa tursu yağmur yazılsu çiçek

kurumuş **yığaçtın** salınsu küjek (118, s. 110)

yığaç: Ağaç / yığaç+tın

(Yağmur yağmaya devam etsin, çiçekler açılsın; kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.)

- tapuğ kılgu **halktın** anı kizlegü

öküş ta' at erse anı azlağı (3231, s. 582)

halk: Halk, insanlar, kimseler / halk+tın

(İbadet kılmalı, fakat onu halktan gizlemeli; ibadet ne kadar çok olsa bile onu azımsamalı.)

- örü tartgıl özni **üyüktin** kutul

özünğ kulluğun sen tapuğ birle yul (3091, s. 562)

üyük: Bataklık, sulak yer / üyük+tın

(Kendini yukarı çek, bataklıktan kurtul; ibadet ederek kulluk görevlerini yerine getir.)

- köngül taplamadı bu **iştin** kaçar

köngül taplamaz işke yaksa hatar (3686, s. 648)

iş: İş, amel / iş+tın

(Gönlüm beğenmedi ve bu işten çekiniyor; gönlün beğenmediği işe girişmek tehlikelidir.)

2.4.7. Vasıta Hâli (Instrumental)

“Adın belirttiği nesnenin vasıta olarak kullanıldığını, fiile vasıta olduğunu belirtmek için kullanılan hâl, enstrümantal” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2472).

İsmin belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki harekete aracı ya da birliktelik gösteren hâldir. Eski Türkçeden itibaren kullanılan vasıta hâli +(I)n/+(U)n eki ile karşılanırken Türkiye Türkçesinde yaz-ın, kış-ın, güz-ün, ilk-in gibi kelimelerde

kalıplaşmış olarak yaşayan arkaik bir ektir. Bu ekin görevini artık ile edatıyla birleşmiş olan +(y)lA eki almıştır (Korkmaz, 2009, s. 25).

“Eylemin belirttiği oluşun hangi araçla yapıldığını gösteren durum” (Vardar, 2002, s. 23).

Fiilin hangi vasıta ile yapıldığını bildiren +(I)n ekiyle yapılan durumdur. İle edatıyla ekleşmiş şekilde +(y)lIA olarak da kullanılır. Ayrıca bile ve birle edatları da araç yani vasıta işlevinde kullanılırlar (Şahin, 2009, s. 53-54).

Fiilin ne ile, nasıl, ne zaman, yapıldığını ifade etmek için isme getirilen bir ek olup asıl fonksiyonu vasıta bildirmek olan cümlede daima zarf görevi alan ve ismi yalnız fiile bağlayan hâle instrumental denir. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerde yaşayan bu ekin vazifesini artık ile edatı almıştır (Ergin, 2009, s. 237-238).

Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde sıklıkla kullanılan ve Eski Anadolu Türkçesinde bir süre kullanıldıktan sonra kullanılmadığı görülen vasıta hâli eki yapım eki göreviyle yazın, kışın, yayan gibi kalıplaşmış bazı kelimelerde ve +lAyIn, +cIlAyIn, +mAksIzIn gibi bazı birleşik eklerin oluşumunda kullanılmaktadır. Ağızlarda ile edatıyla vasıta görevini kuvvetlendirmek için ile+n > +inen şeklinde kullanılmaktadır (Özkan, 2001, s. 164).

Gülsevin (2011, 71-73) vasıta hâli ekinin fonksiyonlarını şu şekilde sıralamıştır: Yapılan fiilde kullanılan vasıta bu eki alır, karşılıklı olarak yapılan işlerde kullanılır, birliktelik bildirir, sebep bildirir, çeşitli zarfların teşkilinde kullanılır, ...iken mânâsında kullanılır, ...olarak anlamında kullanılır, ...vakit anlamında kullanılır.

Kutadgu Bilig’de vasıta hâli +n / +ın / +in / +un / +ün ekleriyle karşılanmıştır ayrıca bile ve birle edatlarının da vasıta hâli görevinde kullanıldığı görülmektedir. Bu konunun incelediğimiz eserdeki örnekleri şunlardır:

- yazuķı bar erse kınaĝu tutup
yoķ erse miñg **eđĝün** awıtĝu kerek (642, s. 192)
eđĝü: İyi, güzel, iyilik / eđĝü+n
(Günahı varsa cezalandırmak, eğer yoksa iyilik ile gönlünü almak gerek.)
- bu kıut kıayda bolsa boyun bir yaraş
ķalı öznese kıutķa **ķađĝun** küreş (681, s. 198)
ķađĝu: Kaygı, keder, üzüntü / ķađĝu+n
(Mutluluk neredeyse, ona boyun eğ, kendini beğendir; mutluluĝa kafa tutarsan, üzüntüyle boĝuşursun.)

- saķış birle saķlar kişi iş kŭdŭg
saķışın seĉer er yıl ay kŭn ōdŭg (2220, s. 438)
 saķış: Hesap, sayma, sayış / saķış+ın
 (İnsan işini gŭcŭnŭ hesapla yapar; yıl, ay, gŭn ve zamanı hesapla saptar.)
- orunĉun ya **malın** itilmez işim
 elig tuttaĉı yoķ bu kŭn bir kişim (1176, s. 280)
 mal: Mal / mal+ın
 (Rŭřvet veya mal ile işim dŭzeltilemez, bugŭn elimden tutacak kimsem yoktur.)
- oyunĉa ĉatılmasa **elgin tilin**
 kŭnilik ōze tutsa ĉılķı yaŉın (709, s. 204)
 elig: El / el(i)g+ın
 til: Dil, lisan / til+ın
 (Eli ve dili ile oyuna karışmamalı, tavır ve hareketlerinde dŭrŭst olmalı.)
- keĉŭrdi **kŭwenĉin sewinĉin** kŭni
 aĉunĉa yağıldı atı ĉaw ŭni (3095, s. 562)
 kŭwenĉ: Gŭvenĉ, gŭven / kŭwenĉ+ın
 sewinĉ: Sevinĉ / sewinĉ+ın
 (Gŭnŭnŭ sevinĉ iĉinde gŭvenĉle geĉirdi; adı, řŭhreti ve namı dŭnyaya yayıldı.)
- eŉĉ aşnu yıraĉtın tegiřgŭ **oķun**
 yaĉusa **sŭŉŭn** teggŭ birse boyun (2376, s. 460)
 oķ: Ok / oķ+un
 sŭŉŭ: Sŭngŭ, mızrak / sŭŉŭ+n
 (İlk ōnce uzaktan oklar ile vuruşmalı; yaklaşıp yŭz yŭze gelince sŭngŭyle hŭcum etmeli.)
- **borun** yŭz yuĉuĉı naĉaz ĉođĉuĉı
 kŭr ersig atandı yoritur kŭĉi (6454, s. 1062)
 bor: şarap / bor+un
 (şarap ile yŭzlerini yıkayan ve ibadeti bırakanlar şimdi yiĉit sayılıyor ve istediklerini yapıyorlar.)
- ĉiĉeklikte sandvaĉ ōter miŉ **ŭnŭn**
 oķır şurı ĉ ĭbri tŭnŭn hem kŭnŭn (78, s. 104)
 ŭn: Ses, ŭn, san, gŭrŭltŭ / ŭn+ŭn

(Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece gündüz mezamir okuyor.)

- tiliñde çıkarma bu yalğan sözüğ
bu yalğan **sözün** er uçuzlar özüg (1326, s. 302)
söz: Söz, kelâm, haber / söz+ün
(Dilinden yalan söz çıkarma; yalan söz ile insan itibarını düşürür.)
- tümen tü çiçekler yazıldı küle
yıpar toldı kafur ajun yıd **bile** (70, s. 102)
bile: İle, beraber
(Binlerce çiçek gülererek açıldı; dünya misk ve kâfur kokusuyla doldu.)
- örünğ süt **bile** kirse edğü kılık
ölüm tutmağınça ewürmez yorık (881, s. 232)
bile: İle, beraber
(Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o kişi ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.)
- yigü alsa tişke uşak tançula
isig aşnı ürme sen ağzınğ **bile** (4601, s. 788)
bile: İle, beraber
(Yemeği alınca ısır ve ufak ufak çiğne; sıcak yemeği ağzınla üfleme.)
- aya birke bütmiş tiliñ **birle** ög
köñgöl bütti şeksiz amul tutğıl ög (25, s. 94)
birle: İle, birlikte
(Ey Tanrının birliğine inanmış olan, onu dilinle öv; gönlün tereddütsüz inandıysa, aklını karıştırma.)
- ukuš **birle** asılur kişi artaķı
bilig **birle** süzlür buğun bulğakı (221, s. 124)
birle: İle, birlikte
(İnsanların kötüsü anlayış yoluyla asılır; halk arasında çıkan fitne bilgiyle bastırılır.)
- sini **birle** bolsa kör aşğı öküş
öz aşğın tilerke kiñeşmez ukuš (3490, s. 618)
birle: İle, birlikte
(Seninle birlikte bulunmak benim için çok faydalıdır; kendi faydasını isteyene akıllı insan istişare etmez.)

2.4.8. Eşitlik Hâli (Equative)

“Kelimeye “gibi, göre” anlamları katan -ce/-ca, -çe/-ça ekleri: Bence (ben-ce)” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 825).

Bazı kavramların eşit ölçüde olduğunu anlatan karşılaştırma yoludur (Vardar, 2002, 95).

Eşitlik hâli eki +ÇA’dır. Ad çekim eki görevinde kullanılan ek zamanla kalıplaşma yoluyla yapım eki görevinde kullanılmaya başlamıştır. Bu ek, eklendiği isim ile fiil ya da cümlenin farklı bir ögesi arasında karşılaştırma yoluyla farklı niteliklerde eşitlik açısından ilgi kuran durumdur (Korkmaz, 2009, s. 324).

“Kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade etmek için isim eşitlik hâline girer. Yani isim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik hâlini alır. Eşitlik hâli ise eşitlik ekleri ile yapılır. Demek ki eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler” (Ergin, 2009, s. 239).

Kalın ünlülü isimlere -ça, ince ünlülü isimlere de -çe şeklinde eklenen ek, cümlede eklendiği ismi zarf yaptığı gibi kimi kelimeleri de edatlaştırır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 30).

Eski Türkçeden beri farklı işlevlerde kullanılan eşitlik hâli eki +CA, zamanla türetme eki olmuş bir durum ekidir (Şahin, 2009, s. 54).

Kelime de teşkil eden eşitlik hâl eki, büyük ihtimalle tahribe uğramış eski bir son çekim edatıdır. Tek başına bir anlam ifade etmediği için hâl ekleri içerisinde değerlendirilen durumdur (Akalin, 2007, s. 65).

Bu ek ile ilgili Özkan (2001, s. 163) ise Farsçadan dilimize geçmiş olan +çe küçültme eki ile Türkçede kullanılan +ça eşitlik ekinin zamanla karışmış olmasının bu ekin yapım eki olarak kullanılmasında da etkili olduğuna değinmiştir.

Gülsevin (2011, s. 76-77), eşitlik ekinin ‘... kadar’ anlamında, ‘... olarak’ anlamında, ‘... +(y)A göre’ anlamında, ‘... gibi’ anlamında, sıfatlara eklenerek ‘yaklaşık’ anlamında ve ‘-DUK’ sıfat fiiline eklenerek zarf fiil anlamında kullanılması gibi fonksiyonları olduğunu belirtmiştir.

Eşitlik, görelilik, benzerlik ve karşılaştırma vb. gibi anlamlar içeren eşitlik hâli eki Kutadgu Bilig’de +ça / +çe şeklinde olup örnekleri şunlardır:

- bu türlüğ çiçek yirde **munça** beğiz
yazı tağ kır oprı yaşıl kök meñgiz (96, s. 106)
mu: Bu / mu+n+ça

(Yerde türlü çiçek, bunca manzara, düzlük, dağ, kır, vadi, yeşil ve maviyle örtülmüş.)

- boşuğ kul bile tutsa bolmaz bu tüz

boşuğ boş teñgi tut kuluğ **kulça** üz (2991, s. 548)

kul: Kul, köle / kul+ça

(Hür insanı kul ile bir tutmak olmaz; hür insana hür muamelesi yap, kulu da kul gibi kullan.)

- ilig boynı **kılça ükekçe** başı

añgar keç inanmaz uquşluğ kişi (2154, s. 428)

kıl: Kıl / kıl+ça

ükek: Şehrin savaş için hazırlanmış olan etrafındaki burç / ükek+çe

(Hükümdarın boynu kıl gibi, başıysa burç kadardır; akıllı insan ona pek inanmaz.)

- tüşüğü yormegü öz **köñgülçe** körüp

yime aymağı tegme erke turup (5998, s. 994)

köñgül: Gönül / köñgül+çe

(düş görünce, onu kendi gönlüne göre yormamalı ve herkese bunu söylememelidir.)

- er at kirse **hılçe** körünse tözü

bu körse yarağlığ yarağsız azu (2539, s. 484)

hıl: Takım / hıl+çe

(Hizmetkârlar takım halinde, birden huzura çıkarken, o buna layık olan ve olmayanları gözden geçirmeli.)

2.4.9. Yön Gösterme Hâli (Directive)

“Yön bildiren, yer ve zaman adları yapan ek, yön eki: son-ra, taş-ra, dış-arı, iç-eri vb.” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2611).

Yön gösterme hâli eki Eski Türkçede +GARU, Eski Anadolu Türkçesinde +ArU, daha sonraki dönemlerde +rU ve +rA biçimlerinde kullanılan ek Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış birkaç sözcük dışında kullanılmamaktadır (Şahin, 2009, s. 54).

Fiilin kendi yönünde yapıldığını ya da fiilin cereyan ettiği yönü gösteren ek olup ismi fiile bağlamakla görevli olan, eklendiği kelimeyi zarf yapan ektir.

Kalıplaşmış birkaç kelime dışında kullanımını kaybetmiş olan ek çekim ekiyken sonradan yapım eki görevi üstlenmiştir (Ergin, 2009, s. 241-242).

Kutadgu Bilig'de yön gösterme hâli eki olarak +GArU kullanılmamıştır. İncelediğimiz eserde +ra / +re / +ru ekiyle yapılan yön gösterme hâli üç kelimedede kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- neçe miñg yaşasa aħır ölgülüg
neçe tirse dünya qalır **arqara**(6636, s. 1086)
arqa: Arka, arka taraf, sırt / arqa+ra
(Binlerce sene yaşasan bile, sonunda nihayet öleceksin; dünyayı ne kadar toplasan da bir gün bırakıp gideceksin.)
- bolur qarşı **içre** ağıçı işi
özin keç küdeşgü bu yañgılığ kişi (2791, s. 520)
iç: Nesnelere içi, iç, içeri / iç+re
(Hazinedarın işi saray içinde olur; hükümdarın yakınında çalışanlar kendilerine çok dikkat etmelidir.)
- il **içre** negü bar yarağsız yawuz
buğun ħali açgıl mañga örtme söz (3099, s. 562)
iç: Nesnelere içi, iç, içeri / iç+re
(Memleket içinde kötü ve uygunsuz neler var; bana halkın durumunu anlat, benden bir şey gizleme.)
- üçünç qarşı **içre** köni tutsa öz
yırak tutsa teñsiz yarağsızda köz (4122, s. 714)
iç: Nesnelere içi, iç, içeri / iç+re
(Üçüncüsü saray içinde doğru hareket etmeli; uygunsuz ve yakışsız işlerden uzak durmalı.)
- küsemiş kirip tuştı yandru çıkıp
alıp kirdi ħacib **taparu** oqıp (521, s. 170)
tapa: -e / -a doğru / tapa+ru
(Küsemiş içeri girip hacib ile görüştü; sonra çıkıp onu alarak hacibin yanına götürdü.)
- atın mindi bardı yana qarşıqa
tüşüp kirdi ilig **taparu** oqa (5830, s. 968)
tapa: -e / -a doğru / tapa+ru
(Atına binip tekrar saraya gitti; inip doğruca hükümdarın yanına girdi.)

- ötüندی iligke ayur men bu kün
barayın qadaşım **taparu** yoğun (6279, s. 1036)
tapa: -e / -a doğru / tapa+ru
(Hükümdara maruzatta bulundu, dedi ki: Ben bugün kardeşimi yoklamak üzere onu ziyaret etmek istiyorum.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: YAPI BİÇİM BİLGİSİ

3. YAPI BİÇİM BİLGİSİ

Dilin anlamlı en küçük birimi olan köklere tek başına herhangi bir anlamı olmayan ekler getirilerek yeni kelimeler türetilir. Dilin canlı bir varlık olması, değişmesi, gelişmesi ve iletişim ihtiyacını karşılaması için yeni kelimelere ihtiyaç duyulur. Yeni kelime yapımı da eklerle yapılan bir işlemdir. Kelime köklerine getirilen eklerle yeni kelimeler elde edilir. Türkçede kelime kökleri isim kökü ve fiil kökü olarak sınıflandırılır. Ekler, çekim eki ve yapım eki olarak gruplandırılır. Kelimeler arasında ilgi kuran eklere çekim ekleri, eklendiği kelimeye yeni anlamlar kazandıran eklere de yapım eki denilmektedir. Türkçe yapı bakımından sondan eklemeli bir dil olması sebebiyle yeni kelimeler türetilirken köklere yapım eklerinin eklenilmesinden faydalanılır. Yapım ekleri şu başlıklar altında incelenmektedir:

1. İsimden İsim Yapım Eki
2. İsimden Fiil Yapım Eki
3. Fiilden İsim Yapım Eki
4. Fiilden Fiil Yapım Eki

Kutadgu Bilig adlı eserdeki isimleri incelediğimiz için bu bölümde sadece İsimden İsim Yapım Ekleri ve Fiilden İsim Yapım Eklerini ele alacağız.

3.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

3.1.1. Küçültme ve Sevgi Bildirme Ekleri

3.1.1.1. +çA

Eşitlik hâli ile aynı görevde olan, küçültme ve kuvvetlendirme bildiren ekin etimolojisiyle ilgili farklı fikirler vardır. Bazı araştırmacılara göre bu ek, ç + ay eklerinden oluşurken bazı araştırmacılara göre ise +çak ekinin kısalmasıyla meydana gelmiştir (Nalbant, 2008, s. 83).

“*Küçültme ve kuvvetlendirme bildirir. Eşitlik hâli ile aynı.*” (Akalin, 2007, s. 43)

İsim çekim eklerinden eşitlik eki olan bu ek bazı durumlarda yapım eki görevinde kullanılmıştır (Şahin, 2009, s. 55).

İsim hâl eklerinden eşitlik hâli bildiren +ça / +çe eklendiği bazı kelimelerle kalıplaşarak yapım eki görevinde kullanılarak küçültme ve kuvvetlendirme bildirir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 13).

Kutadgu Bilig’de bu ek sadece bar+ça ve ne+çe kelimelerinde kuvvetlendirme anlamında kullanılmıştır. İncelediğimiz eserde +ça / +çe şekillerinde kullanılmış olan bu ekin örnekleri şu şekildedir:

- basutçı kerek **barça** işni bilir
bilip işlese er tilekke tegir (428, s. 156)
barça: Bütün, hepsi / bar+ça
(Bütün işleri bilir bir yardımcı gereklidir; insan bilerek hareket ederse dileğine erişir.)
- kereklig işim **barça** yirde қоdуп
kereksizni қıldım һавақа ұдуп (1174, s. 278)
barça: Bütün, hepsi / bar+ça
(Bütün gerekli işleri olduğu yerde bıraktım; nefse uyararak gereksiz işlerle uğraşım.)
- bu **barça** uluğ күn nişanı turur
nişanı körünse keligli kelür (6493, s. 1068)
barça: Bütün, hepsi / bar+ça
(Bunlar hep kıyamet gününün alametidir; alameti görünürse gelecek olan gelir.)
- **neçe** kördüm erse isizler қılғуçı
kite bardı күnde үзүлди күче (247, s. 128)
neçe: Ne kadar, kaç, nasıl / ne+çe
(Kötülük yapanı kaç defa sınıdım; gücü her gün biraz daha azaldı, sonunda güçten düştü.)
- қарımaz bu едгү **neçe** yıllasa
isizlik едікmez **neçe** едlese (347, s. 142)
neçe: Ne kadar, kaç, nasıl / ne+çe
(Ne kadar yaşarsa yaşasın, iyi insan yaşlanmaz; ne kadar uğraşılırsa uğraşılınsın, kötü insan ıslah edilmez.)
- **neçe** er beğüse baş ağırıғ beğür
neçe baş beğüse beğük börk keçür (435, s. 156)
neçe: Ne kadar, kaç, nasıl / ne+çe
(İnsan ne kadar büyürse, başı ağrısı da o kadar büyür; başı ne kadar büyürse, o kadar büyük börk giyer.)

+çA eki yukarıdaki örneklerden farklı olarak dil, lehçe, şive ve kavim isimleri yapmakta da kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de sadece dil yapmakta kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- ‘**arabça tejikçe** kītablar öküş
biziñg tilimizçe bu yumğı ukuş (73, s. 82)
‘arabça: Arapça, Arap dili / ‘arab+ça
tejikçe: Farsça / tejik+çe
(Arapça ve Farsça kitaplar çoktur; bizim dilimizde bütün hikmetleri toplayan yalnız budur.)
- muñgar meñgzetü aydı **türkçe** meşel
eşitgil munı sen uqup özke al (880, s. 232)
türkçe: Türkçe / türk+çe
(Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; bunu dinle ve sırrına ererek hareket et.)
- muñgar meñgzetü keldi **türkçe** meşel
oqıgıl munı sen asıg özke al (1826, s. 378)
türkçe: Türkçe / türk+çe
(Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; bunu oku ve bundan yararlan.)

3.1.1.2. +çak / +çuq

Küçültme, sevgi ve tahsis görevlerinde isim, sıfat ve zarf türeten + CAk eki, çA+ok > + CAk şeklinde oluşmuştur, yani +CA ekinin +ok pekiştirme ekiyle birleşiminden bu ek meydana gelmiştir (Korkmaz, 2009, s. 39).

Küçültme ve sevgi ifade eden bu yapım eki zamanla işlekliliğini kaybederek yerini +cıq/+ciq, +cuq/+cüq ekine bırakmıştır (Ergin, 2009, s. 165).

Akalın (2007, s. 43) ise bu ekin küçültme bildirdiğini belirtmiştir.

Kutadgu Bilig’de +çak / +çuq eki sadece iki kelimedeki kullanılmış olup örnekleri şu şekildedir:

- yalawaç yawuz bolsa **kıwçaq** kowi
siziksiz tüker anda begler suwi (2639, s. 498)
kıwçaq: Boş, kof, şansız / kıw+çaq
(Elçi kötü, kof ve boş olursa, onun gittiği yerde, şüphesiz ki beylerin itibarı kaybolur.)

- bu **kıwçaq** kowı dünya kiçki ajun
neçe beg qarıtı qarımaz özün (5133, s. 866)
kıwçaq: Boş, kof, şansız / kıw+çaq
(Bu kof ve boş dünya çok eski bir alemdir; o nice beyleri yaşlandırdı, kendisi yaşlanmaz.)
- **sığırçuknı** kördüm uçar qağ ara
teñgin baqtım erse ikigü qara (4198, s. 726)
sığırçuk: Sığırıcık kuşu / sığır+çuk+nı
(Sığırıcığı gördüm, kaklar arasında uçar; arkadaşlarına bakınca gördüm ki, ikisi de karadır.)

3.1.1.3. +qına

Küçültme fonksiyonunda kullanılan bir ektir.

Bu ek Kutadgu Bilig’de iki kelimedede kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- bu kaç **harfqına** men qumarı sañga
koğundum unıtma du‘a qıl mañga (53, s. 78)
harfqına: Harfcik / harf+qına
(Ben bu birkaç harfcığı sana vasiyet olarak bıraktım; bana da dua etmeyi unutma.)
- bakır altunuğ er körüp bilmese
alıp **azqına** bir taşığı sürse tap (3964, s. 690)
azqına: Azıcık / az+qına
(Eğer insan bakır ile altını görüp ayıramazsa, bunun için bir taş alıp azıcık sürmek yeterlidir.)
- çıkardı yigü içgü türlüğ aşı
ayur **azqına** tat ay eğgü kişi (5440, s. 910)
azqına: Azıcık / az+qına
(Her türlü yiyecek ve içecek çıkardı: Ey aziz insan, azıcık bunlardan tat, dedi.)

3.1.2. Benzetme Ekleri

Yeni isimler türetmek için isim kök ve gövdelerine benzetme ifade eden +sİğ, +dAm ve +mAn ekleri getirilir (Nalbant, 2008, s. 87).

3.1.2.1. +dAm

İşlek olmayan bir ektir. Kalıcı sıfat yapmak için genellikle isimlere getirilen bir ektir. Bu ek Karahanlı döneminde yerini +sIG ekine bırakmıştır (Nalbant, 2008, s. 87).

Bu ekin incelediğimiz eserde +dam / +dem şekillerinde kullanılmıştır. Örnekleri şunlardır:

- üçünçi taķı bir bor içse sewe
siziksiz bu er boldı **birtem** yawa (339, s. 142)
birtem: Bütünüyle, tamamıyla / bir+tem
(Üçüncüsüyse içkiyi sevmektir; buna tutulan, şüphesiz ki tamamen boşa yaşamıştır.)
- keçürdüm men anda seniĝ ʻ uzrüngi
ağırladım ötrü ol **erdem** tenĝi (798, s. 218)
erdem: Erdem, fazilet, terbiye / er+dem
(O zaman senin kusurunu affettim ve sana erdemin oranında saygı gösterdim.)
- negü tir eşitgil kişi **tildemi**
ķamuĝ kılĝu işke kiĝeş ol emi (5651, s. 940)
tildem: Haberci, peygamber / til+dem
(Dinle, Tanrıdan insanlara haber getiren nebi ne der: her yapılacak işe danışmayla çare bulunur.)
- köĝül beg turur yiti **endam** öze
begi başlasa buğnı yüĝrür tüze (2795, s. 520)
endam: Beden, vücut, boy, biçim / ʻen+dam
(Gönül yedi endam üzerine beydir; bey yol gösterince halk tereddütsüz onu izler.)

3.1.2.2. +sIG / +suķ

İsime eklenen Eski Türkçede -çıĝ / -çig şeklinde olan ek gibi, benzer gibi anlamlara gelmektedir (Hacıeminoĝlu, 2013, s. 15).

Gibi, benzer anlamlarında kullanılan ek, son harfi ç olan bir kelimeye eklenirken -çig şekline dönüşür (Akalin, 2007, s. 48).

Bu ek Kutadgu Bilig’de +sıĝ / +sig / +suķ şekillerinde kullanılmıştır ve örnekleri şöyledir:

- **ağınsıg** körür men bu kün kılk itig
aňgar eyemenür men ay bilge tetig (777, s. 214)
ağınsıg: Başka, diğer / ağın+sıg
(Bugün sende başka bir hal görüyorum, onun için çekiniyorum, ey zeki, bilge.)
- könilik özele keser men işig
ağırmaz men **begsig** ya **ķulsıg** kişig (809, s. 220)
begsig: Bey soylu, asil / beg+sig
ķulsıg: Kul soylu, kul / ķul+sıg
(Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam.)
- **uluğsıg** küwez kür kişi ol turı
küniňge ķođı ol küwezlík ķurı (1706, s. 360)
uluğsıg: Büyüklük taslayan / uluğ+sıg
(Büyüklük taslayan, kibirli ve küstah adam tatsız ve sevimsiz olur; kibirlinin itibarı günden güne azalır.)
- **yıparsıg** ķara başķa kafur aşudum
tolun teg tolu yüz ķayuķa iletim (6530, s. 1072)
yıparsıg: Misk gibi / yıpar+sıg
(Misk gibi kara başıma kâfur örttüm, dolunay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm.)
- ne öğrüm ne köğrümne **ersig** eren
ajunda tetig er yidi bu cıhan (279, s. 134)
ersig: Yiğit, mert, cesur, kahraman / er+sıg
(Ne seçkin, ne yüksek ve yiğit adamdı; zaten cihanda anlayışlı insan bu dünyaya hâkim olur.)
- ķaraňķu **titigsig** bu börk ew içi
yaruttı yaşıķ birle erklig küçi (3723, s. 652)
titigsig: Balçık, çamurdan yapılmış / titig+sig
(Bu kubbe evin içi balçıktan yapılmış ve karanlıktır; onun hâkim kudreti bunu güneş ile aydınlattı.)
- bu taň **taňsuk** işler maňga körkitip
buşurduň mini sen işiň berkitip (794, s. 218)
taňsuk: Acayip, şaşılacak şey / taň+suk

(O acayip işleri bana göstererek beni hiddetlendirdin; fakat kendini iyi savundun.)

3.1.2.3. +çin

Benzerlik bildiren isimler türetmektedir.

Kutadgu Bilig’de +çin eki tek bir kelimedede kullanılmıştır. Bu kelimeye altı tane beyitte rastlanmıştır. Bu beyitler ise şunlardır:

- ođunđıl ay **kökçin** ölümke anun
bu keçmiş kününğke sığıt kııl ünün (376, s. 148)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Ey kır saçlı uyan ölüme hazırlan; geçmiş günlerin için ağlayıp sızla.)
- negü tir eşit emdi türkçe meşel
başında keçürmiş bu **kökçin** saşal (667, s. 196)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü, başından çok şeyler geçmiş bu ak sakallı ne der.)
- muñgar meñgetü aydı türkçe meşel
başında keçürmiş bu **kökçin** saşal (1798, s. 374)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Görmüş geçirmiş şu ak- sakal, şu Türkçe mesel, bu hususta bak ne der.)
- negü tir eşitgil bu **kökçin** sañga
muñgađmış muñgıñga yara ay toñga (2818, s. 524)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Bu ak saçlı sana ne der, dinle; ey kahraman, muhtaç olanın ihtiyacını karşılamaya çalış.)
- muñgar meñgetü aydı **kökçin** sañga
bu söz yaqşı tıñgla ay ersig toñg (3074, s. 560)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Kır saçlı buna benzer bir söz söylemiştir sana; ey kahraman yiğit, bu sözü iyice dinle.)
- negü tir eşit emdi **kökçin** saşal
uğa bar munı sen turu ılma ılal (4636, s. 792)
kökçin: Kır, ak saçlı, göğümsü / kök+çin
(Şimdi ak- sakal ne der, dinle; bunu anlamaya çalış ve yaşlılığında şaşırma.)

3.1.3. Benzetme Yoluyla Organ Adları Yapım Ekleri

3.1.3.1. +GAK / +ek

İşlek olmayan küçültme ve kuvvetlendirme bildiren örnekleri fazla olmayan bir ektir (Akalın, 2007, s. 45).

Kutadgu Bilig’de +ğak / +gek / ak şekillerinde kullanılan ekin örnekleri şöyledir:

- adırğu ödürğü yezek tutğakı
yırak tutğu saklap közi **kulğakı** (2342, s. 454)
kulğak: Kulak / kul+ğak+ı
(Öncü ve keşif kollarını seçip ayırmalı; ihtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmeli.)
- iliñde yiti tut közüñ **kulğakıñ**
tözuke tegürgil bağırsaklıkıñ (5272, s. 886)
kulğak: Kulak / kul+ğak+ıñ
(Memleketinde gözünü ve kulağını keskin tut; merhametini herkese ulaştır.)
- ra’ iyyet öze ol seniñ üç haqıñ
tilegü olardıñ sen aç **kulğakıñ** (5579, s. 930)
kulğak: Kulak / kul+ğak+ıñ
(Halkın üzerinde senin üç hakkın vardır; bunu onlardan istemelisin, iyice dinle.)
- bu tatıgıñ üç **ernek** boğuzka turur
anıñda naru barsa qarınıñ tolur (3578, s. 630)
ernek: Parmak, parmak ucu / er(e)n+(g)ek
(Bu zevk üç parmaklık boğaz içindir; ondan öteye giderse karın dolar.)

3.1.4. Sosyal Tabaka, Sınıf ve Topluluk Bildiren Yapım Ekleri

3.1.4.1. +ken

Kullanımı yaygın olmayan bugün sadece baş-kan kelimesinde yaşayan umumiyetle unvan yapma görevinde kullanılan bir ektir (Ergin, 2009, s. 175).

“Bu yapım eki; unvan, onurlandırma, topluluk ve yer bildiren isimler türetir” (Nalbant, 2008, s. 91).

Kutadgu Bilig’de sadece üç kelimedede kullanılan +ken ekinin örnekleri şunlardır:

- bayat birdi devlet ay **terken** kıtı
anıñg şükri kılğı okıp miñg atı (109, s. 108)
terken: Kadınlara ait bir unvan / ter+ken
(Ey devletli hükümdar, Tanrı sana mutluluk verdi; adını bin kere zikrederek ona şükretmek gerekir.)
- kıtabka bitindi bu hağan atı
bu at meñgü kıaldıay **terken** kıtı (115, s. 108)
terken: Kadınlara ait bir unvan / ter+ken
(Bu hakanın adı kitaba yazıldı; ey devletli hükümdar, bu ad edebi kaldı.)
- negü tir eşitgil **ötügen** begi
sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi (1962, s.1962)
ötügen: Tataristan çöllerinde bir yer adı / ötü+ken
(Sınamış ve sözünü düşünerek söylemiş olan Ötüken beyi ne der, dinle.)
- idı yakşı aymış **ötügen** begi
tilin tutzu birmiş sañga söz yigi (2682, s. 504)
ötügen: Tataristan çöllerinde bir yer adı / ötü+ken
(Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin en iyisini sana diliyle ulaştırmış.)
- **yitiken** kötürdi yana baş örü
töñgitti yana yıldırık adğır naru (6220, s. 1026)
yitiken: Yedikardeşler, büyük ayı borcu / yiti+ken
(Yedi-Kardeşler başını yukarı kaldırdı; Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi.)

3.1.5. Bitki ve Hayvan Adları Yapan Ekler

3.1.5.1. +GAÇ

İşlek olmayan bitki ve hayvan ismi türeten bir yapım ekidir.

Kutadgu Bilig'de +ğaç / +keç şekillerinde kullanılan bu eke sadece iki kelimedede rastlanmıştır. Bu kelimeler şunlardır:

- yağa tursu yağmur yazılsu çiçek
kırımış **yığaçtın** salınsu küjek (118, s. 110)
yığaç: Ağaç / y1+ğaç+tın
(Yağmur yağmaya devam etsin, çiçekler açılsın; kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.)

(Yığaç kelimesi “î” ağaçlık, ormanlık kelimesinden türemiştir. î > îğaç > yığaç şeklini almıştır.)

- yayılmaz yoriğa keweledin tüşüp
edersiz **yığaç** mingü muñgluğ bolup (1428, s. 318)
yığaç: Ağaç / yı+ğaç
(Sarsmayan, rahvan küheylan attan inip acizlik içinde, eysiz bir ağaca bineceksin.)
(Yığaç kelimesi “î” ağaçlık, ormanlık kelimesinden türemiştir. î > îğaç > yığaç şeklini almıştır.)
- bular ol sürüg koyğa **erkeç** sanı
koyuğ başlasa sürse yolça köni (4353, s. 748)
erkeç: Genç teke / er+keç
(Bunları koyun sürüsünün koçu say; onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler.)

3.1.5.2. +ğan

“Çeşitli bitki ve hayvan isimleri türeten bir küçültme ekidir” (Nalbant, 2008, s. 95).

Kutadgu Bilig’de +ğan olarak kullanılan bu ekin sadece iki tane örneği vardır.

Örneklerin birinde hayvan diğerinde bitki ismi türetmiştir. Örnekleri ise şunlardır:

- **sağızğanda** saqrak kerek tutsa öz
kaya kuzgunı teg yırak tutsa öz (2313, s. 450)
sağızğan: Saksagan / sağız+ğan+da
(Kendini saksagandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmeli.)
- asıg kılsa **azğan** aniñg men kılu
çiçek yasıg erse biçer men ulı (2573, s. 488)
azğan: Yaban çiçeği / az+ğan
(Yaban çiçeği faydalıysa, ben onun kuluyum; özenilerek yetiştirilmiş çiçek zararlıysa onun kökünü keserim.)

3.1.5.3. +lan

Hayvan ismi türetmede kullanılan ektir. Kutadgu Bilig’de üç kelime kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- kör **arşlan** bile  oşnı buğday başı
basa  lg  boldı  adan ya işi (140, s. 112)
arşlan: Arşlan / arş+lan
(Bak, Arşlan'ın komşusu Buğdaybaşı'dır [Başak]; sonra  adan [Akrep] ve Yay'ın arkadaşı  lg  [Terazi] gelir.)
- k r arşlan bolu birse it a başı
bu it bar a **arşlan** bolur  z tuÇı (2047, s. 414)
arşlan: Arşlan / arş+lan
(Arşlan itlere baş olursa, itlerin her biri karşısındakine arşlan kesilir.)
- mi ng erdem kerek bu  ihan tutđu a
k r **arşlan** kerek bu  ulan baŐđu a (284, s. 134)
arşlan: Arşlan / arş+lan
(Bu cihana h kim olmak i in bin t rl  erdem gerek; yaban eŐeđini alt etmek i in arşlan olmak gerek.)
- isiz işke ya ma sa ga  ılđa  or
isizlik **yılan** ol sini tikge k r (1297, s. 298)
yılan: Yılan / yı+lan
(K t  arkadaŐa yaklaşma, sana zarar getirir; k t l k yılandır, dikkat et sokar.)
-  anı ol taya ı **yılan** bolđu ı
te giz yarlıp  tr  yorıp ke ğ  i (4715, s. 804)
yılan: Yılan / yı+lan
(Asası yılana  evrilen ve deniz yarılarak oradan y r y p ge en nerede.)

3.1.6. İŞ, G rev ve Yer Bildiren Ekler

3.1.6.1. +duk

Alet ismi yapmada kullanılan işlek olmayan bir ektir (Ergin, 2009, s. 176).

Bu ek Kutadgu Bilig'de sadece bir kelimedede kullanılmıştır:

- u uŐ ol **burundu ** anı yetse er
tilekke tegir ol t men arzu yir (159, s. 116)
burundu : Yular / burun+du 
(Anlayış bir yulardır; insan onu elinde tutarsa dileğine erişir ve b t n arzularına ulaşır.)
- **burundu luğ** ol s z tiwe burnı teg
barur  an a yetse titir boynı teg (206, s. 124)

burunduğ: Yular / burun+duğ+luğ

(Söz, deve burnu gibi yularlıdır; dişi deve boynu gibi nereye çekilirse oraya gider.)

- kalı tetrü yitse **burunduğ** vezir
kamuğ tetrü boldı özüm ayğuçı (5337, s. 894)

burunduğ: Yular / burun+duğ

(Eğer vezir yuları ters tarafa çekerse, her şey ters olur, bu benim kanaatimdir.)

3.1.6.2. +lağ

Yer ve zaman bildirmede kullanılan ek, +IA- isimden fiil yapım eki -g fiilden isim yapım eklerinin birleşmesinden oluşmuştur (Nalbant, 2008, s.98).

Kutadgu Bilig'de yer ismi yapmak için kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- bu teñgi **туруğлағ** қуз орду илi
tüp aşlı neşebdin yorımış tili (57, s. 80)
туруğлағ: Durulan yer / turuğ+lağ
(Yaşadığı yer Kuz-Ordu iliymiş, kendisi asil bir aileden olup dili de buna göredir.)
- **тарығлағ** erür dünya илiғ қутı
тарыса орар er tirilgü otı (1393, s. 312)
тарығлағ: Tarla / tarığ+lağ
(Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse hayat ekinini biçer.)
- bu dünya içi bir **тарығлағ** turur
negü ekse munda yarın ol önür (4733, s. 806)
тарығлағ: Tarla / tarığ+lağ
(Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse yarın o biçilir.)
- **тарығлағ** turur bu аjun ay илiғ
negü ekse anda alır bu елiғ (5248, s. 882)
тарығлағ: Tarla / tarığ+lağ
(Ey hükümdar, bu dünya tarladır; bu el buraya ne ekerse, orada onu biçer.)

3.1.6.3. +çI

İsmlere eklenerek genellikle meslek isimleri yapan ve bazı durumlarda da bir işi adet haline getiren kimseleri ifade etmek üzere kullanılan ektir (Şahin, 2009, s. 55).

En işlek eklerden olan ek, Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerin üzerine gelerek bir işle uğraşma, durumunu ve mesleğini belirtme gibi fonksiyonlarda kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 13).

“Yapanı bildiren, çeşitli meslek isimleri türeten bir ektir. Bu ek hareket isimlerine, inanç ile ilgili isimlere, huy ve karakter bildiren isimlere gelerek yapanı bildiren isimler yapar” (Nalbant, 2008, s. 99).

Kutadgu Bilig’de çok yaygın olarak kullanılan +çI / +çi ekinin örnekleri şunlardır:

- kayu oğrı tewlig **ķarakķı** ķunuk
ķayusı **basımķı ölütkı** ķırık (1737, s. 366)
ķarakķı: Yağmacı, yankesici / ķarak+çı
basımķı: Zulmeden, zalim / basım+çı
ölkütkı: Öldürücü, kâtil / ölkütkı
(Kimi hırsız, sahtekâr, yankesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, öldürücü ve yıkıcı olur.)
- boğuzdın bolur barķa begke aķar
işin kılsa **aşķı** anı kim yeter (2832, s. 526)
aşķı: Aşķı / aş+çı
(Bey için her türlü tehlike boğazdan gelir; aşķı işini yaparken onu kim sevk ve idare eder.)
- bularda basa keldi **āfsunķılar**
bu yıl yeklig igke bu ol **emķiler** (4361, s. 750)
āfsunķı: Büyücü, sihirbaz, efsuncu / āfsun+çı+lar
emķı: İlâç yapan kimse, hekim / em+çı+ler
(Bunlardan sonra efsuncular gelir; cin ve periden gelen hastalıkları tedavi ederler.)
- **temürķı etükķı** yana **ķırmaķı**
ya **sırķı beđizķı** ya **oķķı yaķı** (4458, s. 766)
temürķı: Demir / temür+çı
etükķı: Ayakkabıcı / etük+çı

kıırmaçı: Derici, çömlekçi / kıırma+çı

sırçı: Cilacı / sır+çı

beğizçi: Ressam, boyacı / beğiz+çi

oķçı: Okçu / oķ+çı

yaçı: Yayı / ya+çı

(Bunlar demirci, ayakkabıcı, derici ya da cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır.)

- ölümdin **yumuşçı** ig ol aşnusu

kişi igledimü ölüm koşnısı (4618, s. 790)

yumuşçı: Haberci, hizmetçi / yumuş+çı

(Hastalık ölümün ilk habercisidir; insan hastalandı mı ölüm yanı başındadır.)

- **tarıgçı** tarıgka irig bolsunı

yime **yılkıçı** igdiş öklitsüni (5590, s. 932)

tarıgçı: Çiftçi / tarıg+çı

yılkıçı: Hayvan besleyicisi / yılkı+çı

(Çiftçiler çiftlikte gayret etsin, hayvan besleyenler de onları çoğaltsın.)

- yağı ol bu bor **timçi** iltür kümüş

ķılınçı tütüş boldı ķılķı uruş (2098, s. 420)

timçi: Şarap satan, meyhaneci / tim+çi

(Bu içki ve meyhaneci düşmandır, insanın parasını alır; içki içen hırçın ve kavgacı olur.)

- vezir begke tutçı **kinğeşçi** bolur

kinğeşçi kişiler **teñgeşçi** bolur (2256, s. 442)

kinğeşçi: Danışman, müşavir / kinğeş+çi

teñgeşçi: Kıyasla hareket eden / teñgeş+çi

(Vezir bey için daima bir danışmandır, danışmanlar her işte kıyasla hareket ederler.)

- ķalı yol kesile **ķapuğ başçısı**

yana kirgü bolsa er at **sözçisi** (2540, s. 484)

ķapuğ başçı: Kapıcıbaşı / ķapuğ baş+çı+sı

sözçi: Sözcü, maruzatta bulunan / söz+çi+si

(Kabul zamanı sona erince kapıcıbaşı hizmetkârlardan maruzatta bulunacak kişi varsa, onunla tekrar huzura girmeli.)

- **bitigçi** bu yaŋlıg kerek ay ilig
inansa aŋgar birse bolgay elig (2737, s. 512)
bitigçi: Kâtip / bitig+çi
(Ey hükümdar, kâtip böyle olmalıdır; böyle inanılır ve güvenilir olmalıdır.)
- bir ança yime bar taķı **işçiler**
töşekçi ya **kuşçı** yime **aşçılar** (4148, s. 718)
işçi: İşçi, hizmetkâr / iş+çi
töşekçi: Döşekçi / töşek+çi
kuşçı: Kuşcu / kuş+çı
aşçı: Aşçı / aş+çı+lar
(Döşekçi, kuşcu ve aşçılar gibi, başka işçiler daha vardır.)
- özünĝ asĝı kılma buğun asĝı kıl
yüğürme yük ilke özünĝ **yükçi** bol (6098, s. 1010)
yükçi: Yük taşıyan / yük+çi
(Kendi yararını düşünme, halkın yararını düşün; halka yük yükleme, yükü kendin taşı.)
- özünĝ köçĝü atınĝ seninĝ kökçin ol
köçütçi ölüm kelĝüaħır kün ol (6112, s. 1010)
köçütçi: Göçüren, göçürecek olan / köçüt+çi
(Sen göçeceksin, senin adın da göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir.)

3.1.6.4. +IXK ve +IXG

Türkçenin işlek eklerinden olan +IXK ve +IXG eklerinden öncelikle +IXK ekini inceleyip örneklerini değerlendiren ardından +IXG ekini ele alacağız.

Türkçenin eski dönemlerinden beri isimden isim yapma eklerinden biri olarak kullanılan ek, kalıcı ve geçici isimler yapar. Bu ek, isimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmak gibi başlıca fonksiyonlarda kullanılır (Ergin, 2009, s. 155).

Çok işlek ve kapsamlı bir ek olan +Iik/ +IUk ekinin başlıca görevlerini Korkmaz (2009, s.55-58) ise şu şekilde açıklamıştır: 1) İsimlerden “tahsis” işlevli ve “bir şey için” anlamlı isimler türetir: akşamlık, bayramlık, gelinlik gibi. 2) “Tahsis” işlevi ve “bir şeyin toplu olarak konulduğu yer” anlamıyla mekân, yer adları oluşturur: ayakkabılık, çiftlik, odunluk gibi. 3) Bir nesnenin doğadaki bolluğunu,

toplu olarak bulunduğu yeri gösteren isimler yapar: ağaçlık, bademlik, cevizlik gibi. 4) “Tahsis, bulunma” işleviyle ülke, ilçe, köy, mahalle, semt gibi yer isimleri oluşturur: Ayvalık, Gemlik, Susurluk gibi. 5) “Bir şey için” anlamıyla tahsis işlevli âlet isimleri yapar: tuzluk, gözlük, kolluk gibi. 6) Bir meslekle uğraşan kimseyi gösteren isimlerden meslek adı ve uğraşı alanı gösteren isimler türetir: aşçılık, askerlik, mühendislik gibi. 7) İsimlerden siyasî, felsefî, dinî düşünüş ve inancı, o inancıya bağlılığı bildiren isimler türetir: Müslümanlık, Atatürkçülük, akılcılık gibi. 8) İsimlerden rütbe ve makam bildiren isimler türetir: ağalık, başkanlık, kaymakamlık gibi. 9) İsim ve sıfatlara gelerek onları genelleştiren yaygınlaştıran nitelikte soyut isimler türetir: analık, kızılık, alışkanlık gibi. 10) Eş ve zıt anlamlı ikileme sıfatlarından ikilemeli soyut isimler yapar: açlık tokluk, azlık çokluk, birlik beraberlik gibi. 11) Sayı isim ve sıfatlarından “bir arada olmayı, gruplanmayı gösteren” isimler türetir: binlik, beş yüzlük, binerlik gibi. 12) Hacim, ağırlık, alan, uzunluk gösteren isimlerden yine “ağırlık, ölçü, alan, uzunluk” bildiren isimler türetir: adamlık, dönümlük, kiloluk gibi. 13) Zaman gösteren isimlere gelerek “o zaman süresi içine giren” anlamında isim ve sıfatlar türetir: asırlık, haftalık, aylık gibi.

İsimlere ve sıfatlara eklenerek soyut isimler yapma, zaman isimleri yapma, âlet isimleri yapma ve uğraş isimleri yapma gibi fonksiyonlarda kullanılır (Şahin, 2009, s. 56).

Eklendiği kelimenin ünlüsüne göre düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer. Yabancı ve Türkçe kökenli kelimelere eklenerek soyut ve somut isimler türetir. Durum bildirmede, zaman ifadesinde kullanıldığı gibi bazı kelimelerde sıfat eki fonksiyonunda kullanılır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 14).

Bu ekin fonksiyonlarını Gülsevin (2011, s. 117-118) ise şöyle açıklamıştır: 1) İsimler ve sıfatlardan, soyut isimler yapar. 2) İsimlerden zaman bildiren sıfatlar yapar. 3) Belirli bir devreyi gösteren isimler yapar. 4) Meslek ve meslek haline getirilmiş uğraşları gösteren sıfatlar yapar. 5) Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfatlar yapar. 6) Alet ismi yapar. 6) Bitki isimleri yapar.

Çalışmamızın konu başlıklarına uygun olarak bu ek ile ilgili sırasıyla yer isimleri yapan, eşya isimleri yapan, soyut isimler yapan, iş isimleri yapan ve çeşitli anlamlarda sıfatlar yapan örneklere yer verilecektir. Kutadgu Bilig’de pek çok örneği bulunan +lık / +lik / +luk / +lük ekinin örnekleri şunlardır:

- **çiçeklikte** sandvaç öter miñg ünün
oqır şurı ‘ıbrı tünün hem künün (78, s. 104)
çiçeklik: Çiçek bahçesi / çiçek+lik+te
(Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece gündüz mezamir okuyor.)
- mañgar tegdi mundağ biliglig sözi
tamudın yırar tip **tamuluq** özi (292, s. 136)
tamuluq: Cehennemlik / tamu+luq
(Bilgili bir insanın onun hakkında şöyle dediğini duydum: kendisi cehennemlikken, cehennem azabından kurtuldu.)
- tiriglikni mün kıl asıg eğgölük
yarın bolğa eğgü yigü **keğgölük** (232, s. 126)
keğgölük: Giyecek / keğgü+lük
(Hayatı sermaye yap, bunun faizi iyiliktir; bu sana yarın için iyi yiyecek ve giyecek sağlar.)
- yigü keğgü mingü at ağgır **sülük**
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük (4441, s. 764)
sülük: Ordunun binek atı / sü+lük
(Yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek atını, aygırıyla yük hayvanlarını bunlar yetiştirir.)
- tüzünlük kerek hem **siliglik** kerek
uquşluğ kerek hem biliglig kerek (326, s. 140)
siliglik: Temizlik, incelik, tatlı dillilik / silig+lik
(Hem yumşak huylu, hem tatlı dilli, hem akıllı, hem bilgili olmak gerekir.)
- kadaşım bu kün anda **yalñguzluğun**
du‘ a birle bizni qolur muñgluğun (5836, s. 968)
yalñguzluq: Yalnızlık / yalñguz+luq+un
(Kardeşim bugün orada yalnızlık ve zaruret içinde bize dua etmekle meşguldür.)
- bu ay toldı devlet atanur köni
vezirlik yiriñge tutar kör mumı (69, s. 80)
vezirlik: Vezirlik / vezir+lik
(Devletten Ay-Toldı ismiyle bahseder ve bunu onun veziri sayar.)

- tapuğlarda artuğ bu yinçe tapuğ
haciblik turur bağa yetrü kamuğ (2484, s. 476)
haciblik: Hâciplik / hacib+lık
(Dikkat edersen, hizmetler arasında en ince hizmet hacibliktir.)
- **ğariblik** yirinde kerek bolğa neñg
bu elgim tarusa sarıgkılğa eñg (477, s. 164)
ğariblik: Yabancılık, kimsesizlik, gurbet / ğarib+lık
(Gurbet elde insana mal gerekir; elim daralırsa, bu benim yüzümü sarartır.)

- iki **künlük** erter ajunuğ bulup
nelük kerdi kögsin kıaya teg bolup (1535, s. 334)

künlük: Günlük / kün+lük

(İki günlük bu geçici dünyayı bulunca; niçin kaya gibi göğüs kabartırlar.)

Eklendiği yabancı kökenli ve Türkçe isimleri genellikle sıfat yapan +IIG eki Türkiye Türkçesinde +lı/ +li eklerini karşılamaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 15).

+IIG eki, yapan, eden, sahip olan anlamlarında sıfatlar türetmektedir (Nalbant, 2008, s. 106).

Kutadgu Bilig’de +lığ / +lig / +luğ / +lüg şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şu şekildedir:

- bağa kör kıtabını bu tirgen kışı
hünçrlig er ermiş kışiler başı (54, s. 78)
hünçrlig: Hünçrlü / hünçr+lıg
(Dikkatle bak; bu kitabı yazan kışı insanlar arasında ileri gelen, hünçrlü bir kışiymiş.)
- bu kün eğlep ilig mini ündedi
umınçlıgka devlet mañga kıur badı (1588, s. 342)
umınçlıg: Ümitli / umınç+lıg+ka
(Bugün hükümdar beni hatırlayarak çağırıtı; şimdi ümitli olabilirim, çünkü mutluluk bana yâr olmaya başladı.)
- örüg ol amul keç **serimlig** şabur
körüp işni yetrü ol akru tegür (1867, s. 386)
serimlig: Sabırlı / serim+lig
(O halim, sakin, çok dayanıklı ve sabırlıdır; işe dikkatle bakar ve sükûn ile ele alır.)

- biligsiz tapuğ kılmışında körü
biliglig uğımış muyanı örü (3225, s. 580)
biliglig: Bilgili / bilig+lig
(Bilgisizin ibadet ile meşgul olmasından, bilginin uyumasının sevabı daha çoktur.)
- kamuğ eğgölük tegdi sindin maŋa
tapuğsuz kuluŋ men **yazuğluğ** saŋa (1031, s. 256)
yazuğluğ: Günahkâr, suçlu / yazuğluğ
(Bana bütün iyilikler senden geldi; ben senin günahkâr ve kusurlu kulunum.)
- çawıkmış kür alp er yime sözlemiş
er ödrüm kerek sü **tolumluğ** timiş (2337, s. 454)
tolumluğ: Silah / tolum+luğ
(Şöhretli, cesur ve kahraman yiğit demiş ki: Orduda seçme ve iyi silahlı yiğitler gerekir.)
- **könğüllüg** kişi söz unıtmaz bolur
könğülsüz sözüğ keç tutuaz bolur (2470, s. 474)
könğüllüg: Gönüllü / könğül+lüg
(Gönül sahibi olan kişi verdiği sözü unutmaz; gönül sahibi olmayan kişiye sözünü tutmaz.)
- içi yağşı aymış köni **sözlüg** er
köni **sözlüg** erke bayat birsü ter (5078, s. 858)
sözlüg: Sözlü / söz+lüg
(Doğru sözlü insan çok iyi söylemiş; doğru söyleyeni Tanrı karşılığına eriştirsın.)

3.1.7. Renk İsimleri Yapan Ekler

3.1.7.1. +ğıl, +° I

Renk isimleri yapımında ve bazı geometrik şekiller için isim türeten eklerdir (Nalbant, 2008, s. 107-108).

İncelediğimiz eserde +ğıl / +I ekleriyle türetilmiş üç kelime saptanmıştır. Bu kelimeler şunlardır:

- örünğ **kırğıl** artuğ yağıçı bolur
yağıçı bolur hem yarağçı bolur (2372, s. 458)
kırğıl: Kırçıl, beyazlamış, ağarmış / kır+ğıl

(Savaşta saç sakal ağartmış kişiler daha iyi savaşır; bunlar savaşçıdır ve bu işi çok iyi bilirler.)

- ünin ötti keklik küler katgura

kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara (76, s. 104)

kızıl: Kızıl renk / kız+ıl

(Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızıl, kaşı kapkara.)

- yağız yir bakır bolmağınça kızıl

ya otta çiçek önmeginçe **yaşıl** (120, s. 110)

yaşıl: Yeşil renk / yaş+ıl

(Yağız yer kızıl bakır oluncaya kadar ya da ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar;)

3.1.8. Yokluk ve Eksiklik Bildirme Ekleri

3.1.8.1. +sXz

Yokluk bildiren ek genellikle sıfat türetir (Akalin, 2007, s. 45).

İşlek olan ve sıfat yapımında kullanılan ek kelimenin anlamına bağlı olarak olumsuzluk ifade eder (Hacıeminoğlu, 2013, s. 15).

“*Yokluk ve eksiklik bildiren bir ektir.*” (Nalbant, 2008, s. 109)

İncelediğimiz eserde +sız / +siz / +suz / +süz şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- **asıgsız** tusulmaz kadaş erse çoğ

tusulur adaş tut asıg birle toğ (2575, s. 488)

asıgsız: Faydasız, yararsız, değersiz / asıg+sız

(Faydasız ve değersiz ise kardeş olsa bile onu bırak; yararlanacağın kişiyi arkadaş edin, onun bol bol hayrını gör.)

- atalıg **atasız** kalır yalnğuzun

analıg **anasız** bolur ögsüzün (5380, s. 900)

atasız: Babasız / ata+sız

anasız: Anasız / ana+sız

(Babalı babasız olur yetim kalır; analı anasız olur öksüz kalır.)

- **kişisiz** tirilme kişiler ara

kişi ‘ aybı körme özünğni köre (3505, s. 620)

kişisiz: Kimsesiz, yalnız / kişi+siz

(İnsanlardan uzaklaşıp yalnız yaşama; başkasının kusurunu görme, kendine bak.)

- **bilgisiz** kişi ol bolur belgölüg
et özke birür bolsa tutçı ülüg (3643, s. 640)
bilgisiz: Bilgisiz / bilig+siz
(Vücuda daima taviz veren kişi, gerçekten de bilgisiz kişidir.)
- **oğulsuz** kişi ölse kesti uruğ
ajunda atı yitti ornı kuruğ (3375, s. 602)
oğulsuz: Oğulsuz, çoçuksuz / oğul+suz
(Oğulsuz kişinin ölünce nesli kesilir; dünyadan adı silinir ve yeri boş kalır.)
- adaş koldaş erdeş tutun umdusuz
ınanğıl anğar sen tiril **kağğusuz** (4217, s. 728)
kağğusuz: Kaygısız / kaçğu+suz
(Çıkar gözetmeyen dost, ahbap ve arkadaş edinmeye çalış; onlara inan ve kaygısız yaşa.)
- **bilgisiz** karağı turur belgölüg
ay **közsüz** karağı bilig al ülüg (271, s. 132)
bilgisiz: Bilgisiz / bilig+siz
közsüz: Gözsüz, kör / köz+süz
(Bilgisiz, muhakkak ki kördür; ey gözsüz kör, bilgiden hissene al.)
- ikide biri boldı **şeksiz** ülüg
tirildi **ölümsüz** uzun menğölüg (1527, s. 332)
şeksiz: Şüphesiz / şek+siz
ölümsüz: Ölümsüz / ölüm+süz
(Şüphesiz, ona ikisinden biri nasip olur; o ölümsüz, uzun ve edebi bir hayat sürmeye başlar.)

3.1.9. İsim Kök ve Gövdeleriyle Anlam Olarak Yakın İsimler Türeten İsim Yapım Ekleri (“Characterisation” Ekleri)

3.1.9.1. +sXK

Eklendiği gövdeyle ilgili yeni kelimeler ve vücut ile ilgili kelimeler türeten yapım ekidir. İncelediğimiz eserde gövdeyle ilgili kelimeler türetmek için kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de +sağ / +suğ şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- bu taŋg **taŋgsuğ** işler maŋga körkitip
buşurduŋg mini sen işiŋg berkitip (794, s. 218)
taŋgsuğ: Acayip, şaşılmalı / taŋg+suğ
(O acayip işleri bana göstererek beni hiddetlendirdin; fakat kendini iyi savundun.)
- negü tir eşit bu tapuğcı tili
begin inçke tegrür **tapuğsağ** kılı (1880, s. 388)
tapuğsağ: Hizmet eden / tapuğ+sağ
(Hizmetkârın dili ne der, dinle; severek hizmet eden kul beyini huzura kavuşturur.)
- telim ögsüzüg kör ya tul **tulsağığ**
ya közsüz ya oldrum yime aksağığ (3238, s. 582)
tulsağ: Dul kadın / tul+sağ+ığ
(Bak, burada birçok yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topal vardır.)

3.1.9.2. +GUK

Eklendiği gövdeyle anlam yönünden ilgili kelimeler ve bazen de sıfat görevinde kelimeler türeten yapım ekidir. İşlek olarak kullanılan bir ek değildir.

Kutadgu Bilig’de sadece iki örneği bulunan ve +guğ / +gük şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şöyledir:

- kara **çumguğ** ötti sıta tumsuğın
üni oğlağı kız üni teg yakın (77, s. 104)
çumguğ: Ala karga, bir kuş /çum+guğ
(Kara çumug mızrak gibi gagasıyla ötüyor; sesi, nazlı bir kızın sesi gibi cana yakın.)
- bilig bir teŋgiz ol uçı yok tüpi
neçe suw kötürgey **semürgük** sora (6609, s. 1084)
semürgük: Serçe / semür+gük
(Bilgi bir denizdir, onun ucu bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir.)

3.1.9.3. +(X)N

İsim ve sıfat soylu sözcüklere eklenerek eklendiği isim ve sıfatlarla anlam açısından ilgisi olan yeni sözcükler türeten isimden isim yapım ekidir (Nalbant, 2008, s. 112).

Kutadgu Bilig’de +n / +(1)n / +(i)n / +(ü)n şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- kayu iş kılıp bulmasa ol tatıĝ
koçu birgü **ançan** ay bilgi batıĝ (4928, s. 834)
ançan: Öylece, bir süre, bir taraf / ança+n
(İnsan hangi işle uğraşır ve ondan sonuç alamazsa, onu bir süre bir tarafa bırakmalıdır; ey derin bilgili.)
- ayur emgediñĝ sen ay ođĝurmişa
yađaĝın bu yirke özüñĝ kelmişe (5039, s. 852)
yađaĝın: Yaya olarak / yađaĝ+ın
(Ey Ođĝurmuş, dedi, yaya olarak buraya kadar gelmekle çok büyük zahmetlere katlandın.)
- kim iş kılsa **terkin** añĝar birgü neñĝ
uş ol neñĝ bile er kızıl kılsa eñĝ (2398, s. 462)
terkin: Çabucak, derhal / terk+in
(Kim bir yararlık gösterirse ona derhal ödülünü vermeli ve bununla onun yüzünü güldürmeli.)
- yeter ol biligsiz barır bu **otun**
iş barça buzlu kıpar kök tütün (1763, s. 368)
otun: Odun / ot+un
(O biligsiz idare dizginini eline alır ve bu odun onu izler; böylece bütün işi bozulur ve toza dumana katılır.)
- uķuş ornı **üstün** meñĝede turur
aĝır neñĝ üçün ornı başta erür (1836, s. 380)
üstün: Üstün, yukarı, üst / üst+ün
(Aklın yeri üstte, beyindedir; değerli bir şey olduğu için onun yeri baştadır.)

3.1.9.4. +AGU, +gU

Eklendiği kelimelerin kök ve gövdeleriyle anlam ilişkili kelimeler yapan ve vücudun belli bölümlerini karakterize eden kelimeler türetmek için kullanılan eklerdir (Nalbant, 2008, s. 112).

İncelediğimiz eserde +aġu / +egü / +ġu / +gü olarak kullanılan bu ekin örnekleri Şu Şekildedir:

- erej **aġnaġu** kılġa saķıŐ saġġa
 ülüġ tegmesü ay uruġluġķarı (5295, s. 888)
 aġnaġu: Başkası, öbürleri / aġ(1)n+aġu
 (Huzuru başkası sürüp derdi sana kısmet olmasın, ey asil ihtiyar.)
- bu kaç neġ birikse **biregü** öze
 anıġdınırar ol ıġuķ ķut teze (343, s. 142)
 biregü: Biri, birisi / bir+egü
 (Bu birkaç Şey birinin üzerinde toplanırsa, kutlu mutluluk ondan kaçır, uzaklaŐır.)
- ķamuġ üçaġaķlıġ emitmez bolur
üçegü turur tüz ķamıtımaz bolur (802, s. 218)
 üçegü: Her üçü / üç+egü
 (Üç ayak üzerinde olan hiçbir Şey yana meyletmez; her üçü de düz durdukça taht sallanmaz.)
- saķınuķ tile sen kisi ay bögü
 saķınuķ bolunsa bolur **törttegü** (4502, s 772)
 törttegü: Her dördü, dört Şey / tört+egü
 (Ey hâkim insan, takva sahibi olan kadın iste; takva sahibi biri bulunursa, bu dört Şey onda birleşmiş olur.)
- biligsiz **ķaraġu** turur belġülüg
 ay közsüz **ķaraġu** bilig al ülüġ (271, s. 132)
 ķaraġu: Kôr, âmâ / ķara+ġu
 (Bilgisiz, muhakkak ki kördür; ey gözsüz kôr, bilgiden hisseni al.)
- ay **eġgü** kılınç aşlı eġgü uruġ
 aġun ķalmasunı siziġsiz ķuruġ (108, s. 108)
 eġgü: İyi, güzel / eġ+gü
 (Ey doġası iyi ve soyu asil hakan, dünya senden mahrum kalmasın.)
- tilekke tegir ol bu yaġġlıġ ķiŐi
ikigü ajunda itiglig işi (331, s. 140)
 ikigü: Her iki / iki+gü
 (Böyle bir ķiŐi dileġine erer ve her iki dünyada işi yoluna girer.)

3.1.9.5. +kI

İçinde bulunma, bağıllık ve aitlik bildirme gibi görevlerde kullanılan ek, incelediğimiz metinde +ki / +kı şekillerinde varlığını korumuştur.

Kutadgu Bilig'deki örnekleri şu şekildedir:

- üçü **yazkı** yulduz üçü **yaykı** bil
üçü **küzki** yulduz üçü **kışkı** bil (142, s. 112)
yazkı: İlkbahar, yaza ait / yaz+kı
yaykı: Yaz, yaza ait / yay+kı
küzki: Güz, güze ait / küz+ki
kışkı: Kış, kışa ait / kış+kı
(Bil ki, bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü güz, ve üçü de kış yıldızdır.)
- **kapuğdaki** er at kiçig ya uluğ
tañguğ tuttı barça kılıp can yuluğ (1768, s. 370)
kapuğdaki: Kapıdaki / kapuğ+da+kı
(Kapıda hizmet eden büyük küçük, herkes, ona candan fedaya hazır olduklarını bildirdiler.)
- rica birle **hıvfnı** **kanat** sen kılın
bu iki **araki** yoluğ sen alın (3671, s. 644)
araki: Arasındaki, içindeki / ara+kı
(Sen rica ile korkuyu kendine kanat edin; bu ikisinin arasındaki yoldan şaşma.)
- ne türlüğ bu sözler öñgin tildeki
kigürmiş muñgar kör **kanığ ildeki** (31, s. 76)
ildeki: Memleket / ilde+ki
(Bak, muhtelif memleketlerin çeşitli dillerinde bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır.)
- içi **kiçki** söz ol meşelde kelir
ata ornı atı oğulka kalır (110, s. 108)
kiçki: Eski / kiç+ki
(Çok eski bir atasözü vardır: babanın yeri ve adı oğla kalır.)
- keçürdüñg keçigli bu **tünki** tünüñg
keçermü siziklig keligli künüñg (3633, s. 638)
tünki: Geceki, gece / tün+ki

(Dün geceni geçirdin, gelen günün geçeceğinden şüphe mi duyuyorsun.)

3.1.9.6. +dağ

Eklendiği kelimenin kök anlamına uygun olarak yeni kelimeler türeten ektir.

Kutadgu Bilig’de bu ek +dağ şeklindedir. Şu örnekte geçer:

- öküş yigli yalñguğ kör igçil bolur
sarığ menğzi **kowdağ** atı il bolur (4672, s. 798)
kowdağ: Cılız / kow(1)+dağ
(Çok yiyen insan her zaman hastalıklı olur; yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.)

3.1.9.7. +daş

“Ortaklık ve beraberlik bildiren isimler yapar” (Gülsevin, 2011, s. 116).

Eklendiği kelimenin ünlü harflerine göre uyuma giren ek, aynı özelliklere sahip olma ya da bağlı olma durumlarını gösterir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 14).

Ergin (2009, s. 167) ise bu ekin; eşlik, ortaklık ve mensubiyet, bağlılık gibi anlamlar ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir.

+daş / +deş ekinin Kutadgu Bilig’deki örnekleri şunlardır:

- turur kana^c atka odğurmuş at birip vezirniñ **karındaşı** tip aymış turur (29, s. 70)
karındaşı: Kardeş / karın+daş+ı
(Kanaate de Odgurmış adını verip vezirin kardeşi kabul etmiştir.)
- biligligke bilgi tükel ton aş ol
bilgisiz kılnçı yavuz **koldaş** ol (321, s. 140)
koldaş: Arkadaş / kol+daş
(Bilgili için bilgisi yeterli yiyecek ve giyecektir; bilgisizin hareketi onun kötü arkadaşıdır.)
- yana **bağdaş** ilme yanın yatmağıl
ünün katğura sen katığ külmegil (4114, s. 714)
bağdaş: Bağdaş / bağ+daş
(Bir de bağdaş kurma, yan yatma; yüksek sesle kahkaha atma.)
- özünğke teñgeşi tutunğıl adaş
teñgeşlig teñgeşi bile ol **tudaş** (4193, s. 726)
tudaş: Aynı renkte olan / tu+daş

(Kendine denk olanı ahbab edin; insan ancak kendisine denk olanla hem-renk olabilir.)

- adaş **ķoldaş erdeş** tutundu ķalın

adaş **ķoldaş** ol erke arķa bilin (1697, s. 360)

ķoldaş: Arkadaş / ķol+daş

erdeş: Arkadaş / er+deş

(Birçok dost ve arkadaş edindi; dost ve arkadaş insan için bir destektir.)

- negü tir eşitgil bağırsak ķadaş

yakınlık ulağlı **köngülden** adaş (3299, s. 590)

köngülden: Gönül arkadaşı / köngül+deş

(Akrabasına dostluk ve gönülden yakınlık gösteren şefkatli akraba ne der, dinle.)

3.1.9.8. +düz

Zaman zarfı görevinde kelimeler türeten bir ektir.

Kutadgu Bilig’de bu ekin örneğine sadece bir kelimedede rastlanmıştır:

- ilig birdi alkış kör ay toldıķa

ayur tünle **kündüz** mańga tur baķa (760, s. 212)

kündüz: Gündüz / kün+düz

(Hükümdar Ay-Toldı’yı övdü ve dedi ki; sen gece gündüz benim hizmetimde bulun.)

3.1.9.9. +er

Üleştirme sıfatları türeten bir ektir.

Bu ek, Kutadgu Bilig’de iki kelime kullanılmıştır:

- öküş söyleme söz **birer** söyle az

tümen söz tüğünün bu bir sözde yaz (172, s. 118)

birer: Birer, birbir / bir+er

(Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce sözün düğümünü bu sözde çöz.)

- negü er bolur kör mińg er düşmanı

mińger söyleme künińge anı (3421, s. 608)

mińger: Biner / mińg+er

(Bin tane düşmanı olup da hakkında her gün bin defa konuşulmayan insana insan denir mi.)

3.1.9.10. +IA

Eklendiği kök ve gövdeyle anlam yönünden ilgili zarflar türetir.

Metnimizde +la / +le şekillerinde kullanılan ekin örnekleri şunlardır:

- anıñda **basala** yarar bu tapuğ
munı bilse bolmaz bu beklig kamuğ (484, s. 164)
basala: +den sonra, o zaman / basa+la
(Hizmet ancak o zaman bir işe yarar; insan bunu bilirse, bu kapı ona kilitli kalmaz.)
- kimi sözgeley sen kişi bolmasa
kişiler **arala** özüñg turmasa (3424, s. 608)
arala: Arasında / ara+la
(Ortada kimse ve insanlar arasında oturmuyorsan, kimin hakkında konuşacaksın.)
- bu kürsi **özele** öz oldurduki
adağı üç ol kör ay köñglüm toki (801, s. 218)
özele: Üzerine / öze+le
(Bak, üzerine oturduğum bu tahtın üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran.)
- olar ‘ ilmi boldı buğunça yula
yarusa yula **tünle** azmaz yola (4347, s. 748)
tünle: Geceleyin / tün+le
(Onların ilmi halk için meşale oldu; geceleyin meşale yanarsa insanlar yolu şaşırılmaz.)

3.1.9.11. +IAyU

Eklendiği kelimeye gibi anlamı kazandırır ve zarf türetir.

Kutadgu Bilig’de +layu / +leyü eki almış dört kelime mevcuttur. Bu kelimelerin geçtiği beyitler şunlardır:

- tonğuz teg titimlig böri teg küçi
ağıglayu azgır kutuz teg öçi (2311, s. 450)
ağıglayu: Ayı gibi / ağıg+layu
(O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalı.)
- uluğ tutsa hamyet kör **arslanlayu**
ügi teg usuz bolsa tünle sayu (2314, s. 450)
arslanlayu: Aslan gibi / arslan+layu

(Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmeli.)

- turu ölmegüçe yigil ay kıadaş

yime **uğlayu** sen tadunġ bolġa baş (4770, s. 810)

uğlayu: Sıġır gibi, öküz gibi / uğ+layu

(Ey kardeş, sen ölmeyecek kadar bir şey ye; öküz gibi çok yeme, mizacın bozulur.)

- özüm ġaydar erse yaşın teg kıılıçlıġ

ya **rüstemleyü** men ajunda çawıktım (6549, s. 1074)

rüstemleyü: Rüstem gibi / rüstem+leyü

(Yıldırım kılıçlı Haydar veya Rüstem gibi dünyada meşhur oldum.)

3.1.9.13. +maç

Eklendiġi kök ile anlamca ilgili kelime türeten bir ektir.

Kutadgu Bilig’de tek bir kelimedede kullanılan +maç ekinin örneġi şu şekildedir:

- uķuşķa biligke bu **tılmaçı** til

yaruttaçı erni yorık tilni bil (162, s. 116)

tılmaç: Tercüman / tıl+maç+ı

(Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan açık dilin kıymetini bil.)

3.1.9.15. +nç ve +nçi

İşlek olarak kullanılan ek asıl sayı isimlerine eklenerek sıra ve derece ifade eden sayı isimleri türetir (Ergin, 2009, s. 168).

Gülsevin (2011, s. 118) ise bu ekin fonksiyonlarını şu şekilde açıklamıştır:

1) Sayı isimlerinden sıralama sayı sıfatları türetir. 2) Sayı isimlerine eklenir zarf yapar. 3) Sıralama sayı sıfatları için soru sıfatı yapar.

Kutadgu Bilig’de +nç / +nçi şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şu şekildedir:

- anıġda basa boldı **ikinç** oġġay

bir ewde kıalır on ağın iki ay (132, s. 112)

ikinç: İkinci / iki+nç

(Ondan sonra ikinci olarak Onay [Jüpiter] gelir; bir burçta on iki ay kalır.)

- yaşık boldı **törtinç** yaruttı ajun
yaşıssa yaruttur bağıssa özün (134, s. 112)
törtinç: Dördüncü / tört+i+nç
(Dördüncüsü Yaşık'tır [Güneş], dünyayı aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığıyla aydınlatır.)
- **üçünç** karşı içre köni tutsa öz
yırak tutsa teñgiz yarağısızda köz (4122, s. 714)
üçünç: Üçüncü / üç+ü+nç
(Üçüncüsü saray içinde doğru hareket etmeli; uygunsuz ve yakışiksizlerden uzak durmalı.)
- bu **törtünç** yawuz begke arkuğ kılınç
bişinçi yarağısız bu yalğan erinç (2062, s. 416)
törtünç: Dördüncü / tört+ü+nç
bişinçi: Beşincisi / biş+i+nçi
(Bir bey için fena olan şeylerin dördüncüsü inatçılıktır; yakışmayan bu şeylerin beşincisi de şüphesiz yalancılıktır.)
- **üçünçi** hîred ol uluğluk bile
törtünçi kâna'at ve 'afyēt bile (66, s. 80)
üçünçi: Üçüncü / üç+ü+nçi
törtünçi: Dördüncü / tört+ü+nçi
(Üçüncüsü akıl olup ululuk ifade eder; dördüncüsüyse kanaat ve afiyettir.)
- **üçünçi** kürüd keldi köksün yorır
kayuka bu bağsa yaşarmış kırır (133, s. 112)
üçünçi: Üçüncü / üç+ü+nçi
(Üçüncü olarak Kürüd [Mars] gelir, gazapla dolaşır; nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.)
- **ikinçi** usal bolma sağ tur oduğ
sañğa tegmesün bir müfaca yoğuğ (1452, s. 322)
ikinçi: İkincisi / iki+nçi
(İkincisi gafil olma, dikkatli ol, uyanık dur; sana başkası yüzünden ansızın bir suç yüklenmesin.)

3.1.9.16. +nġķu

Eklendiği kök ile ilgili anlamca ilişkili kelime türeten bir ektir.

Kutadgu Bilig’de tek bir kelimedede kullanılmış olan +nġķu ekinin örneği Şu Şekildedir:

- yula erdi ĥalkķa **ķaraġķu** tūni
yaruķlukı yağtı yaruttı sini (35, s. 96)
ķaraġķu: Karanlık / ķaraġķu
(O karanlık gecede halka meŐaleydi; etrafa ıŐık sağtı ve seni aydınlattı.)

3.1.9.18. +rAk

KarŐılaŐtırma yapmak iēin kullanılan ek sıfat ve zarf görevinde sōzcükler tūretir (Gūlsevin, 2011, s. 119).

+rAk eki sıfat ve zarf tūreterek ũstūnlūk bildirir (Őahin, 2009, s. 56).

Eskiden beri kullanılan daha sonra kullanımı azalan bu ek; ĥokluk, fazlalık belirten karşılaştırma ekidir (Ergin, 2009, s. 172).

Kutadgu Bilig’de +rak / +rek Şekillerinde kullanılmış olan ekin örneklere Şu Şekildedir:

- ajunda ölümdin **ķatıġrak** ķayu
toġuġlı ķiŐi öldi mundaġ ayu (1137, s. 274)
ķatıġrak: Daha katı, daha sert, daha aġır / ķatıġ+rak
(Dūnyada ölümden daha aġır ne var! Doġan her ķiŐi böyle diyerek ölü.)
- saġızġnda **sakrak** kerek tutsa öz
ķaya ķuzġunu teg yırak tutsa kōz (2313, s. 450)
sakrak: Daha uyanık, daha ihtiyatlı /sak+rak
(Kendini saksāġandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara ĥevirmeli.)
- baġırsaķ tapuġķı baġır sanı teg
baġırda **yaķınrak** yūrek ķanı teg (2610, s. 494)
yaķınrak: Daha yakın / yaķın+rak
(İēten baġlı hizmetkār insanın baġrı gibidir; belki de baġrından daha yakın, yūrek kanı gibidir.)
- **tūŐūkrek** kōrūr men seniġ kōnġlūnġi
sarıġrak kōrūr men ķızıl meġziġi (5686, s. 946)
tūŐūkrek: Daha dūŐkūn, daha dūŐūk / tūŐūk+rek
sarıġrak: Daha sarı /sarıġ+rak

(Senin gönlünü biraz düşük görüyorum; pembe yüzünü de daha sararmış buldum.)

- idi eğgü beglik tağı **eğgürek**

törü ol anı tüz yoritgu kerek (454, s. 158)

eğgürek: Daha iyi / eğgü+rek

(Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir.)

- şekerde **süçigrek** söz ıdtım saŋga

ağuda açığ keldi yaŋı maŋga (3913, s. 682)

süçigrek: Daha tatlı / süçig+rek

(Sana şekerden daha tatlı söz gönderdim; karşılığı ban zehirden daha acı olarak geldi.)

- tağı munda **yigrek** ayur bu bilig

biligsizke birme aya beg elig (4075, s. 708)

yigrek: Daha iyi / yig+rek

(Bilgili insan bundan daha iyi söylemiş: Ey beyim, bilgisizin elinden tutma, demiş.)

3.1.9.19. +kek

İncelediğimiz metinde +kek eki eklendiği kök ile anlamca ilgili kelime türetmede kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de sadece bir kelimedede geçmektedir:

- tişike bir **erkek** bolur kör eri

anıŋdın toğar toğsa iki urı (980, s. 248)

erkek: Erkek / er+kek

(Dişi için bir erkek koca olur; eğer doğarsa, bunlardan iki çocuk doğar.)

3.1.9.20. +sXzXn

Eklendiği kelimelerde yokluk zarfı türetmekle görevli bir ektir.

Kutadgu Bilig’de +sızın / +sizin / +suzun / +süzün şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- asıgkolsa barça özüŋ **yassızın**

berü kel tapuğkıl köŋül bir ısın (106, s. 108)

yassızın: Zarar görmeden, zararsız olarak / yas+sızın

(Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersen, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.)

- bu kün men barır men munu **erksizin**
yarın sen kelir sen udu **şeksizin** (1365, s. 308)
erksizin: İstemeyerek, elde olmadan / erk+sizin
şeksizin: Şüphesiz / şek+sizin
(İşte bugün elimde olmadan ölüp gidiyorum; yarın sen de şüphesiz arkamdan geleceksin.)
- esen tut mini sen tuçı **igsizin**
bayutğıl çığay kıılmağıl **neñgsizin** (3757, s. 658)
igsizin: Hastalısız, sağlıklı / ig+sizin
neñgsizin: Malsız / neñg+sizin
(Sen beni daima esen ve sağ tut; zenginleştir, asla yoksul ve malsız bırakma.)
- kıızığ tutma ewde uzun **begsizin**
ökünç birle ölgey özünğ **igsizin** (4510, s. 774)
begsizin: Beysiz / beg+sizin
igsizin: Hastalısız, sağlıklı / ig+sizin
(Kızı çabuk evlendir, uzun süre evde tutma, yoksa hastalığa gerek kalmadan bu pişmanlık seni öldürür.)
- sen aymış sözüñğ barça **eksüksüzün**
iligke tegürdüm ötündüm özün (4978, s. 842)
eksüksüzün: Eksiksiz / eksük+süzün
(Senin dediğin bütün sözleri eksiksiz olarak hükümdara erıştirdim ve kendim de ricada bulundum.)
- biligsizke uçmağ turur bu ajuñ
erej birle awnur yorır **muñgsuzun** (6382, s. 1052)
muñgsuzun: Sıkıntısız olarak, ihtiyaç hissetmeden / muñg+suzun
(Bilgisiz için bu dünya cennettir; o huzur içinde avunur ve hiçbir şeye ihtayaç hissetmeden yaşar.)
- usanma ölümke saşınma uzun
busuğdın çıkar teg çıkar **ödsüzün** (4826, s. 818)
ödsüzün: Ansızın, zamansızca / öd+süzün
(Gafil olma, ölümü uzak sanma; beklemediğin anda onu pusudan çıkan düşman gibi karşında bulursun.)

- atalığ atasız kalır yalñguzun
analığ anasız bolur **ögsüzün** (5380, s. 900)
ögsüzün: Öksüz / ög+süzün
(Babalı babasız olur yetim kalır; analı anasız olur öksüz kalır.)

3.1.10. Devamlılık Bildirme Ekleri

3.1.10.1. +çil

“Devamlılık bildiren sıfatlar türetmektedir” (Nalbant, 2008, s. 114).

Bu ek, Kutadgu Bilig’de sadece bir kelimedede kullanılmıştır:

- öküş yigli yalñguş kör **igçil** bolur
sarığ meñgzi kıowdağ atı il bolur (4672, s. 798)
igçil: Hastalıklı / ig+çil
(Çok yiyen insan her zaman hastalıklı olur; yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer.)

3.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiil kök ve gövdelerine isim yapmak için eklenen eklerdir. Türkçedeki isimlerin büyük bir kısmını fiilden türetilmiş isimler teşkil eder (Ergin, 2009, s. 184-185).

İsim soylu sözcükler doğadaki somut ve soyut varlık ve nesnelere tamamıyla karşılayamadığı için, dil yeni kelime ihtiyacının büyük çoğunluğunu fiil kök ve gövdelerine ekler ekleyerek türettikleri isimlerle karşılamaktadır (Korkmaz, 2009, s. 67).

Fiil kökenli kelimelere eklenen çeşitli eklerle isimler türetilmesine fiilden isim yapımı, bu eklere de fiilden isim yapım ekleri denilmektedir.

3.2.1. -a/-e

İşlek olmayan birkaç kelimedede kullanılan, misallerde donup kalmış olan ek; yapılan nesne ve yeri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu ekin gerundium eki -a / -e’nin klişeleşmesiyle ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Ergin, 2009, s. 193).

Çok eski olan ekin, eş sesli zarf fiil ekinin aynısı olduğu tahmin edilmektedir (Akalin, 2007, s. 51).

Esasında zarf fiil eki olmasına rağmen bazı fiil kök ve gövdeleriyle kalıplaşmış biçimde kullanılmıştır (Şahin, 2009, s. 56).

Kutadgu Bilig’de -a / -e şeklinde kullanılan bu ekin örnekleri şu şekildedir:

- **yana** berk bu mülkni tutuğlı kişi
yarağlıg erenke buyurđ işi (40, s. 76)
yana: Yine / yan-a
(Memleketi kuvvetle elinde tutan kişi, işini ehliyetli kişilere gördürmüştür.)
- **körü** tutsa bizde **oza** barğuçı
kara tut ya begler ajun tutğuçı (250, s. 130)
oza: Önce / oz-a
(Bizden önce göçenlere dikkat edersen, ister halktan, ister dünyayı elinden tutan beylerden olsun,)
- **toğa** isiz ol kör munıngda biri
bu er ölmeginçe arıamaz kiri (876, s. 232)
toğa: Doğuştan / toğ-a
(Bunlardan biri doğuştan kötüdür; bu insanın kiri ölene dek temizlenmez.)
- bu kün öknüp asğı negü ay ata
başın yirke çalsa ulıp miñg **qata**(1207, s. 284)
qat: Kez, defa / qat-a
(Ey baba, bugün pişman olmanın ve inleyerek başını yerden yere vurmanın ne faydası var?)
- yazuqum ne erki bilümez özüm
ayu birsü **ewre** eşitsü sözüm (638, s. 190)
ewre: Sonra / ew(ü)r-e
(Acaba günahım nedir, ben bilmiyorum bunu; bana söyle, sonra bir de benim sözümü dinle.)
- tapındı bu ay toldı anda naru
tapuğda kıyılmadı **erte** turu (607, s. 186)
erte: Erken / ert-e
(Bu Ay-Toldı o günden itibaren hizmete başladı; her gün erkenden kalktı ve hizmette kusur etmedi.)
- mini buldaçı er tutup beklese
qaçumaz men andın söz aydım **kese** (700, s. 202)
kese: Kesin / kes-e
(Eğer beni bulan kişi tutup bağlamayı bilirse, ben ondan kaçamam, bu kesindir.)

- oğurmuş ilig **tapa** kelmişin ayur (67, s. 90)

tapa: a/e doğru / tap-a

(Oğurmuş'ın hükümdarın yanına gelişini anlatır.)

3.2.2. -ar

Fiillerden kalıcı isimler türeten ektir.

İncelediğimiz metinde sadece iki kelime geçen -ar ekinin örneği şu şekildedir:

- kayusı **toğardın** tutar miñg tañguđ

kayusı **batardın** tapuğçı anuğ (99, s. 106)

toğar: Doğu / toğ-ar+dın

atar: Batı / bat-ar+dın

(Kimi doğudan binlerce armağan sunar; kimi batıdan hizmetine koşar.)

3.2.3. -AK

“Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, âleti; o hareketle yapılan şeyi; hasılı fiilin tesirinde kalan çeşitli nesnelere karşılar” (Ergin, 2009, s. 188).

Geçişli ve geçişsiz fiillere eklenerek yer ismi ve sıfat yapan ektir (Gülsevin, 2011, s. 135).

Genellikle fiilden âlet ismi yapan ek -an/-en sıfat fiil eki anlamında da kelimeler yapar (Hacıeminoğlu, 2013, s. 21).

Kutadgu Bilig'de -ak / -ek olarak kullanılan ekin örnekleri şunlardır:

- **buşaklık** bile erke öwke yawuz

bu iki bile tutçı emger et öz (332, s. 140)

buşaklık: Hiddet buş-ak+lık

(Hiddet ve öfke insan için kötüdür; bu ikisi yüzünden vücut daima eziyet çeker.)

- oduğ sağ kerek keç kereksiz **azağ**

azağ bolsa işçi bolur iş uzağ (2813, s. 522)

azağ: Yolunu şaşırın / az-ağ

(Hazine dar çok uyanık, dikkatli olmalı; savsaklamak gereksiz; hizmetkâr savsaklayıcı olursa, işler sürüncemede kalır.)

- **bıcağ** tartma anda kötürme süñgük

ayı bolma kıowdaş ne silkim sepük (4599, s. 786)

bıcağ: Bıcağ / bıç-ağ

(Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma; çok obur olma çok da sünepe olma.)

- ikinci elide ne ol bu **biçek**

muni ma özüm yetrü bilgü kerek (788, s. 216)

biçek: Bıçak / biç-ek

(İkincisi elindeki bu bıçak da nedir; benim bunu da iyice bilmem gerekir.)

- suş erse kılnıçı yig erse özi

iwek erse kılkı uwutsuz közi (849, s. 226)

iwek: Acele, aceleci / iw-ek

(Sonra da doğası haris ve olgun olmayanlar, aceleci huylu ve gözü doymaz olanlar.)

3.2.4. -ç

Sonu n ile biten fiil gövdelerine eklenerek fiilden isim türeten bir ektir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 18).

Bu ek ile türetilen isimler yaparı veya yapıları ya da hareket hâlini gösterir. Aşırılık ifadesi bildiren ek genellikle dönüşlü fiil köklerine getirilmektedir (Ergin, 2009, s. 191).

Fiilden isim yapım eki -ç'nin Kutadgu Bilig'deki örnekleri şöyledir:

- erej arzu niç meç **küwençin awınç**

bu eğgü yanutı bolur bu **sewinç** (937, s. 240)

küwenç: Güvenç / küwen-ç+in

awınç: Avunma / awın-ç

sewinç: Sevinç / sewin-ç

(Huzur, arzu, nimet, güven, rahat bu neşe ve sevinç hep iyiliğin karşılığıdır.)

- mañga erse emdi bu kaçđu **saķınç**

saķınç kıılma kılgıl sen emdi **sewinç** (1241, s. 290)

saķınç: Endişe, düşünce / saķın-ç

sewinç: Sevinç / sewin-ç

(Bu kaygı ve endişe benim içinse, hiç endişe etme; aksine sevin.)

- ulır men ökünüp asıg yok **ökünç**

iğim raķmetinde ağın yok **umunç** (1364, s. 308)

ökünç: Pişmanlık / ökün-ç

umunç: Umut / umun-ç

- (Pişmanlık içinde feryat ediyorum, pişmanlık fayda vermiyor; rabbin rahmetinden başka umudum kalmadı.)
- saray ol a jun kör bu **kazganç** yiri
negü bulsa munda naru ıd yori (1444, s. 320)
kazganç: Kazanç / kazgan-ç
(Dünya bir saraydır, bir kazanç yeridir; buradan oraya götürebileceğin ne varsa götür.)
 - begi taplamaz işni kılsa kılı
ilenç özke kılgu serilse kalı (1610, s. 346)
ilenç: Kınama, ayıplama, kabahat bulma / ilen-ç
(Kul beyinin hoşuna gitmeyen bir işi yapar danikbete uğrarsa, kabahati kendinde aramalıdır.)
 - buğundın kötürdi kamuğ küç **basınç**
özindin kiterdi yarağsız kılınç (1771, s. 370)
basınç: Baskı / basın-ç
(Halk üzerinden bütün zoru ve baskıyı kaldırdı; kendisinden hiçbir uygunsuz hareket görülmüyor.)
 - uwutka bolup korıklık alplıkkılur
ögünçke bolup er özin öldürür (2292, s. 448)
ögünç: Övünç / ögün-ç+ke
(Korkak bile haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir; övülmesi için insan kendini ölüme atar.)
 - közi tok kişi işte almaz orunç
orunç alsa hacib bolur beg **külünç** (2442, s. 470)
külünç: Gülünç / külün-ç
(Gözü tok olan görev başında rüşvet almaz; hacib rüşvet alırsa bey gülünç duruma düşer.)
 - könilik kerek erke edgü kılınç
anın bulsa ötrü tilemiş **sewinç** (2862, s. 530)
sewinç: Sevinç / sewin-ç
(İnsana doğruluk ve iyi hareket gerekir; insan bunlarla dilediği sevinci bulur.)
 - igimke şifa sen **sakınça sewinç**
munğumka **tayançım** irikse **awınç** (3773, s. 660)
sakınç: Endişe, düşünce / sakın-ç+ça

sewinç: Sevinç / sewin-ç

tayanç: Dayanak, teselli / tayan-ç+ım

awınç: Avunma / awın-ç

(Sen hastalığıma şifa, kederime sevinç, derdime dermansın; sıkıntılı zamanımda beni teselli eden sensin.)

- kayusu **inanç** beg kayu çağrı beg

kayusu tigin beg kayu çavlı beg (4068, s. 708)

inanç: İnanılan, güvenilen / inan-ç

(Kimi inanç-bey, kimi çağrı-bey, kimi tigin-bey, kimi çavlı-bey olur.)

3.2.5. -çI

Hareketle ilgili meslek sahiplerini bildiren isimler türettiği gibi bu ekle türetilen isimler bir işi çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere karşılayan isimlerdir (Ergin, 2009, s. 191).

Genellikle bir işi yapanı bildiren bir yapım ekidir.

Bu ek incelediğimiz eserde -cı / -çi şekillerinde ve sadece üç kelimedede kullanılmıştır. Bu kelimelerde şunlardır:

- **oqıçı** ol erdi bayattın saŋga

sen ötrü köni yolka kirdiŋ tonğa (36, s. 96)

oqıçı: Davetçi / oqı-çı

(O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçiydi; sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit.)

- buğun qoy sanı ol begi qoyçısı

bağırsak kerek qoyka qoy **kütçisi** (1412, s. 316)

kütçi: Çoban / küt-çi+si

(Halk koyun gibidir, bey de onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır.)

- kişi iglese ot **otaçı** birür

otaçı igiŋ otın kim qılır (2109, s. 422)

otaçı: Hekim / ota-çı

(İnsan hastalanırsa, bunun ilacını otaçı verir; eğer otaçı hastalanırsa, onu kim tedavi eder.)

3.2.6. -çIK

İşlek olmayan ek, alet ismi yapmada ve sıfat türetmede kullanılmıştır (Nalbant, 2008, s. 117).

Kutadgu Bilig’de sıfat türetmek ve fiilden isim yapmak amacıyla -çağ / -çık / -çig şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır:

- bularda eñg altın bu **yalçık** yorır
yaşık birle utru bakışsa tolır (137, s. 112)
yalçık: Ay / yal-çık
(Bunlardan en altta bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.)
- kamuğ eski neñler irinçig bolur
irinçig yüki kör **yirinçig** bolur (687, s. 200)
yirinçig: İğrenç, tiksinti verici / yirin-çig
(Bütün eskimiş şeyler yıpranmış olur; yıpranmış şeylere katlanmak sıkıntı ve tiksinti verir.)

3.2.7. -di

Bir şeyin fazlalaştığını yani arttığını bildiren isimler ve sıfat türetmede kullanılmıştır (Nalbant, 2008, s. 118).

Kutadgu Bilig’de sadece bir kelimedede kullanılanmıştır:

- söküşlög nelük boldı zaħħak otun
nelük **ögdi** buldı feridun kutun (241, s. 128)
ögdi: Övme, alkış, senâ, hamd / ög-di
(Küstah Dahhâk’a neden sövüldü de Feridun neden övgü ve ikbale kavuştu.)

3.2.8. -du

Geçişsiz fiillere eklenerek alet ismi türetmede kullanılan bir ektir (Gülsevin, 2011, s. 134).

“Fiillerden soyut ve somut adlar türetmek için kullanılır.” (Nalbant, 2008, s. 118)

Bu ek Kutadgu Bilig’de yalnızca bir kelimedede kullanılmıştır:

- kalı umdusın bulsa ol **umduçı**
atağay sini ol ini ya içi (4215, s. 728)
umduçı: İstek, dilek / um-du+çı

(Eğer çıkarıcı insan umduğunu bulursa, sana büyük veya küçük kardeş gibi davranır.)

3.2.9. -(X)G

Yer isimleri ve soyut isimler türetmede kullanılan işlek bir ektir.

Eski Türkçedeki -(I)G ekindeki g sesi Eski Anadolu Türkçesinde kaybolmasına rağmen bazı tek heceli fiillerde varlığını korumuştur (Gülsevin, 2011, s. 134).

Yapılan bir işin sonucunda meydana çıkan şeyi belirten isimler türeten ektir. Eklendiği kelimelere farklı anlamlar kazandırır (Akalın, 2007, s. 51).

Kutadgu Bilig’de çokça örneğine rastlanan bu ekin örneklerinden bazıları şunlardır:

- neçe er beğüse baş **ağrığ** beğür
neçe baş beğüse beğük börk keçür (435, s. 156)
ağrığ: Ağrı, zahmet / ağrı-ğ
(İnsan ne kadar büyürse, baş ağrısı da o kadar büyür; başı ne kadar büyürse, o kadar büyük börk giyer.)
- süçig bu tiriglik **açığ** bu ölüm
anundi qanı emdi kaçğu yolum (1170, s. 278)
açığ: Acı / aç-ğ
(Bu hayat tatlıydı, ölüm acıdır; ölüm yakaladı ve kaçış yolum nerede.)
- biligsiz kişi ol **ķuruğ** sır beğiz
biliglig kişi orını kökte eğiz (2452, s. 470)
ķuruğ: Kuru / ķuru-ğ
(Bilgisiz kişi boş bir kalıptan ibarettir; bilgili kişinin yeri gökten daha yüksektir.)
- ķamuğ eğgölükler **bilig** asğı ol
bilig birle buldı meşel köke yol (208, s. 124)
bilig: Bilgi, hikmet / bil-(i)g
(Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgiyle göğe bile yol bulunur.)
- sizlik ot ol ot küyürgen bolur
yolında **keçig** yok ötülgen bolur (249, s. 130)
keçig: Geçit / keç-(i)g

(Kötülük ateştir, ateş ise yakıcıdır; onun yolunda geçilebilecek bir geçit yoktur.)

- tuta bilse devlet tezümez turur
çalı tezse tegmez yana terk **kezig** (713, s. 204)
kezig: Sıra, nöbet / kezi-g
(İnsan tutabilirse, mutluluk kaçamaz kalır; eğer kaçarsa, sıra sana yine tez gelmez.)
- basa aydım emdi munu yalñguğuğ
ağırlığı boldı bilig ög **uğuğ** (147, s. 114)
uğuğ: Anlayış /uğ-(u)ğ
(Bundan sonra şimdi insandan bahsettim; onun değeri bilgi, akıl ve anlayıştır.)
- ölügli kişi barça öðke **tutuğ**
yetilse öði kör mañgıtmağ butuğ (1211, s. 84)
tutuğ: Esir, rehin / tut-(u)ğ
(Ölümlü kişilerin hepsi zamana rehindir; vakti gelince, bak, bir adım bile atamaz.)
- bular ol **sürüg** koyka erkeç sanı
koyuğ başlasa sürse yolça köni (4353, s. 748)
sürüg: Sürü / sür-(ü)g
(Bunları koyun sürüsünün koçu say; onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler.)
- mañga **örtüg** erdi bu sözler neçe
kötürdüñg bu örtüg sen aydıñg aç (5818, s. 966)
örtüg: Örtü / ört-(ü)g
(Bütün bu söylediklerin benim için örtülüydü; açıklamalarınla bu örtüyü kaldırdın.)

3.2.10. -GA

“Hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesnelere karşılayan isimler yapar”
(Ergin, 2009, s. 189).

İsim ve sıfat yapımında kullanılan bir ektir (Gülsevin, 2011, s. 134).

Somut isimler türeten ek işlek değildir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 19).

Kutadgu Bilig’de üç kelime kullanılan -ğa / -ge ekinin örnekleri şöyledir:

- negü tir eşit emdi **bilge** tetig
özi bardı ƙođtı biziŋge bitig (755, s. 210)
bilge: Bilgin, âlim / bil-ge
(Şimdi dinde, kendi gitmiş, fakat bize eserini bırakmış zeki ve bilge kişi ne der.)
- kıızıl til kıılur **kıısğa** yaşlıg sini
esenlik tilese ƙatıg ba anı (964, s. 246)
kıısğa: Kısa / kııs-ğa
(Kızıl dil senin ömrünü kısaltır; esenlik dilersen onu sıkı tut.)
- negü tir eşit emdi bilge **öge**
biligsiz uƙup emdi boynuŋ ege (1754, s. 368)
öge: Çok akıllı, müşavir / ö-ge
(Hükümdara her hususta yol gösteren bilge danışman ne der, dinle; ey biligsiz, bunu anla ve itiraz etme.)

3.2.11. -ğak

Türkiye Türkçesindeki -an/-en sıfat fiil eki ve isimden isim yapım eki olan -cı/-ci eklerinin kelimeye kazandırdığı anlamlarda isimler türeten fiilden isim yapım ekidir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 19).

Kutadgu Bilig’de üç kelimedede kullanılan -ğak ekinin örnekleri şunlardır:

- künün turdı **turğak** tünün yatğakın
tapındı kıyıksız bağırsaqlığın (608, s. 186)
turğak: Kapıcı, nöbetçi / tur-ğak
(Gündüz kapıcılar, gece muhafızlarla birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti.)
- yezek hem telim yetse **tutğak** kitip
yağıg basgu bolsa urunsa ƙayıp (2343, s. 454)
tutğak: Öncü / tut-ğak
(Keşif kolu gidip düşmanın kalabalık öncüsüyle karşılaşınca, eğer düşmana saldırmak gerekirse, dönüp hücum etmeli.)
- kiçe bolsa **yatğak** bu yatsa burun
ayu birse tegme kişike orun (2533, s. 482)
yatğak: Muhafız, bekçi, nöbetçi / yatğak
(Gece olduğunda, yatmadan önce saray nöbetçilerini gerekli yerlere dikmeli.)

3.2.12. -GIXG

Fiil soylu sözcüklere eklenerek sıfat türeten ektir.

Kutadgu Bilig’de -ğlğ / -ğlğ /-glğşekillerinde kullanılan bu ekin örneklerişunlardır:

- **kaçığlğ** yeter ol **uçğlğ** tutar
sinuğuğ saparol buzuğuğ iter (1858, s. 384)
kaçığlğ: Kaçan, kaçın / kaç-(ı)ğlğ
uçğlğ: Uçan / uç-(u)ğlğ
(Kaçana yetişir, uçanı tutar, kırığı sarar, bozuğu düzeltir.)
- bu dünya yağı ol et öz bir yağı
bu iki yağıniğ **yağığlğ** ağı (3589, s. 632)
yağığlğ: Yayılı, yayılmış / yağ-(ı)ğlğ
(Bu dünya bir düşman, vücut ise başka bir düşmandır; bu iki düşmanın ağı her tarafa yayılmıştır.)
- **ķuruğluğ** turur bu zāmane yası
ara asğı teğrür arala yası (4926, s. 834)
ķuruğluğ: Kurulu, kurulmuş / ķur-(u)ğluğ
(Zāmane yayı kuruludur; insanlara bazen faydası bazen de zararı dokunur.)
- yaşıķ yazdı bolğay **örüglğ** saçı
tiyiğ kiş öñgi tuttı dünya içi (5825, s. 966)
örüglğ: Örülü, örülmüş / ör-(ü)glğ
(Güneş örülmüş saçını çözmüş olacak ki dünya içi sincap ve samur rengine büründü.)

3.2.13. -KI

Fiil soylu sözcükleri isim yapan soyut isimler türeten ve sıfat görevinde sözcükler yapımında kullanılır (Nalbant, 2008, s. 123).

Bu ekin Kutadgu Bilig’deki örnekleri şunlardır:

- buğunda sewüg boldı **ķođķı** kişi
sewügsüz bolur küñgli **ķatķı** kişi (2232, s. 438)
ķođķı: Alçak gönüllü / ķođ-ķı
ķatķı: Haşin, kibir, katı / ķat-ķı
(Alçakgönüllü kişi halk arasında sevimli olur; haşin ve kibirli kişiyse sevimsiz olur.)

- bayusa bolur ol buðun kötkisi
çığaylık bile ol köngül **koðkısı** (3527, s. 624)
koðkı: Alçak gönüllülük / koð-kı
(İnsan zenginleşirse aşağılık olur; alçakgönüllülük ancak yoksullukla mümkündür.)
- ayak **tirki** başlar bu aş başçısı
negü teg kerek ayğıl aş işçisi (2824, s. 524)
tirki: Sofra / tir-ki
(Aşçıbaşı kapları ve sofrayı idare eder; bu aşçıbaşı nasıl olmalıdır ki,)
- başka körgil emdi ay köngli tirig
ölüm **kötki** kıldı yağız yirlerig (6069, s. 1004)
kötki: Tepe, tepecik / köt-ki
(Dikkat et şimdi, ey gönlü diri, ölüm kara toprakları tepeciklere çevirdi.)

3.2.14. -GXn

Fiillere eklenerek sıfat fiil olan -mİş anlamında isimler türeten bir ektir (Gülsevin, 2011, s. 134).

Metnimizde -ğın / -kın / -ğun / -gün şekillerinde ve sadece beş kelimedede kullanılan bu ekin örnekleri şöyledir:

- toñguz teg titimlik böri teg küçi
adığlayu **azğın** kutuz teg öçi (2311, s. 450)
azğın: Azgın, azılı / az-ğın
(O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalı.)
- yorıyu turuğlı bu **barkın** kişi
uluğ yolda itmez bu ew barķ işi (4727, s. 806)
barkın: Yolcu / bar-kın
(Bu büyük yolda yalnız dinlenmek için biraz duran yolcu ev bark yapmaz.)
- haşağa bolu birse **tutğun** bolur
et öz arzu bulsa mini kul kıılır (3345, s. 598)
tutğun: Esir, tutsak / tut-ğun
(Nefsine kapılırsa insan onun esiri olur; tenin arzusuna uyarsam beni kul eder.)

- begig koşnı kılma ya **yağgun** ögüz
hişarka yakın turma ay köngli tüz (4546, s. 780)
yağgun: Yaygın, taşan / yağ-ğun
(Beye veya taşan nehre komşu olma; hisara yakın durma, ey dürüst kalpli)
- özüñg **köçgü** atıñg seniñg kökçün ol
köçütçi ölüm kelgü ahır kün ol (6112, s. 1010)
köçgü / köçgün: Göç eden / köç-gü
(Sen göçeceksin, senin adın da göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir.)

3.2.15. -GU

Yapanı anlatan isimler, soyut isimler, alet isimleri ve sıfat yapan bir ektir (Akalın, 2007, s. 52).

Metnimizde -ğü / -gü şekillerinde kullanılan bu ekin örnekleri şöyledir:

- yakınlıkkılı tursa tise özün
bolup **ķoltğü** ķolma bolu bir sözün (4275, s. 736)
ķoltğü: İstek / ķolt-ğü
(İnsanların sana daima yakınlık göstermelerini istersen, onlardan hiçbir istekte bulunma, onların suyuna git.)
- ķut ol beg buđunķa **ķutađğü** kerek
ķutađsa buğun ķarnı toğğü kerek (5355, s. 898)
ķutađğü: Saadet, mutluluk / ķutađ-ğü
(Bey halk için mutluluktur, halk mutlu olmalıdır; halkın mutlu olması için karnı doymalıdır.)
- tiriglikni mün ķıl asıg eğğülük
yarın bolğa eğğü **yigü** keğğülük (232, s. 126)
yigü: Yiyecek / yi-gü
(Hayatı sermaye yap, bunun faizi iyiliktir; bu sana yarın için iyi yiyecek ve giyecek sağlar.)
- **bitigü** bile ķoldı kağıd tetig
bayat atı birle bitidi bitig (1342, s. 306)
bitigü: Kalem / biti-gü
(Bu zeki insan kâğıt kalem istedi; Tanrı adıyla başlayarak bir yazı yazdı.)

- bolup toğmaduğ teg yitip bardı can
ajunda atı qaldı **belgü** nişan (1522, s. 332)
belgü: Alamet, belge / bel-gü
(Ruh, hiç doğmamış gibi kayboldu gitti; dünyada alamet ve nişan olarak yalnız adı kaldı.)
- **yigü keğgü mingü** at ağır sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük (4441, s. 764)
yigü: Yiyecek / yi-gü
keğgü: Giyecek / keç-gü
mingü: Binek / min-gü
(Yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek atını, aygırıyla yük hayvanlarını bunlar yetiştirir.)

3.2.16. -gUçI

Fiil soylu sözcüklere eklenerek işi yapanı gösteren kalıcı isimler türeten bir ektir.

Kutadgu Bilig’de -ğuçı / -güçi şekillerinde işlek olarak kullanılan bu ekin örnekleri şöyledir:

- kılıç birle aldı kör il **alğuçı**
qalem birle bastı ol il **basğuçı** (242 s. 466)
alğuçı: Alıcı / al-ğuçı
basğuçı: Basan / bas-ğuçı
(Memleketi alan onu kılıçla almıştır, memleketi tutansa onu kalemlle tutmuştur.)
- tilekim bu olkim maŋga **tapğuçı**
bayupúalsa minde kiğin **qalğuçı** (3023, s. 552)
tapğuçı: Hizmetçi, hizmet eden / tap-ğuçı
qalğuçı: Kalan / qal-ğuçı
(Dileğim şudur: bana hizmet edenler ve bundan sonra yaşayacak olan hizmetkârlarım sıkıntı çekmesin.)
- borun yüz **yuğuçı** namaz **qoğğuçı**
kör ersig atandı yoritur küçi (6454, s. 1062)
yuğuçı: Yıkayan / yu-ğuçı
qoğğuçı: Bırakan, terk eden / qoğ-ğuçı

(Şarap ile yüzlerini yıkayan ve ibadeti bırakanlar şimdi yiğit sayılıyor ve istediklerini yapıyorlar.)

- men işi **kılguçı** men sen iş **körgüçi**

işig **körgüçidin** bilür **kılguçı** (1939, s. 398)

kılguçı: Yapan, yapıcı / kılguçı

körgüçi: Gören / kör-güçi

(Ben iş yapan insanım, sen ise onu görensiz; yapan adam işinin nasıl olduğunu görenden öğrenir.)

- negü tir eşitgil bilig **birgüçi**

biligsizni bordın söküp **tıdguçı** (2095, s. 420)

birgüçi: Verici / bir-güçi

tıdguçı: Men eden, mâni olan / tıd-guçı

(Bilgi veren ve bilgisizliği yererek, içkiden men'eden insan ne der, dinle.)

- satıgçı yoğ erse ajun **kezgüçi**

kaçan keğey erdiñg kara kiş içi (4425, s. 760)

kezgüçi: Gezen, dolaşan / kez-güçi

(Dünyayı gezinen bu satıcılar olmasaydı, kara samur kürkü ne zaman giyerdin.)

3.2.17. -I

“Alet isimleri, soyut isimler ve -ş fiilden fiil yapım ekiyle genişlemiş fiillerden soyut ve somut adlar türetir” (Nalbant, 2008, s. 127).

Bu ekin Kutadgu Bilig'deki örnekleri şöyledir:

- törüttüñg tümen miñg bu sansız tirig

yazı tağ teñgiz kötki oprı yirig (21, s. 94)

yazı: Kır, ova / yaz-ı

(Sen yarattın bu sayısız, yüzbinlerce canlıyı, ovaları, dağları, denizleri, tepe ve çukurları.)

- **buşı** bolsa yañguğ biligsiz bolur

çalı öwke kelse uquşuz kılar (334, s. 142)

buşı: Hiddetli, sinirli, hırçın / buş-ı

(İnsan hiddetlenirse, bilgisizce hareket eder; eğer öfkelenirse, öfke onu akılsız kılar.)

- ilig aydı ıdtım bitig bir yolu
bitigke yanut kıldı taş teg **tolı** (3888, s. 678)
tolı: Dolu / tol-ı
(Hükümdar dedi ki: Bir defa mektup gönderdim, bu mektuba taş ve dolu gibi yanıt verdi.)
- bu yaŋlıg üçün **karşı karşı** bolur
ikigün qarışsa birisi ölür (4251, s. 734)
karşı: Karşı / qar(ı)ş-ı
(Böyle olduğu için saraydakiler birbirine karşı olur; bunlardan ikisi birbirlerine karşı gelirse, biri ölür.)
- bu meşriķ ilinde uluğlar munı
zinētü ʔl-ümerâ tiyürler **köni** (29, s. 76)
köni: Gerçek, doğru, düz / kön-i
(Bu Meşrik ilinin büyükleri buna doğruca Zîynetü ʔl-ümerâ derler.)
- hacib kördi ay toldı kılķı yaŋı
erinde adınsıg kişide **önġi** (562, s. 178)
önġi: Başka, başkası, +den başka / önġ-i
(Hacib Ay-Toldı'nın başkalarından farklı olduğunu başka bir hal ve tavra sahip olduğunu gördü.)
- kumuğ üç adaķlıg köni tüz turur
ķalı bolsa tört kör bir **egri** bolur (804, s. 220)
egri: Eğri / eg(i)r-i
(Üç ayaklı olan her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa biri eğri olur.)
- özüŋgeke **tenġeşi** tutunġıl adaş
tenġeşlig **tenġeşi** bile ol tudaş (4193, s. 726)
tenġeşi: Denk, uygun, eşit / tenġeş-i
(Kendine denk olanı ahbap edin; insan ancak kendisine denk olanla hem-renk olabilir.)

3.2.18. -(X)K

Eklendiği fiilleri isime dönüştüren fiillerin işaret ettiği hareketten oluşmuş, hareketi yapan veya harekete maruz kalmış nesnelere türeten bir ektir (Ergin, 2009, s. 188).

“Çok işlek bir ektir. Fiilden sıfat, soyut isimler, âlet ve eşya isimleri yapar”

(Hacıeminoğlu, 2013, s. 20).

Kutadgu Bilig’de işlek olarak kullanılan bu ekin pek çok örneği mevcuttur.

Bu örneklerin bir kısmı şu şekildedir:

- tilin sözlemese ağın tir kişi
öküş sözlese atı **yañşak** başı (1027, s. 256)
yañşak: Geveze / yañşa-ķ
(Konuşmayan kişiye dilsiz derler; çok söyleyenin adıysa geveze başıdır.)
- telim ögsüzüg kör ya tul tulsakıg
ya közsüz ya oldrum yime **aķsakıg** (3238, s. 582)
aķsak: Aksak, topal / aķsa-ķ+ıg
(Bak, burada birçok yetim, dul, aciz, kör, kötürüm ve topal vardır.)
- atasın anasın yuluğ kıldı ol
tilek ümmet erdi ayu birdi yol (37, s. 96)
tilek: Dilek / tile-k
(Atasını ve anasını feda etti; tek dileği ümmetiydi, ona yol gösterdi.)
- aya çerğüçi kel mini çerğüle
yıl ay tutğunı boldum **emgek** bile (373, s. 146)
emgek: Emek, zahmet, eziyet / emge-k
(Ey gergüçi, gel beni çerğüle; eziyet içinde ayların ve yılların esiri oldum.)
- bularda eñg altın bu **yalçık** yorır
yaşık birle utru baķışsa tolır (137, s. 112)
yalçık: Ay / yalçı-ķ
yaşık: Güneş /yaşı-ķ
(Bunlardan en altta bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.)
- ayıttı ilig emdi köñglüñg neteg
negü ol igiñg emdi **udķuñg** neteg (1069, s. 262)
udķık: Uyku / ud(1)-ķ+uñg
(Hükümdar sordu: Nasılsın, bu hastalığın nedir; şimdi uykun nasıl?)
- kişi söz bile ķoptı boldı melık
öküş söz başıg yirke kıldı **kölik** (173, s. 118)
kölik: Gölge / köl-ik
(Kişi söz ile yükseldi, melik oldu; çok söz başı, gölge gibi yere serdi.)

- **qayy sıgınu keldi tiledi köşik**
qayy keldi öpti iligke işik (451, s. 158)
köşik: Himaye / köşi-k
(Kimi gelip ona sığındı, ondan himaye diledi; kimi de gelip onun eşliğini öptü.)
- **törütgen barınga törütmiş tanuq**
törümüş iki bir **tanuqı anuq** (15, s. 94)
tanuq: Tanık, şahit / tanu-k
anuq: Hazır / anu-k
(Yaratıcı varlığına yaratılmış olanlar tanıktır; yaratılan iki, birin hazır tanığıdır.)
- **qacıqlıg yeter ol uçıqlıg tutar**
sinuquq sapor ol **buzuquq** iter (1858, s. 384)
buzuq: Bozuk / buz-uq+uq
(Kaçana yetişir, uçanı tutar, kırığı sarar, bozuğu düzeltir.)
- **körü barsa barça urur bu keğük**
uquşluq biliglig kör aşlı keç ök (299, s. 136)
keğük: Giyecek / keç-ük
(Dikkat edilirse, herkes üzerine bir şey giyer; fakat akıllı ve bilgili kişi giysiyle değil, aslıyla değerlidir.)
- **tözü işleriñge yime ök şelam**
tegürsün bayatım **kesüksüz** ulam (3906, s. 682)
kesük: Kesik / kes-ük+süz
(Tanrı onun bütün ashabına da kesintisiz selamlarımı ulaştırısın.)

3.2.19. -(X)l

Eklendiği fiilleri sıfat ve zarf yapan bir ektir (Gülsevin, 2011, s. 136).

İşlek olmayan ek eklendiği fiilin sonucunu gösteren isimler türetmektedir (Nalbant, 2008, s. 129).

Bu ek Kutadgu Bilig’de sadece bir kelime kullanılmıştır:

- **neçe miñg yaşap er tilese tilek**
tükel ök bolumaz bulunsa tilek (5429, s. 908)
tükel: Tamamen, bütün / tüke-l
(İnsan binlerce sene yaşayıp dilediği şeylere kavuşsa bile, yine dileği bitmez.)

3.2.20. -(X)m

Eklendiği kelimedeki ünlülerle uyuma giren ek bir seferde yapılan işleri gösteren isimler türetmektedir (Gülsevin, 2011, s. 135).

Soyut isimler yapan ek oldukça sık kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 25).

Bu ek ile ilgili en kapsamlı açıklamayı Ergin (2009, s. 188) yaptı: “*Başlıca fonksiyonu fülle ilgili bir hal, durum, iş ifade etmek olup o işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, âlet, yer vs. gibi çeşitli isimler yapar.*”

Kutadgu Bilig’de -ım / -im / -um / -üm şekillerinde çokça kullanılmış olan bu ekin kullanıldığı yerlerden bazıları şu şekildedir:

- bu tegme biri asğı yası telim
 kayusu **birim** teg kayusu **alım** (309, s. 138)
 alım: Alacak / al-ım
 birim: Verme, verecek, borç / bir-im
 (Bunlardan her birinin faydası ve zararı çoktur; bazısı borç, bazısıysa alacak gibidir.)
- akı alp **atım** bolsa alçaq köngül
 tuzı etmek kiñ ne kılkı amul (2274, s. 446)
 atım: Atıcı, nişancı, cesur, kahraman / at-ım
 (Cömert, cesur, alçakgönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalı.)
- közi toq **serimlig** ne qoğkı köngül
 suyurqap keçürgeñ ne kılkı amul (2170, s. 430)
 serim: Sabır / ser-im+lig
 (Gözü tok, sabırlı, alçakgönüllü, şefkatli ve doğası sakın olmalı.)
- yitürse içürse keğürse **keğim**
 al üstem kız oğlan bu birse telim (2280, s. 446)
 keğim: Giyecek / keç-im
 (Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı; onlara çok at ve koşum, köle ve cariye ihsan etmeli.)
- **ölümüg** unıtma aňgar yoq **tolum**
 busuğdın çıkar teg çıkar bu **ölüm** (1381, s. 310)
 tolum: Silah / tol-um
 ölüm: Ölüm / öl-üm

(Ölümü unutma, ona karşı silah yoktur; pusudan çıkar gibi bir gün çıkar karşına.)

- kamuğ bir **toğum** yim aş içgü için
özünġni uçuz kıılmağıl sen küçün (4587, s. 786)
toğum: Doyum / toğ-um
(Bir doyumluk bu yiyecek ve içecek için kendini zorla itibardan düşürme.)
- iki kaçın erdi küdegü iki
bular erdi **öğrüm** buğunda iki (50, s. 100)
öğrüm: Seçkin, Her şeyin seçilmiş / öç(ü)r-üm
(İkisi kayınbabası, ikisi damadıydı, bunlar halkın en iyisi ve seçkinydi.)
- ayıklığ turur bu **ölüm** belgüüg
öçi kelmeğince er ölmez küüg (2286, s. 446)
ölüm: Ölüm / öl-üm
(Ölüm için hiç şüphesiz ecelin gelmesi gerekir; eceli gelmeden hiçbir yiğit ölmez.)

3.2.21. -man

Fiil soylu sözcüğe eklenerek isim yapan bir ektir.

Kutadgu Bilig’de sadece bir sözcükte kullanılmıştır:

- ajunçıka erdem kerek miñg tümen
anın tutsa il künk iterse **tuman** (285, s. 134)
tuman: Duman, sis / tu-man
(Dünyaya hâkim olana binlerce erdem gerekir; o bunlarla eli günü idare edip sisleri dağıtır.)
(tu- fiili kapatmak, tıkamak, kaplamak anlamlarında kullanılan bir eylemdir.)
- yaşığ yirke indi yüzün kızledi
ķararıp **tuman** tozdı dünya tudı (5028, s. 850)
tuman: Duman, sis / tu-man
(Güneş yere indi, yüzünü gizledi; dünyayı kara bir duman kapladı.)

3.2.22. -me

Mastar eki olarak kullanılmasına rağmen kalıcı isimler türetme görevini üstlenen bir ektir (Şahin, 2009, s. 57).

Fiillerden isim yapan ek -mak/-mek ekinin hafifletilmiş olarak kabul görür. Bazı durumlarda da sıfat fiil manasında kelimeler yapmaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 25).

İş isimleri türeten ek bunun yanında kalıplaşarak veya kalıplaşmaya uğramadan nesne, eşya ismi ve sıfat görevinde kelimeler de yapar (Ergin, 2009, s. 186).

Kutadgu Bilig’de sadece iki kelimedeki kullanılmıştır:

- **koğı ığtı kesme** yaruğ yüz tudı
kalık tul tonı keğti bilin badı (5824, s. 966)
kesme: Perçem, saç, zülûf / kes-me
(Gök dul elbisesini giydi ve belini bağladı; zülûnünü dağıtıp parlak yüzünü kapadı.)
- **ölür erse iglep kişi tegme** ig
kişi kalmağay erdi yirde tirig (5990, s. 992)
tegme: Değme, her, bir bir, türlü türlü / teg-me
(İnsan her hastalıktan ölseydi, yer yüzünde canlı kimse kalmazdı.)

3.2.23. -mAK

Bütün fiillerin kök ve gövdelerine eklenerek isim türeten ek, eklendiği fiillerin hareket isimlerini yapma fonksiyonunda kullanılmaktadır (Ergin, 2009, s. 185).

Fiillerden soyut ve somut isim yapımında kullanılan bir ektir.

Kutadgu Bilig’de sıklıkla kullanılan -mak / -mek ekinin örnekleri şöyledir:

- boğuz tatđı barça karın **toğmağ** ol
karın toğsa artuğ asığ **koğmağ** ol (3610, s. 636)
toğmağ: Doyma / toğ-mağ
koğmağ: Koyma, bırakma / koğ-mağ
(Bütün boğaz zevkleri karnın doymasıdır; karın doyunca en faydalı olanı yemekten el çekmektir.)
- oğunmuş turur ol **kağaşıng tük**el
anı biz **oğımağ** içi keç muğal (4908, s. 830)
oğımağ: Okuma, çağırma, davet etme / oğı-mağ
(Senin kardeşin gafletten tamamen kurtulmuş; onu çağırarak buraya getirmemize imkân yoktur.)

- bu kün anda **turmağ** saᅇga eğgürek
yana munda **turmağ** maᅇga eğgürek (5725, s. 952)
turmağ: Durma /tur-mağ
(Bugün orada bulunmak senin için daha iyidir; burada durmak da benim için daha iyidir.)
- közin yumdı erse **uğımağ** tilep
usı uçtı bardı közindin yırap (5970, s. 990)
uğımağ: Uyuma /uçı-mağ
(Uyumak arzusuyla gözlerini kapamak istedi, fakat gözünden uyukusu uçup gitti.)
- yanut birdi aydı ay eğgü törü
eşitmek keç ol sözlemekte körü (1911, s. 394)
eşitmek: Dinleme, işitme, duyma / eşit-mek
(Öğdölmüş yanıt verdi ve dedi ki: dinlemek söylemekten daha iyidir, ey iyi nizam sahibi.)
- kişi aşlı **bilmek** tilese açuğ
köᅇgöl til kılınçı bu işke tanuğ (4287, s. 738)
bilmek: Bilmek / bil-mek
(Kişinin aslını açıkça bilmek istersen, dikkat et, onun düşüncesi, sözü ve hareketi buna tanıktır.)
- kişi tutçı **ögmek** tilese özüᅇg
kılınç eğgü tutğıl yaruğ tut yüzüᅇg
ögmek: Övmek / ög-mek
(İnsanların seni her zaman övmelerini istersen, onlara karşı iyi ol ve güler yüzle davran.)
- yimek **içmek** erse yidim içtim uğ teg
tilek **sürmek** erse tümen toğ tozıttım (6535, s. 1074)
içmek: İçme / iç-mek
sürmek: Devam etme, koşma / sür-mek
(Yerden içerken öküz gibi yedim içtim; heva ve heves peşinde koşarken tozu dumana kattım.)

3.2.24. -mUr

Fiilden isim yapımında kullanılan işlek olmayan bir ektir.

Bu ekin Kutadgu Bilig'deki örnekleri şöyledir:

- yağa tursu **yağmur** yazılsu çiçek
kurumuş yığaçtın salınsu küjek (118, s. 110)
yağmur: Yağmur / yağ-mur
(Yağmur yağmaya devam etsin, çiçekler açılsın; kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.)
- otaçı tirildi **tamur** kördiler
ol ig kem ne ermiş ayu birdiler (1057, s. 260)
tamur: Damar, nabız / ta(m)-mur
(Etrafına otacılar toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığa dair fikirlerini söylediler.)
- uçup bardı azrak oğundı yana
öçükmiş **kömür** teg karañgku tüne (3951, s. 688)
kömür: Kömür / kö(ñg)-mür
(Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı; gece, sönmüş kömür gibi karanlıktı.)

3.2.25. -(X)N

“Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi yapanı, olanı ve daha çok, yapılanı ifade eder” (Ergin, 2009, s. 189).

Bu eklendiği fiilleri bağımsız bir kelime yaptığı gibi edat ve sıfat görevinde kelimeler de yapmaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 26).

Kutadgu Bilig'de çokça örneğine rastladığımız bu ek -(1)n / -(i)n / -(u)n / -(ü)n şekillerinde kullanılmıştır ve örnekleri şöyledir:

- oқıdı bu oğlın öziñge yakın
tutup kuçtı közde aқıttı **aқın** (1160, s. 276)
aқın: Sel, akın / aқ-(1)n
(Oğlunu yanına çağırıldı; tutup kucakladı ve gözünden sel gibi yaş akıttı.)
- irig sözlemegil kişike tilin
irig til ot ol kör küyer teg **yalın** (1415, s. 316)
yalın: Alev / yal-(1)n
(Kişilere kaba söz söyleme; kaba söz alev alev yanan ateştir.)
- irinçig kışığ sürdi yazkı **esin**
yaruқ yaz yana қурdı devlet yasın (65, s. 102)

esin: Esinti / es-(i)n

(Bahar esintisi eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak bahar yine mutluluk yayını kurdu.)

- toğardın butıķlandı ot teg yalın

yarudı yaŋı yüz açar teg **kelin** (3839, s. 670)

kelin: Gelin / kel-(i)n

(Doğudan ateş gibi alev dallandı ve gelin yüzünü yeni açmış gibi, dünya aydınlandı.)

- burunduķluğ ol söz tiwe **burnı** teg

barur kaçça yetse titir boynı teg (206, s. 124)

burun: Burun / bur-(u)n+ı

(Söz, deve burnu gibi yularlıdır; dişi deve boynu gibi nereye çekilirse oraya gider.)

- ötündü iligke ayur men bu kün

barayın kağaşım taparu **yoğun** (6279, s. 1036)

yoğun: Bitme, yok olma / yoğ-(u)n

(Hükümdara maruzatta bulundu, dedi ki: Ben bugün kardeşimi yoklamak üzere onu ziyaret etmek istiyorum.)

- yeter ol biligsiz barır bu otun

işi barça buzluır kıpar kök **tütün** (1763, s. 368)

(O bilgisiz idare dizginini eline alır ve bu odun onu izler; böylece bütün işi bozulur ve toza dumana katılır.)

- içi yakşı aydıŋ bu sözler bu kün

yazıldı maŋa bu tügülmüş **tügün** (5817, s. 966)

tügün: Düğüm / tüg-(ü)n

(Bu sözleri bugün çok iyi söyledin; bu düğüm benim için çözüldü.)

3.2.26. -nAk

Fazla kullanılmayan fiilden isim yapım ekidir.

İncelediğimiz metinde -nak / -nek olarak kullanılan bu eke sadece üç kelimedede rastlanmıştır:

- kalın **kađnaķ** ursa bu altun kümüş

itilse ili artsa ol kēnd uluş (2178, s. 432)

kađnaķ: Hazine / kaç-naķ

(Altın ve gümüşten zengin bir hazine toplansın; memleket düzene konsun, şehir ve eyaletler çoğalsın.)

- negü asğı aħır ara yir oyı

anıñg **tüşneki** ol yağız yir oyı (3570, s. 630)

tüşnek: Mezar / tüş-nek+i

(Ne fayda, sonunda onun da gireceğı yer bu kara toprağın altı, bu yağız yerin çukurudur.)

- öküş **tirnekiğ** kör taradı ölüm

ölümüğ sakınsa aar köz yulum (4829, s. 818)

tirnek: Dernek, topluluk / tir-nek+iğ

(Birçok topluluğı, bak, ölüm dağıttı; ölüm hatırıma geldikçe gözyaşım çeşme gibi akar.)

3.2.27. -süg

Fiil soylu sözcükleri isim yapmak için kullanılan bir ektir.

Kutadgu Bilig’de yalnızca bir kelimedede kullanılmıştır:

- ayusı elig sundı **tütsüg** tutar

ayu büwkirer kin ajun yıd opar (98, s. 106)

tütsüg: Tütsü / tüt-süg

(Kimi elini uzatır tütsü tutar; kimi misk saar, dünya güzel kokularla dolar.)

3.2.28. -(X)ş

“*Bu ek soyut kavramlar ve fiilin ifade ettiğı hareketi gösteren isimler yapar*”

(Hacıeminoğlu, 2013, s. 26).

Bu ekin Kutadgu Bilig’de -(1)ş / -(i)ş / -(u)ş / -(ü)ş şekillerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Örnekleri ise şöyledir:

- yatu aldı tirmiş bu altın kümüş

mañga tegdi **saış** anıñgdın ülüş (1363, s. 308)

saış: Hesap, sayma, sayış / sa-(1)ş

(Toplanmış olan altınım ve gümüşüm olduğı gibi kaldı; onlardan hisseme ancak hesap vermek düştü.)

- **ağış** bara tüşte ağırlık bolur

ağarı teñginçe uluğluk bulur (6039, s. 1000)

ağış: Yükseliş, ıkış / ağ-(1)ş

(Bütün düşlerde yükselme itibara delalet eder, insan yükseldiği oranda şeref bulur.)

- tatıgka tatıgsız süçigke açığ
ağışka **iniş** ol edizke batıg (6121, s. 1012)
iniş: İniş / in-(i)ş
(Tatlıya karşı tatsız, lezzetliye karşı acı, çıkışa karşı iniş ve yüksekliğe karşı derinlik vardır.)
- tirigke bu neḡdin **keçiş** yoğ kadaş
egin bütgü ton hem qarın toğgu aş (3665, s. 644)
keçiş: Geçme / keç-(i)ş
(Sırtını örtmek için giysi, karnını doyurmak için yemek, ey kardeş, yaşayanlar için bunlardan vazgeçmek imkânsızdır.)
- muḡar meḡzetü sözledi kör **uğuş**
uğuş işke tutsa kör aşğı öküş (1844, s. 382)
uğuş: Akıl, anlayış / uğ-(u)ş
(Aklın buna benzer bir sözü vardır; akıl yerinde kullanılırsa faydası çoktur.)
- tepizlik bolur bu şapuğda öküş
tepez kayda erse tütüş ol **uruş** (4247, s. 732)
uruş: Vuruş, savaş, kavga / ur-(u)ş
(Bu saray kapısında birbirini çekememek çok olur; nerede çekememek olursa orada kavga eksik olmaz.)
- asıgılg turur bu yoğ ol hiç yası
öküş Türkler uğmaz munıḡ ma' nisi (15, s. 74)
öküş: Çok, pek çok, birçok / ök-(ü)ş
(Bu faydalı bir kitaptır ve hiçbir zararı yoktur; fakat birçok Türkler bunun manasını anlamazlar.)
- til aşğı telim bar yası ma **öküş**
ara ögdilür til ara miḡ **söküş** (177, s. 118)
öküş: Çok, pek çok, birçok / ök-(ü)ş
söküş: Sövme / sök-(ü)ş
(Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazen övülür, bazen de çok sövülür.)

3.2.29. -(X)t

Fiillerden isim türetmek amacıyla kullanılan bir ektir.

Bu ekin Kutadgu Bilig'deki örnekleri şöyledir:

- kişi yılkı birle **adırtı** bilig
bilig birle yalñguq kötürdi elig (1845, s. 382)
adırtı: Ayırma / adır-t+ı
(İnsanı hayvandan ayıran şey bilgidir; insanoğlu bilgiyle hâkim vaziyete geçmiştir.)
- bu işke **basut** barça andın kelir
çalı artasa çalsa andın çalır (2502, s. 478)
basut: Yardım, arka / bas-(u)t
(Bu işlere her türlü yardım ondan gelir; eğer işler bozulur veya yapılmazsa, yine onun yüzünden kalır.)
- olardın tileme tavarın yanut
yanutı bayat Birge edğü **konut** (4471, s. 768)
konut: Konut / kon-(u)t
(Onlardan karşılık olarak mal bekleme; buna karşılık Tanrı sana cenneti nasip eder.)
- ana oğrılıq suw alınsa **yaşut**
oğul toğsa andın bolur ilke yut (5768, s. 958)
yaşut: Gizli / yaş-(u)t
(Eğer ana hırsızlık suyunu gizlice alır ve bundan bir oğul doğarsa o memleket için âfet olur.)
- ayağ birdi tamğa at üstem **keçüt**
ağırladı aşru tükeli boldı kıut (1766, s. 370)
keçüt: Giyecek, hilat / keç-(ü)t
(Ona unvan, mühür, at, koşum ve hilat verdi; çok itibar gösterdi; o da ikbalin son derecesine ulaştı.)
- ayı boğ uzun bolsa oğmez bilig
ayı ma **çöküt** bolsa bolmaz silig (2086, s. 418)
çöküt: Kısa, cücelik, bodur / çök-(ü)t
(Bilgi nazarında boyunun çok uzun olması makbul değildir; onun çok bodur olması da güzel düşmez.)

3.2.30. -(X)z

Çok sık kullanılmayan ek fiilden isim yapımında kullanılmıştır.

Kutadgu Bilig’de bu ek üç kelimedede karşımıza çıkmaktadır:

- yüzi körklüg erdi körüp **köz** kamar

sözi yumşak erdi tili tüz tamar (464, s. 160)

köz: Göz / kö-z

(Yüzü, baktığında göz kamaştırarak kadar güzeldi; sözü yumuşaktı, fakat doğru söylerdi.)

- biri til turur kör birisi **boğuz**

bu iki basa tutsa aşğı ögüz (993, s. 250)

boğuz: Boğaz / boğ-(u)z

(Bunlardan biri dil, biri de boğazdır; insan bu ikisine hâkim olursa çok fayda görür.)

- negü kelse tapla kör eğgü isiz

boyun bir kaçaka köni tut **ağız** (1431, s. 318)

ağız: Ağız / ağı-z

(İyi veya kötü, ne gelirse, ona razı ol; kazaya boğun eğ, ağzını bozma.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: SÖZCÜK TÜRLERİ

4. SÖZCÜK TÜRLERİ

4.1. ANLAMLI SÖZCÜKLER

4.1.1. SIFATLAR

“Bir adı, nitelik, nicelik, yer, sıra vb. bakımından niteleyen, belirten kelime, ön ad” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2088).

Yalnız kullanıldıklarında isim olan kendilerinden sonra gelen bir ismi belirten veya niteleyen sözcüklere sıfat denir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 54).

Sıfat, bir varlığı ya da nesneyi vasıflayan veya belirleyen kelimelere denilmektedir (Banguoğlu, 2007, s. 341).

Nesneleri vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimeler sıfattır. Sıfatlar tek vasıftan oluşan nesnelerin yerine kullanıldıklarında isim, nesnelerin bir vasfını belirttiklerinde ise sıfat olurlar. Aslında isim olan sıfatlar bir ismin önüne gelerek o ismi niteler ya da belirtirse sıfat görevi üstlenmiş olurlar (Ergin, 2009, s. 244).

İsimlerin önlerine gelerek isimleri niteleyen veya çeşitli yönlerden belirten kelimeler sıfat olarak adlandırılmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 333).

İsimlerin önlerine gelerek isimleri renk, şekil, durum, sayı gibi farklı yönlerden niteleyen ve belirten isme sorulan nasıl sorusuna cevap veren sözcükler sıfat olarak adlanılır.

Sıfatları, niteleme sıfatı ve belirtme sıfatı olarak iki grup halinde inceleyeceğiz. Belirtme sıfatlarını işaret sıfatı, soru sıfatı ve belirsizlik sıfatı olarak alt gruplara ayırıp sayıları ayrı bir başlık altında ele alacağız.

4.1.1.1. Sıfat Türleri

4.1.1.1.1. Niteleme Sıfatı

“Nitelik sıfatları, canlı ve cansız varlıkların renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe, huy, alışkanlık, yetenek, beceri gibi türlü dış ve iç özelliklerini bildiren sıfatlardır” (Korkmaz, 2009, s. 361).

Nesnelerin renk, biçim, boy, yapı, ağırlık vs. gibi vasıflarını bildiren sıfatlara niteleme ya da vasıflandırma sıfatları denir (Ergin, 2009, s. 246).

İsimlerin niteliklerini belirten sıfatlara denir (Şahin, 2009, s. 60).

Yalnız incelendiklerinde isim olan bu sözcükler kendilerinden sonra gelen isimleri niteledikleri için niteleme sıfatı olarak adlandırılırlar (Hacıeminoğlu, 2013, s. 55).

Niteleme sıfatları bir varlıkla ilişkilendirildiklerinde onun bir vasfını gösteren sıfatlardır (Banguoğlu, 2007, s. 341).

Ercilasun (2012, s. 53) ise niteleme sıfatlarının isimlerin önüne gelerek renk bildiren, varlıkların soyut özelliklerini bildiren, varlıkların hacim, ölçü, fizikî görünüş vb. gibi özelliklerini bildiren, varlıkların duyu organları ile algılanan özelliklerini bildiren, bir nesnenin yapıldığı maddeyi gösteren veya o duyguyu veren sıfatlar olduğunu belirtmiştir.

Kutadgu Bilig’de çokça kullanılan niteleme sıfatlarından bazıları şöyledir:

- **beğük** bilgi birle öküş erdemi
biliglig ukušluğ buđun köđrümi (278, s. 134)
beğük: Büyük, yüksek
(O yüksek bilgiye ve çok erdeme sahipti; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkiniydi.)
- ukuš ol saňga **eđgü** anlığ adaş
bilig ol saňga keđ **bağırsak** kıadaş (317, s. 138)
eğgü: İyi
bağırsak: Merhametli, şefkâtlı
(Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeştir.)
- söz asğı bile kör **yağız** yirdeki
yaşıl kökke yoqlar bolur tördeki (1002, s. 252)
yağız: Yağız, kızıl ile kara arası bir renk
yaşıl: Mavi
(Söz sayesinde yağız yerden mavi göğe yükselir ve başköşeye geçenlerden olur.)
- **kızıl** til **ķara** başķa **yawlaķ** yağı
bu **yawlaķ** yağığ bekle inķin salın (2692, s. 506)
kızıl: Kızıl
ķara: Kara, siyah
yawlaķ: Kötü, değersiz

(Kızıl dil kara başın amansız düşmanıdır; bu kötü düşmanı sıkı tut ve huzur içinde yaşa.)

- **ķuruĝ** ķumķa oķsar bu yalnĝuķ ōzi
ōĝüz kirse toğmaz bu suķluk kōzi (3626,s. 638)
ķuruĝ: Kuru, boş
(Bu insan kuru kuma benzer; onun tamahķâr gōzū derya girse doymaz.)

4.1.1.1.1.1. Soyut Kavram Bildiren İsimlerden Oluşan Niteleme Sıfatları

Kutadgu Bilig’de bazı soyut isimler niteleme sıfatı görevinde kullanılmıştır.

Bunların örneklerinden bazıları őyledir:

- **aĝır** neĝĝ ķamuĝı aĝır ķılĝuķa
ķılumaz bu işni biligsiz buşı (906, s. 236)
aĝır: Deĝerli, kıymetli, aĝır
(Deĝerli olan her őeyin yapılması gūçtūr; bilgisiz ve deĝersiz kiői bu iőı yapamaz.)
- bu **eđĝū** tileĝli negū tir eőit
ķamuĝ eđĝūluk ķıl ōzūĝke iő it (914, s. 238)
eđĝū: İyi, iyilik
(İyilik dileyen insan ne der, dinle; daima iyilik et, o senden ayrılmayan bir arkadaş olsun.)
- tapuĝķı ķuluĝ men begim sen uluĝ
uluĝ beg aĝırlar tapuĝķı ķuluĝ (1602, s. 344)
uluĝ: Būyūk, yūce, ulu
(Ben hizmetķâr kulunum, sen benim būyūk beyimsin; būyūk bey hizmetķâr kulunu deĝerlendirir.)

4.1.1.1.1.2. Durum Bildiren İsimlerden Oluşan Niteleme Sıfatları

Kutadgu Bilig’de durum bildiren isimlerden oluşan niteleme sıfatı kullanılmıştır. Bunlar şu şekildedir:

- **aķıĝ** suw teg ol ķōr bu dūnya neĝĝi
neķe iķse ķanmaz ōlimez tili (1408, s. 314)
aķıĝ: Acı, tatlı olmayan
(Bu dūnya malı acı su gibidir; insan ne kadar iķse kanmaz, dili bile ıslanmaz.)
- **iőig** sōz kūler yūz bile birĝū neĝĝ
bu ūķ neĝĝ ķiőike bolur eđĝū yaĝĝ (2405, s. 464)

isig: Sıcak, tatlı

(Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir; bu üç şey insan için iyi bir anane olur.)

- yaşık yandı yirke yakurdu başın

yaruk dünya meñzi kızardı ışın (3283, s. 588)

yaruk: Aydınlık, parlaklık

(Güneş döndü, başını yere yaklaştırdı; dünyanın aydınlık yüzü kırmızı sise büründü.)

4.1.1.1.3. Renk İsimlerinden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları

Kutadgu Bilig’de renk isimlerinden yapılmış olan niteleme sıfatları vardır.

Bunun örneklerinden bazıları şunlardır:

- **yaşıl** kök yarattı yaruttı kün ay

ğara tün yaruk kün sağışlığ yıl ay (3193, s. 576)

yaşıl: Mavi

ğara: Kara, siyah, karanlık

(Mavi göğü yarattı, güneşi ve ayı aydınlattı; karanlık gece ve aydınlık gün, yıl ve ay hesabını bulmak içindir.)

- örünğ **ğırğıl** artuk yağıçı bolur

yağıçı bolur hem yarağçı bolur (2372, s. 458)

ğırğıl: Kırçıl

(Savaşta saç sakal ağartmış kişiler daha iyi savaşır; bunlar savaşçıdır ve bu işi çok iyi bilirler.)

- **yaşıl kök sarığ al** ağı ton keçip

aşağı kötürse yaraşur yorıp (2916, s. 538)

yaşıl: Yeşil

kök: Mavi

sarığ: Sarı

al: Kırmızı, pembe

(Onların yeşil, mavi, sarı ve pembe ipek giysiler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur.)

4.1.1.1.4. Yön İsimlerinden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları

Kutadgu Bilig’de yön isimleri kullanılarak oluşturulan niteleme sıfatlarına da yer verilmiştir. Bunlar şöyledir:

- bu edgü **oṅ** ol kör isizlik bu **sol**
soluṅdın tamu ornı uştmah **oṅ** ol (917, s. 238)
oṅ: Sağ
sol: Sol
(iyilik sağ ve kötülük soldur; senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır.)
- **oṅ** elgin kılıç tutsa ursa salıp
sol elgi bile neṅ ülese alıp (2069, s. 416)
oṅ: Sağ
sol: Sol
(Sağ elinle kılıç sallayıp vururken, sol elinle mal dağıt.)
- aya bir birikmez saṅa bir adın
kamuṅ aşnuda sen sen **öṅdün** kiḍin (8, s. 92)
öṅ: Ön, önce / öṅ+dün
(Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana ortak koşulamaz; başta her şeyden önce ve sonda her şeyden sonra sensin.)

4.1.1.1.1.5. Miktar ve Ölçü Bildiren İsimlerden Yapılmış Olan Niteleme Sıfatları

Kutadgu Bilig’de bazı miktar ve ölçü bildiren isimlerin niteleme sıfatı görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- **eḍiz** ‘ arşta altın şerağa tegi
tözü barça muṅluṅ saṅa ay idi (24, s. 94)
eḍiz: Yüksek
(Yüksekteki Arş’tan alttaki toprağa kadar, bütün her şey hepsi sana muhtaçtır, ey rabbim.)
- **beḍük** bilgi birle **öküş** erdemi
biliglig ukuşluṅ buḍun ködrümi (278, s. 134)
beḍük: Büyük
öküş: Çok, pek çok
(O yüksek bilgiye ve çok erdeme sahipti; bilgili, anlayışlı ve halkın seçkinydi.)
- **az** edgüke artuḅ **öküş** şükri kıl
öküş bolsa ni’ meṭ anıṅ ḳadri bil (758, s. 212)
az: Az

(Az iyiliğe karşı çok şükret; nimet çok olursa, kıymetini bil.)

4.1.1.1.2. Belirtme Sıfatı

Nesneleri belirten sıfatlara belirtme sıfatı denir. Nesnelerin yerini, sayısını, soru şeklini ya da belirsizliğini belirten sıfatlardır (Ergin, 2009, s. 247).

Belirtme sıfatları belirtme işlevi gören sıfatlardır. Bu sıfatlar isimleri işaret etme, sayısını ya da miktarını belirtme, sorma veya belirsizliğini bildirme gibi görevler üstlenirler (Korkmaz, 2009, s. 385).

Bu alanda çalışan bazı araştırmacılar belirtme sıfatlarının içerisinde sayıları da dâhil etmişlerdir. Biz çalışmamızda belirtme sıfatlarını üç alt başlık hâlinde inceleyip sayıları müstakil olarak değerlendireceğiz.

Belirtme sıfatlarını işaret sıfatı, soru sıfatı ve belirsizlik sıfatı başlıkları altında inceleyeceğiz.

4.1.1.1.2.1. İşaret Sıfatı

Varlıkları gösterme yani işaret yoluyla belirten sıfatlara işaret sıfatı denir (Korkmaz, 2009, s. 385).

Nesnelerin yerlerini işaret ederek bildiren sıfatlardır. Tek başlarına kullanıldıklarında zamir olan bu kelimeler isimlerin önlerine gelerek işaret sıfatı görevi üstlenmişlerdir (Ergin, 2009, s. 247-248).

İşaret sıfatları, kendilerinden sonra gelen bir ismi işaret eden sıfatlardır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 54).

Nesnelerin yerlerini mesafe katarak işaret ederek anlatan sıfatlardır (Şahin, 2009, s. 60).

“Gösterme sıfatları sıfat olarak kullanılan gösterme zamirleridir. Adlara geldiklerinde nesneyi göstererek belirtirler ve ona mekânda, zamanda, veya tasavvurda uzaklığına göre bir yer tayin ederler” (Banguoğlu, 2007, s. 351).

İsimleri işaret etmek suretiyle bildiren işaret sıfatlarının Kutadgu Bilig'deki örnekleri şunlardır:

- kamuğ **bu** kîtabnı alıp özlemiş
hazine içinde urup kizlemiş (13, s. 72)
bu: Bu
(Hepsi de bu kitabı benimsemiş, hazinelerine koyup gizlemişlerdir.)
- yime **bu** kîtabka at urmuş uluğ
bayat yarlıkasu **ol** edgü kuluğ (32, s. 76)

bu: Bu

ol: O

(Bu kitaba ad koymuş olan o ulu ve iyi kulları Tanrı yarlıgasın [günahlarını bağışlasın].)

- **ķayu** neŋg kız erse **uş ol** neŋg kūsüş

kūsüş neŋg tilep bulmaz emger öküş (565, s. 178)

uş ol: O, işte o

(Hangi şey nadirse o şey azizdir; insan aziz olan bir şeye sahip olmak için çok zahmet çeker de yine elde edemez.)

- **bu** ay toldı aydı söz asğı telim

ķalı sözleyü bilse **uş bu** tilim (984, s. 248)

bu: Bu

uş bu: Bu, işte bu

(Ay-Toldı dedi: Eğer bu dilim dönerse, söyleyeyim; sözün faydası çoktur.)

4.1.1.1.2.2. Soru Sıfatı

Varlık ve nesnelere soru sormak şekliyle belirten sıfatlara soru sıfatı denir (Korkmaz, 2009, s. 393).

Nesnelere soru hâliyle belirten sıfatlar soru sıfatı olarak adlandırılırlar (Ergin, 2009, s. 252).

İsimlerin yer, zaman, sayı ve nitelik gibi açılardan belirgin hâle gelmesini soru yoluyla işaret eden sıfatlara soru sıfatı denir (Şahin, 2009, s. 60).

İsimleri soru yoluyla niteleyen ya da belirten sıfatlara soru sıfatı denilmektedir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 63).

Kutadgu Bilig'de kayu, ne, neçe ve kaç kelimeleri soru sıfatı olarak kullanılmıştır:

- **ne** türlüğ bu sözler öŋgin tildeki

kigürmüş muŋgar kör ķamuğ ildeki (31, s. 76)

ne: Ne

(Bak, muhtelif memleketlerin çeşitli dillerinde bunun için ne türlü adlar kullanılmıştır.)

- **ķayu** ödte erse bu künde burun

biligligke tegdi beğükrek orun (220, s. 124)

ķayu: Hangi, han, kim, nerede

(Hangi çağda olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer daima bilgiliye kısmet olmuştur.)

- **neçe** keç kişi bolsa özke yakın
özinde bağırsak bolur mu sağın (517, s. 170)
neçe: Kaç, nasıl, ne kadar, nice
(Ne kadar iyi ve yakın biri olursa olsun, düşün, kişiye başkası kendisinden daha candan olabilir mi?)
- ata arkasındın toğulsa oğul
ana karnı menzıl **kaç** aylık amul (1387, s. 312)
kaç: Kaç, birkaç
(Oğul babasının dölünden çıktıktan sonra, ana karnı onun için birkaç aylık istirahat menzilidir.)

4.1.1.1.2.3. Belirsizlik Sıfatı

Nesneleri belirsiz olarak yani nesnelerin sayısını, özelliklerini ve miktarını net olarak belirtmeden bildiren sıfatlara belirsizlik sıfatı denir (Ergin, 2009, s. 254).

İsimleri kabataslak, yetersizce işaret eden sıfatlar belirsiz sıfatlar adını almaktadır (Banguoğlu, 2007, s. 352).

Varlık ve nesnelerin sayı ve miktarlarını açık veya kesin olarak bildirmeyen belirsiz bir biçimde bildiren sıfatlara denir (Korkmaz, 2009, s. 395).

Kutadgu Bilig’de belirsizlik sıfatı olarak kullanılmış kelimelerden bazıları şunlardır:

- şaba yili kıoptı kıaranfıl yığın
ajun **barça** bütrü yıpar burdı kin (71, s. 102)
barça: Bütün, hepsi, her yan
(Karanfil kokulu saba yeli esti; dünyanın her yanı misk ve anber kokusuyla doldu.)
- yoriğlı bu yalnđguđ idı ök öküş
köni çın **bütün** er mańđa keđ küsüş (868, s. 230)
bütün: Doğru, dürüst, sağih, güvenilir
(Gezip dolaşan insan pek çoktur; fakat benim için aziz olan doğru, dürüst ve güvenilir kişidir.)
- bu ay toldı aydı mańđa berk kişen
bu **bir kaç** neńđ ol kör bireyin nişan (702, s. 202)

bir kaç: Birkaç

(Ay-Toldı dedi ki: Benim için bağ ve köstek olacak birkaç şey vardır; bak, onları belirteyim.)

- başıñgı tilese tiliñgni küdez
tiliñg **tegme** künde başıñgı yanur (967, s. 246)
tegme: Her, hep, hepsi, her şey, türlü türlü, bir bir
(Başını kurtarmayı istersen, dilini gözet; dilin her gün senin başını tehdit eder.)
- bu il tutğuka **köp** er at sü kerek
er at tutğuka neñg tavar tü kerek (2057, s. 414)
köp: Çok, sık
(Memleket tutmak için çok asker ve ordu gerekir; askeri beslemek için de çok mal ve servet gerekir.)
- **ķamuğ** türlüğ erdem bu bilse tükel
yıraķ erse andın yarağsız muħal (2074, s. 416)
ķamuğ:Hepsi, bütün, her, her biri, herkes
(Her türlü erdemi tam olarak elde etmeli; uygunsuz ve olmayacak şeylerden uzak durmalı.)

4.1.1.2. Sıfatlarda Pekiştirme

“Türkçede sıfatın birinci hecesine p, m, r, s ünsüzlerinden birinin getirilmesi ve bu seslerin getirilmesiyle oluşan hecenin sözcüğün başına eklenmesiyle, sıfatlarda pekiştirme sağlanır. Bu durum bazı küçük değişiklikler dışında Türkçenin tarihî gelişimin süreci içinde aynı kalmıştır” (Nalbant, 2008, s. 167).

Kutadgu Bilig’de pekiştirme sıfatı olarak kullanılan sözcükler şöyledir:

- ünin ötti keklik küler ķatğura
ķızıl ağzı ķan teg ķaşı **ķap ķara** (76, s. 104)
ķap ķara: Kapkara
(Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; Ağzı kan gibi kıızıl, kaşı kapkara.)
- at üstem yarıklar bolur **ķıp ķızıl**
ķızıl ķızıgu eñgler bolur **yap yaşıl** (2385, s. 460)
ķıp ķızıl: Kıpkıızıl
yap yaşıl: Mosmor

(At, koşum ve zırhlar kıpkızıl olur; kızıl ateş gibi yanan yanaklar mos mor kesilir.)

- ara ılı bara bolur **ap ara**

ara ılma zni kdez tura (4323, s. 744)

ap ara: Kapkara

(Avamın, kara halkın doğası her zaman kapkaradır; iyice dikkat et, kendini karaya bulaştırma.)

4.1.2. SAYILAR

Aslında isim olan sayıların bazı durumlarda isimlerin önünde kullanılması sayıların sıfat olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu durumda bu alanda çalışan kişiler arasında ikilik yaratmıştır. Bu sebeple bazı araştırmacılar sayıları belirtme sıfatının bir türü olarak değerlendirirken bazı araştırmacılar ise sayıları müstakil olarak değerlendirmişlerdir. Bizde sayıları ayrı olarak ele almanın daha uygun olduğu kanısında olmamız sebebiyle sayıları ayrı olarak inceleyeceğiz.

Sayılar esasında isim olan başka bir ismi sayı olarak belirten ve sıfat olarak da kullanılan sözcüklerdir. Sayılar, Asıl Sayılar, Sıra Sayılar, Üleştirme Sayılar, Kesir Sayılar ve Topluluk Sayıları olarak ele alınabilirler (Nalbant, 2008, s. 169).

Çalışmamızda sayıları incelediğimiz eserde bulunan asıl sayılar, sıra sayılar, üleştirme sayıları ve kesir sayıları olarak ele alacağız. Topluluk sayıları incelediğimiz eserde bulunmadığı için bu sayı türüne değinilmeyecektir.

4.1.2.1. Sayı Türleri

4.1.2.1.1. Asıl Sayılar

Nesnelerin sayılarını gösteren kelimelerdir.

Kutadgu Bilig’de asıl sayı kelimesi olarak bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yüz, bin gibi sayılar kullanılmıştır:

- bu kökteki yılduz **bir** ança bezek

bir ança kılavuz **bir** ança yezek (128, s. 110)

bir: Bir

(Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.)

- kümüzş kürsi urmuş öze oldurur

bu kürsi ağağı **üç** adrı turur (771, s. 214)

üç: Üç

(Gümüş bir taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı.)

- özünĝ ħolsa **iki** ajun begliki

bu **biş** işke yağma bu ol yigliki (1432, s. 318)

iki: İki

biş: Beş

(Eğer her iki dünyanın beyliğini de istiyorsan, sen şu beş işe yağlaşma; en iyisi budur.)

4.1.2.1.2. Sıra Sayılar

Nesnelerin derecelerinin sayısını gösteren kelimelerdir (Ergin, 2009, s. 250).

Sıra sayıları varlık ve nesnelerin sırasını belirten sayılara eklenen +Incl/+UncU ekleriyle yapılan kelimelerdir.

Bu ek Kutadgu Bilig'de +nçi / +inçi / +ünçi şekillerinde kullanılmıştır ve örnekleri şunlardır:

- **ikinci** eligde ne ol bu biçek
munı ma özüm yetrü bilgü kerek (788, s. 216)
ikinci: İkinci / iki+nçi
(İkincisi elindeki bu bıçak da nedir; benim bunu da iyice bilmem gerekir.)
- sewüg yüz urundı **bişinçi** sewit
sewe baqtı erse sen özni awıt (135, s. 112)
bişinçi: Beşinci / biş+inçi
(Beşincisi Sevit'tir [Venüs], sevimli yzünü gösterir; sana severek bakarsa müsterih ol.)
- **üçünçi** hıred ol uluğluk bile
törtünçi kına'at ve 'afyet bile (66, s. 80)
üçünçi: Üçüncü / üç+ünçi
törtünçi: Dördüncü / tört+ünçi
(Üçüncüsü akıl olup ululuk ifade eder; dördüncüsüyse kanaat ve afiyettir.)
- **üçünçi** keç ödrüm kerek bu vezir
buğunka negü tegse mundın tegir (5331, s. 894)
üçünçi: Üçüncü / üç+ünçi
(Üçüncüsü vezirdir; bunun çok seçkin biri olması gerekir; halka ne gelirse ondan gelir.)

4.1.2.1.3. Üleştirme Sayıları

Üleştirme sayıları bölme, ayırma, paylaşırma, dağıtma gibi anlamlar belirten nesnelerin sayılarını bölük bölük belirten kelimelerdir (Ergin, 2009, s. 251).

Sayıları bölüştürme biçimiyle belirten ünsüz ile biten sayılara +Ar ünlü ile biten sayılara +şAr eklerinin eklenmesiyle yapırlar (Korkmaz, 2009, s. 391).

Kutadgu Bilig'de sadece birer ve miñger üleştirme sayısı olarak kullanılmıştır:

- öküş sözleme söz **birer** sözle az
tümen söz tüğünin bu bir sözde yaz (172, s. 118)

birer: Birer birer / bir+er

(Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz.)

- negü er bolur kör **miñg er** düşmanı

miñg er sözleşese küniñge anı (3421, s. 608)

miñg er: Bin tane, bin defa / miñg+er

(Bin tane düşmanı olup da hakkında her gün bin defa konuşulmayan insana insan denir mi?)

- aňgar ağdım emdi **birer** bağnaça

başıñga tegi bağna sadım neçe (6034, s. 1000)

birer: Birer birer / bir+er

(Bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıktım; sonuna kadar kaç basamak olduğunu saydım.)

4.1.2.1.4. Kesir Sayıları

Nesnelerin parçalarını ifade eden sayı kelimeleridir (Ergin, 2009, s. 252).

Belirttikleri nesne ve varlıkların sayılarını kesirli olarak gösteren kelimelerdir.

Genellikle kelime grubu oluştururlar (Korkmaz, 2009, s. 392).

Kesir sayılarının Kutadgu Bilig'deki örnekleri şu şekildedir:

- sen emdi kayu sen mañga ay aç

ikide biri bol üçünçte kaç (267, s. 132)

ikide biri: İkide biri, ikisinden biri

(Sen şimdi hangisisin, bana bunu açıkça söyle; bu ikisinden biri ol, üçüncüden kaç.)

- seniñde yok emdi bu **üçte biri**

kayudım tegir ilke küçkey eri (3111, s. 564)

üçte biri: Üçte biri, üçünden biri

(Şimdi bu üçünden hiçbiri sende bulunmadığı için memleketin neresinde bir zorba çıkabilir.)

- **yarım** suw içip koğtum erse **yarım**

yarım kalgay erdi tirigliklerim (6059, s. 1004)

yarım: Yarım

(Ben de suyun yarısını içip yarısını bırakmış olsaydım, ömrümün yarısı kalmış olurdu.)

4.1.2.2. Sayı Adlarının Sıfat Olarak Kullanılması

Sayı kelimeleri isim soylu kelimelerin önlerine gelerek isimleri sayı olarak nitelerlerse bu sayı kelimeleri sıfat görevi üstlenmiş olurlar.

Kutadgu Bilig’de bu durumun örnekleri mevcut olup bu örnekler şöyledir:

- bularda eñg üstün sekentir yorır

iki yıl **sekiz** ay **bir** ewde kalır (131, s. 112)

iki: İki

sekiz: Sekiz

bir: Bir

(Bunlardan en üstte Sekentir [Satürn] dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.)

- **ikinci** uwut ol **üçüncü** köni

bu **üç** neñg bile er bulur **çut** küni (1660, s. 354)

ikinci: İkinci

üçüncü: Üçüncü

üç: Üç

(İkincisi hayâ ve üçüncüsü de doğruluktur; insan bu üç şey ile mutluluk güneşine erer.)

- bu aşka oqıǵlı bolur **tört** kutu

barıǵlı yime **tört** bolur ay botu (4663, s. 796)

tört: Dört

(Ziyafete davet edenler dört zümre olduğu gibi, buna katılan kişiler de dört türlü olur, ey yavrum.)

4.1.3. ZAMİRLER

“Kişi, dönüşlülük, gösterme, soru ve belirsizlik kavramları vererek varlıkların yerini tutan söz, adil” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2642).

Zamirler isimlerin yerlerini tutan, kişiler ve nesnelere için kullanılan veya kişileri ve nesnelere gösterme yani işaret etme yoluyla belirten bir gramer kategorileridir. Zamirlerin sayıları fazla değildir fakat zamirler her ismin yerini tutabildikleri ve her ismi işaret yoluyla gösterebildikleri için kapsamaları geniştir yani fazladır. Ayrıca üçüncü şahıs zamirinin teklik ve çokluk çekiminde araya oluşumuyla ilgili farklı görüşlerin olduğu zamir n’si, zamirsel n gibi isimler alan n sesi girer (Korkmaz, 2009, s. 399).

Zamirler nesnelere temsil veya işaret yoluyla karşılayan kelimelerdir. Zamirler bazı yapım ekleri hariç yapım eki almamalarına rağmen isimler gibi çekim ekleri alabilirler (Ergin, 2009, s. 262-264).

Ardında bir nesne veya kimse olan bir ismin yerini tutan kelimelere zamir denir (Banguoğlu, 2007, s. 356).

“Varlığın gerçek adının yerini tutma, onları kişi, işaret veya soru yolları ile temsil etme görevi yüklenmiş olan isim soylu bir söz türüdür” (Karaağaç, 2011, s. 33).

Zamirler isim soylu sözcüklerin yerini tutan bir kelime türüdür. Zamirleri şahıs zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamirleri, soru zamirleri ve belirsizlik zamirleri olmak üzere beş kategoride inceleyeceğiz.

4.1.3.1. Şahıs Zamirleri

“Bunlar varlıkları şahıslar hâlinde ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bütün varlıklar üç şahıs altında toplanır, üç şahıs teşkil ederler. Bunlardan birincisi konuşan, ikincisi dinleyen, üçüncüsü adı geçen’dir. Her varlık şahıs olarak ya konuşan, ya dinleyen veya adı geçen durumunda bulunur. Bunlara gramerde sıra ile birinci şahıs, ikinci şahıs, üçüncü şahıs diyoruz. Konuşan, dinleyen ve adı geçen, bir tek varlık ise teklik birinci, ikinci, üçüncü şahıs; birden fazla varlık ise çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahıs teşkil eder” (Ergin, 2009, s. 265).

Eyden veya eydilen kişilerin ve sözügeçen kişi ve nesnelere isimlerinin yerini tutan zamirlere kişi ya da şahıs zamiri denir (Banguoğlu, 2007, s. 357).

Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi isimlerinin yerine kullanılan zamirlerdir. Zamirler teklik ve çokluk biçimleri ile altı tanedir (Korkmaz, 2009, s. 405).

Kişi isimlerinin yerine kullanılan zamirlere şahıs zamiri denilmektedir. Karahan döneminde kullanılan şahıs zamirlerini tablo hâlinde şu şekilde gösterebiliriz:

Şahıs Zamirleri	
Teklik	Çokluk
1. Şahıs: Men/Min (Ben)	1. Şahıs: Biz
2. Şahıs: Sen	2. Şahıs: Siz
3. Şahıs: Ol (O)	3.Şahıs: Olar/Anlar (Onlar)

Şahıs zamirleri iyelik ekleri haricinde isimlerin almış oldukları işletme eklerini alırlar (Şahin, 2009, s. 58).

Kutadgu Bilig’de işlek olarak kullanılan şahıs zamirlerinden bazıları şunlardır:

- kılumaz ma şükrüñg **sañga men** bire

meniñdin şükür kıl **sañga sen** şıra (392, s. 150)

sañga: Sen / sen+a

men: Ben

sen: Sen

(Bunların tekinin şükrünü bile sana eda edemem; benim tarafımdan sen kendine kendin şükret; hikmetine akıl ermez.)

- orun **ol** törütti orun yoq añgar

anıñsız orun yoq bütün bol muñgar (19, s. 94)

ol: O

(Yeri o yarattı, onun için yer söz konusu değildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur.)

- yakın **ka** kadaştın yıraq bolduğum

olarğa toğurmadım açım toqum (3350, s. 598)

olar: Onlar / olar+ğa

(Yakın akraba ve kardeşlerden uzak bulunmama gelince, ne aç ne de tok olduğumda, onlara yük olmadım.)

- bu kün **biz** kılurmız özümüzke küç

añgar ma tağı küç kılurmız hem öç (4904, s. 830)

biz: Biz

(Bugün biz kendimize zulmettiğimiz gibi, ona da zulüm ve eziyet ediyoruz.)

Yukarıda örneklerini verdiğimiz şahıs zamirlerini tek tek ele alıp hâl ekleriyle kullanımlarını vermeye çalışacağız.

4.1.3.1.1. I. Tekil Şahıs Zamiri

4.1.3.1.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı

“I. tekil şahıs zamiri, Karahanlı Türkçesi eserlerinde yalın hâlde iken daha çok *men*, çekimdeyken veya yalın hâlde çok az olarak *min*, bazen de *ben* şeklinde görülmektedir” (Nalbant, 2008, s. 186).

I. tekil şahıs zamirinin Kutadgu Bilig’deki kullanımı şöyledir:

- sözümlüme söyledim **men** tonğa
oğul minde altın maŋga ne teŋge (186, s. 120)
men: Ben
(Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul benden aşağıdır, bana nasıl denk olur.)
- sözümlüme söyledim **men** bitidim bitig
sunup iki ajunni tutğu elig (351, s. 144)
men: Ben
(Ben sözümlüme söyledim ve kitabı yazdım; bu kitap uzanıp her iki dünyayı da tutan bir eldir.)
- bu dört neŋ öze söyledim **men** sözüg
oķısa açılğay yitig kıl közüg (358, s. 144)
men: Ben
(Ben sözümlüme bu dört şey üzerine söyledim; okursan anlaşılır, iyice dikkat et.)

4.1.3.1.1.2. İlgi Hâli Eki İle Kullanımı

I. tekil şahıs zamirinin Kutadgu Bilig’de ilgi hâl ekiyle kullanımı şu şekillerdedir:

- benimdin çıkarda **meniŋ** bu canım
şehadet bile kesgil aķır tınım (394, s. 150)
men: Ben / men+iŋ
(Benim bu canım tenden çıkarken, son nefesimi kelimeyi şahadet ile al.)
- iligke tusulsun bu erdemlerim
açınsun **meniŋ** kitsü emgeklerim (468, s. 162)

men: Ben / men+iñg

(Hükümdara bu erdemlerimin faydası dokunsun; o bana ihsanda bulunsun, benim de üzüntülerim sona ersin.)

- munu men me emdi sañga keldüküm

meniñg kılķım erdi bu körkittüküm (659, s. 194)

men: Ben / men+iñg

(İşte, benim şimdi sana gelişim ve yaptığım hareketler yaradılışım icabıdır.)

4.1.3.1.1.3. Yükleme Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de I. tekil şahıs zamirinin yükleme hâl eki ile kullanımı şu şekildedir:

- esen tut **mini** sen tuçı igsizin

bayutğıl çığay kılmağıl neñgsizin (3757, s. 658)

min: Ben / min+i

(Sen beni daima esen ve sağ tut; zenginleştire, asla yoksul ve malsız bırakma.)

- **mini** bir bayatım küdezmiş teg

küdezümegey sen aya aşlı beg (3764, s. 658)

min: Ben / min+i

(Ey asil bey, beni Tanrımın koruduğu gibi, sen beni koruyamazsın.)

- çalı ol ajunluğ tilese **mini**

mini bardı saqnıp yorusu köni (4853, s. 822)

min: Ben / min+i

(Eğer beni öteki dünya için yanında istiyorsa, beni yanında farz ederek doğru yola girsin.)

4.1.3.1.1.4. Yönelme Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de I. tekil şahıs zamirinin yönelme hâl ekiyle kullanıldığı örnekler şunlar:

- iletü **mañga** açtı dünya sözün

ayur körmediñgmü bu hağan yüzün (82, s. 104)

men: Ben / mañg+a (men+a)

(Gözü bana ilişince, söze başladı ve şöyle dedi: sen bu hakanın yüzünü görmedin mi?)

- sözüm oğluma sözledim men toñga

oğul minde altın **mañga** ne teñge (186, s. 120)

men: Ben / maṅ+a (men+a)

(Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul benden aşağıdır, bana nasıl denk olur.)

- sen emdi kayu sen **maṅa** ay açā
ikide biri bol üçünçte kaçā (267, s. 132)

men: Ben / maṅ+a (men+a)

(Sen şimdi hangisisin, bana bunu açıkça söyle; bu ikisinden biri ol, üçüncüden kaç.)

4.1.3.1.1.5. Bulunma Hâli Eki İle Kullanımı

Tekillik I. şahıs zamirine getirilen bulunma hâl eki Kutadgu Bilig'de sadece bir yer hariç ayrılma anlamı bildirmiştir. I. tekil şahıs zamirinin bulunma hâl eki ile kullanımını Kutadgu Bilig'de şöyledir:

- erej **minde** emgek meniṅdin tezer
sewinç **minde** saḳınç maṅa yol azar (677, s. 198)

min: Ben / min+de

(Huzur bendedir, sıkıntı senden kaçır; sevinç bendedir, üzüntü bana yol bulmaz.)

4.1.3.1.1.6. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de ayrılma hâli eki olarak genellikle +DIn eki kullanılmıştır. +DA bulunma hâl ekinin de bazı durumlarda ayrılma anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig'de teklik I. şahıs zamirine getirilen ayrılma hâl ekinin örnekleri şu şekildedir:

- meniṅ me kılnçım bu ol belgülüg
tözüke tegir barça **mindin** ülüg (832, s. 224)

min: Ben / min+din

(Benim de hareketim tıpkı böyledir; herkes benden nasibini alır.)

- küvençlik tiriglik kötürdü özin
yayığ dünya **mindin** evürdi yüzün (1073, s. 264)

min: Ben / min+din

(Güvendiğim hayat ortadan kayboldu, kararsız dünya benden yüzünü çevirdi.)

- aṅgar sözledim men sözüṅni neçe
taḳı **minde** yigrek sen aygıl açā (514, s. 168)

min: Ben / min+de

(Her ne kadar ben senin söylediklerini anlattımsa da, kendin bunu benden daha iyi açıklar ve anlatırsın.)

4.1.3.1.1.7. Vasıta Hâli Eki İle Kullanım

İsimlere getirilen +(I)n ve +(U)n ekleri vasıta hâl eki olarak kullanılmıştır. Teklik I. şahıs zamirine eklenen vasıta hâl ekinin kullanımı pek yaygın değildir. Kutadgu Bilig’de konunun sadece bir örneği bulunmaktadır:

- **menin** köksegüçi mini almadı
asıg ılmadı sü itiglig tolum (4830, s. 820)
men: Ben / men+(i)n
(“Ben” diyerek göklere yükselmek isteyen benliği kalmadı; silahlı ordular ona karşı kâr etmedi.)

4.1.3.1.1.8. Eşitlik Hâli Eki İle Kullanımı

Eşitlik hâl eki olan +çA ekinin teklik I. şahıs zamiri ile kullanımı Kutadgu Bilig’de yalnız bir örnekte mevcuttur:

- bu kün munda **minçe** kimi iş ılayı
ya kimke bütayı kimi dost tutayı (6580, s. 1080)
min: Ben / min+çe
(Bugün burada kendime eş diyeyim, kime inanayım veya kimi dost edineyim.)

4.1.3.1.2. II. Tekil Şahıs Zamiri

4.1.3.1.2.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig’de tekil II. şahıs zamiri olarak sen kullanılmıştır. Fazlaca kullanılan bu zamirin yalın hâlde kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

- barur men ajundın eşit **sen** özünđ
öküş ‘ ibret alđıl ma açđıl közünđ (76, s. 82)
sen: Sen
(Ben dünyadan gidiyorum, sen beni dinle, bundan çok ibret al ve gözünü aç.)
- siziksiz bir ök **sen** ay meňgü açu
atılmaz arılmaz sağışka saçu (10, s. 92)
sen: Sen
(Sen şüphesiz birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.)

- kamuğ **sen** törüttüñg ne erselerig
yoqağur ne erse **sen** ök **sen** tirig (14, s. 94)

sen: Sen

(Her varlığı sen yarattın, varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.)

4.1.3.1.2.2. İlgi Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil II. şahıs zamirinin üzerine ilgi hâl eki olan +(I)ñgekinin getirilmesiyle oluşan bu yapı Kutadgu Bilig’de fazlaca kullanılmıştır:

- biligsiz bile hiç sözüüm yoğ meniñg
ay bilge özüm uş tapuğcı **seniñg** (203, s. 122)

sen: Sen / sen+(i)ñg

(Benim bilgisize hiçbir sözüüm yoktur; ey bilge, ben senin kulunum.)

- ilig aydı uktum bu erdemleriñg
münüñg barmu aygıl bileyin **seniñg** (683, s. 198)

sen: Sen / sen+(i)ñg

(Hükümdar şöyle dedi: Bu erdemlerini anladım; senin kusurun var mı; söyle, onu da bileyim.)

- kutulğu yirim yoğ yitürdüm bilig
seniñg rañmeñtiñg tutsu emdi elig (1154, s. 276)

sen: Sen / sen+(i)ñg

(Sığınacak yerim yok, artık bir şey bilmiyorum; senin rahmetin tutsun elimi şimdi.)

4.1.3.1.2.3. Yükleme Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil II. şahıs zamiriyle yükleme hâl ekinin Kutadgu Bilig’deki kullanımları şöyledir:

- cefa kıldı dünya qaradı bu kut
sini armasını munu sözke büt (1173, s. 278)

sin: Sen / sin+i

(Dünya cefa etti, bu mutluluk yaşlandı; bu söze inan ki, seni de aldatmasın.)

- üle neñg kişiğe yitür hem içür
sini neñg keçürgey sen anı keçür (1192, s. 282)

sin: Sen / sin+i

(Malımı insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına, sen onu kullan.)

- kalı ilig ödlep tilese **sini**
yorık tüz tapuğ kıl basınma anı (1504, s. 328)
sin: Sen / sin+i
(Eğer gün gelir de hükümdar seni isterse, tavır ve hareketini düzelt, hizmet ve hürmette kusur etme.)

4.1.3.1.2.4. Yönelme Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil II. şahıs zamirine getirilen yönelme hâl ekinin Kutadgu Bilig'deki örneklerinden bazıları şunlardır:

- **saŋga** ma siziksiz bu öd kelgü ol
usal bolma aŋır özüŋg ölgü ol (1502, s. 328)
sen: Sen / saŋg+a (sen+a)
(Sana da şüphesiz bu an gelecektir; gafil olma, bir gün sen de öleceksin.)
- ne teŋsiz ölüm sen ay yavlağ ölüm
tusulmaz **saŋga** itse tük miŋg tolum (1537, s. 334)
sen: Sen / saŋg+a (sen+a)
(Ey kötü ölüm, sen ne eşi benzeri olmayan bir şeysin, yüz binlerce silahın sana karşı bir tek faydası yoktur.)
- ataŋg öldi erse ata men **saŋga**
atalıq kılayım oğul bol maŋga (1552, s. 336)
sen: Sen / saŋg+a (sen+a)
(Baban öldüyse, ben de sana bir babayım; sana babalık edeyim, sen de bana oğul ol.)

4.1.3.1.2.5. Bulunma Hâli Eki İle Kullanımı

Teklik II. şahıs zamirinin bulunma hâl eki ile kullanımını Kutadgu Bilig'de şu şekildedir:

- **seniŋde** yoğ emdi bu üçte biri
kayudın tegir ilke küçkey eri (3111, s. 564)
sen: Sen / sen+(i)ŋg+de
(Şimdi bu üçünden hiçbiri sende bulunmadığı için memleketin neresinde bir zorba çıkabilir.)
- **seniŋde** turur çın meniŋde oyun
oyun kaldı çınka birür men boyun (4877, s. 826)
sen: Sen / sen+(i)ŋg+de

(Hakikat sendedir, benimkiyse oyundur; hakikate boyun eğiyor ve oyunu bırakıyorum.)

- ay ilig kılıç berge **sinde** turur

bu berge kıyımlar isizke erür (5279, s. 886)

sinde: Sen / sin+de

(Ey hükümdar, kılıç ve sopa sendedir; bu kamçılar, bu cezalar kötüler içindir.)

4.1.3.1.2.6. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de tekil II. şahıs zamirine getirilen +DA ve +DIn ekleri ayrılma anlamı ifade ettiği tespit edilmiştir:

- iminlik törü ilke inçlik turur

illig buğnı **sindin** sevinçlig turur (5734, s. 954)

sin: Sen / sin+din

(Emniyet ve kanun memleketin huzurunu sağlar; gerek hükümdar gerek halk senden memnundur.)

- mañga tegdi **sindin** kamuğ eğgülük

ağırlık ya baylık yigü keğgülük (5898, s. 978)

sin: Sen / sin+din

(Ben senden izzet ve ikram, servet, giyecek ve yiyecek, her türlü iyiliği gördüm.)

- uvutsuz kuluñg men yazuķum telim

tüzünlük **seniñdin** kelür belgüre (6638, s. 1086)

sen: Sen / sen+(i)ñg+din

(Ben utanmaz bir kulunum, günahım çoktur; sen esirgeyicisin, şefkat senden gelir.)

4.1.3.1.3. III. Tekil Şahıs Zamiri

4.1.3.1.3.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig'de III. tekil şahıs zamirinin yalın hâlde kullanıldığı örnekler mevcuttur:

- dürud **ol** ödürmiş reşulķa şelam

yine işleriñge şelam hem ulam (7, s. 72)

ol: O

(O seçkin resule salat ve selam, yine arkadaşlarına selam ve saygı.)

- orun ol törütti orun yok aṅgar
anıṅsız orun yok bütün bol muṅgar (19, s. 94)
ol: O
(Yeri o yarattı, onun için yer söz konusu değildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur.)
- törü tüz yorıttı bayudı buḍun
atın eḍgü kıldı **ol** eḍgü öḍün (291, s. 136)
ol: O
(Yasayı doğruluk ile uyguladı ve halk zenginleşti; o iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı.)

4.1.3.1.3.2. İlgi Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil III. şahıs zamirinin Kutadgu Bilig’de ilgi hâl eki ile kullanımı şu şekildedir:

- eşittim yıraḗtın **anıṅ** çavını
bilgin uḗuşım silig savını (527, s. 172)
ol: O / a+n+(1)ṅ
(Uzaktan onun şöhretini, bilgisini, aklını ve sakin sözlerle gönül aldığını işittim.)
(Ol şahıs zamiri ilgi hâl eki alınca kök hecesinde deḗişiklik yaşanır ve anıṅ şeklini alır.)
- ḗalı eḍgü bolsa buḍun başçısı
ḗamuḡ eḍgü boldı **anıṅ** işçisi (894, s. 234)
ol: O / a+n+(1)ṅ
(Eḡer halkın başında bulunan iyi olursa, onun tüm memurları da iyi olur.)
(Ol şahıs zamiri ilgi hâl eki alınca kök hecesinde deḗişiklik yaşanır ve anıṅ şeklini alır.)
- tilese törütür bolur ḗolmışı
tilep boldı barça **anıṅ** ḗılmışı (1346, s. 306)
ol: O / a+n+(1)ṅ
(Dilerse yaratır, her istediḡi olur; yaptıkları hep onun isteḡiyle vücuda gelmiştir.)
(Ol şahıs zamiri ilgi hâl eki alınca kök hecesinde deḗişiklik yaşanır ve anıṅ şeklini alır.)

4.1.3.1.3.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı

Yükleme hâl ekinin tekil III. şahıs zamirine getirilerek kullanıldığı yerler Kutadgu Bilig'de şöyledir:

- bu dünya begi sen aᅇga bolma ul
sini oğmaz erken **anı** oğgu tul (1376, s. 310)
ol: O / a+nı
(Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni bırakmadan sen onu dul bırak.)
(Ol şahıs zamiri yükleme hâl eki alınca kök hecesinde değişiklik olarak anı şekline dönüşür.)
- ölügli tirigke birür peᅇd tilin
eşıtgil **anı** sen köᅇgölke alın (1448, s. 320)
ol: O / a+nı
(Ölmekte olan insan yaşayanlara nasihat eder, sen onu dinle ve gönlüne yerleştir.)
(Ol şahıs zamiri yükleme hâl eki alınca kök hecesinde değişiklik olarak anı şekline dönüşür.)
- ilig kördi terkin oıdı **anı**
ayıtı negü ıldı öğlek sini (1582, s. 340)
ol: O / a+nı
(Hükümdar onu görünce hemen yanına çağırđı ve sordu: Felek sana neler yaptı?)
(Ol şahıs zamiri yükleme hâl eki alınca kök hecesinde değişiklik olarak anı şekline dönüşür.)

4.1.3.1.3.4. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de tekil III. şahıs zamirine eklenen yönelme hâl ekinin kullanıldığı iki örnek vardır:

- bu dünya begi sen aᅇga bolma ul
sini oğmaz erken anı oğgu tul (1376, s. 310)
ol: O / aᅇg+a
(Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni bırakmadan sen onu dul bırak.)
(Ol şahıs zamiri yönelme hâl eki aldığında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve aᅇga şekline dönüşür.)

- maṅga kelsü tuşsu yana barsu terk
küçün tıdmağay men **aṅga** birdim erk (4952, s. 838)
ol: O / aṅg+a
(Buraya gelip benimle buluşsun ve yine hemen gitsin; zorla ona engel olmayacağım, kararında serbesttir.)
(Ol şahıs zamiri yönelme hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve aṅga şekline dönüşür.)

4.1.3.1.3.5. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de III. tekil şahıs zamirine eklenen bulunma hâl eki, bazı örneklerde bulunma anlamı bazı örneklerde ise ayrılma anlamı ifade etmiştir. İncelediğimiz eserde bu konuyla ilgili sadece bir örnekte bulunma anlamı taşımaktadır:

- içi sağ küdezgü bu yirde begin
yoğu tegmese **anda** teṅsizlikin (2582, s. 490)
ol: O / an+da
(Beyini çok dikkatle gözetmeli; başına kötü bir şey, bir felaket gelmesini önlemeli.)
(Ol şahıs zamiri bulunma hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve anda şekline dönüşür.)

4.1.3.1.3.6. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de ayrılma anlamı kelimeye ayrılma hâl eki ve bulunma hâl ekiyle kazandırılmıştır. Tekil III. şahıs zamirinin ayrılma anlamında kullanıldığı örneklerden bazıları şunlardır:

- kimiṅg yaşı altmış tüketse sağış
tatıg bardı **andın** yayı boldı kış (367, s. 146)
ol: O / an+dın
(Kimin yaşı altmışı doldurmuşsa, ondan hayatın tadı gitmiş, yazı kışa dönmüştür.)
(Ol şahıs zamiri ayrılma hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve andın ve anda şekillerine dönüşür.)
- mini buldaçı er tutup beklese
kaçumaz men **andın** söz aydım kese (700, s. 202)
ol: O / an+dın

(Eğer beni bulan kişi tutup bağlamayı bilirse, ben ondan kaçamam, bu kesindir.)

(Ol şahıs zamiri ayrılma hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve andın ve anda şekillerine dönüşür.)

- buşar bolsa begler kelip övkesi
yırak turgıl **anda** tegürgey yası (781, s. 214)

ol: O / an+da

(Beyler öfkeleri tutup hiddetlenirse, onlardan uzak dur, yoksa zararları dokunur.)

(Ol şahıs zamiri ayrılma hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve andın ve anda şekillerine dönüşür.)

4.1.3.1.3.7. Vasıta Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil III. şahıs zamirine getirilen vasıta hâl ekin Kutadgu Bilig’de kullanıldığı yerler şöyledir:

- kişi menġü bolmaz bu menġü atı
anın menġü kaldı bu eġgü atı (228, s. 126)

ol: O / an+ın

(Kişi ölümsüz değildir, ölümsüz adıdır; iyilerin adı bunun için ölümsüz kalmıştır.)

(Ol şahıs zamiri vasıta hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve anın şekline dönüşür.)

- bayattın kerek barça işke yölek
anın bulsa ötrü kişi öz tilek (1801, s. 376)

ol: O / an+ın

(Her işte Tanrının yardımı şarttır; kişi ancak onunla dilediğine kavuşabilir.)

(Ol şahıs zamiri vasıta hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve anın şekline dönüşür.)

- kul atı **anın** boldı kulğa ataġ
tapuġ kılsa tün kün ulanılsa taġ (3357, s. 600)

ol: O / an+ın

(Kul adı bu yüzden kula unvan oldu; o daġa çekilip gece gündüz ibadet etmeli.)

(Ol şahıs zamiri vasıta hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve anın şekline dönüşür.)

4.1.3.1.3.8. Yön Hâli Eki İle Kullanımı

Tekil III. şahıs zamirine eklenen yön hâlinin Kutadgu Bilig'deki örnekleri şunlardır:

- öküş ögdi birle tümen miñg şena
uğan bir bayatka **añgar** yok fena (2, s. 92)
ol: O / añg+ar
(Kadir ve bir olan Tanrıya çok hamd ve binlerce sena olsun; onun için fanilik yoktur.)
(Ol şahıs zamiri yön hâli eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve añgar şekline dönüşür.)
- kılıç baş özele meşel beglik ol
küniñge **añgar** miñg hatarlıg işi (2155, s. 428)
ol: O / añg+ar
(Beylik baş üzerinde bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır.)
(Ol şahıs zamiri yön hâli eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve añgar şekline dönüşür.)
- öküş ögdi artuğ telim miñg şena
kılur men bayatka **añgar** yok fena (3190, s. 576)
ol: O / añg+ar
(Tanrıya pek çok hamd ve binlerce sena ederim, onun için fanilik yoktur.)
(Ol şahıs zamiri yön hâli eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve añgar şekline dönüşür.)

4.1.3.1.3.9. Eşitlik Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de tekil III. şahıs zamirine eklenen eşitlik hâl eki örnekleri tespit edilmiştir:

- bu kökteki yıldız bir **ança** bezek
bir **ança** kılavuz bir **ança** yezek (128, s. 110)
ol: O / an+ça
(Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.)

(Ol şahıs zamiri eşitlik hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve ança şekline dönüşür.)

- evindin turup çıktı keldü berü

bir **ança** yorıyu bir **ança** turu (486, s. 164)

ol: O / an+ça

(Kalkıp evinden çıktı; kâh yürüyüp kâh konaklayarak yoluna devam etti.)

(Ol şahıs zamiri eşitlik hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve ança şekline dönüşür.)

- ağırladı **ança** kötürdi örü

uçuzladı **ança** yavuzrak körü (1717, s. 362)

ol: O / an+ça

(Bazen itibar gösterdi, yükseltti onu; bazen de sert davranarak itibarını kırdı.)

(Ol şahıs zamiri eşitlik hâl eki aldığıında kök hecesinde değişiklik meydana gelir ve ança şekline dönüşür.)

4.1.3.1.4. I. Çoğul Şahıs Zamiri

4.1.3.1.4.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig’de I. çoğul şahıs zamiri yalın hâlde sıkça kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili örnekler şöyledir:

- biziñde usalrak adın kim bolur

yazuğ **biz** kılurmız du‘a ol kılur (5837, s. 968)

biz: Biz

(Bizden daha gafil kim olabilir; günahı biz işleriz, o ise bizim için dua eder.)

- bu kün **biz** ilinmiş tururmız muñgar

küdezsün bayat bu beladın sınıgar (6386, s. 1052)

biz: Biz

(Biz bugün buna kendimizi kaptırmış bulunuyoruz; Tanrı bu beladan bizi korusun.)

- kalı **biz** kişi erse olar ne ödün

negü ol ayu bir bu künki buğun (6428, s. 1058)

biz: Biz

(Ey hakîm, eğer biz insansak, onlara şüphesiz melek demek gerekir.)

4.1.3.1.4.2. İlgî Hâl Eki İle Kullanımı

Çoğul I. şahıs zamiri ilgî hâl eki olarak Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır:

- neçe miñg tirig öldi tulup batur
biziñg kelgümüzni küdeşip yatur (4835, s. 820)
biz: Biz / biz+iñg
(Yaşayan kaç bin insan öldü ve yerin altına girip gizlendi; orada bizim de gelmemizi bekliyorlar.)
- **biziñg** bu özümüz havaşka bulun
yavalıkka ödleke keçip bardı kün (4909, s. 830)
biz: Biz / biz+iñg
(Bizim bu varlığımız hava ve hevesin esiridir; zamanımız ve hayatımız boşu boşuna geçip gidiyor.)
- **biziñg** koptumuzni küdeşer bu kutu
küdeşer kelgümüzni olar ay botu (5342, s. 896)
biz: Biz / biz+iñg
(Bu nesil bizim kalkmamızı bekliyor; ötekilerse gelmemizi bekliyor, ey yavrum.)

4.1.3.1.4.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de çoğul I. şahıs zamirinin yükleme hâl eki olarak kullanıldığı görülmüştür:

- yana bolğa **bizni** tilegey turup
özi öz yigin kılğa yetrü körüp (4931, s. 834)
biz: Biz / biz+ni
(Olur ki, bir gün bizi ister; iyice düşünerek kendisi için hangisi daha faydalıysa, onu yapar.)
- uluğ toy baqıp kör yaturlar küdü
oqır **bizni** bargu siziksiz udu (5340, s. 894)
biz: Biz / biz+ni
(Büyük bir kalabalık mahşeri bekleyerek yatıyor ve bizi çağırıyor, biz de onları izleyeceğiz.)
- kadaşım bu kün anda yalñguzluğun
du‘ a birle **bizni** kolar muñgluğun (5836, s. 968)
biz: Biz / biz+ni

(Kardeşim bugün orada yalnızlık ve zaruret içinde bize dua etmekle meşguldür.)

4.1.3.1.4.4. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de I. çoğul şahıs zamiri yönelme hâl ekini bizke ve biziñge şekillerinde sağlamıştır:

- bu kün **bizke** tegdi bu tirki yimi
neçe birge erki yigü keğgümi (5343, s. 896)
biz: Biz / biz+ke
(Bugün bu sofrada yemek bize nasip oldu; acaba bize daha ne kadar yiyecek ve giyecek verecek.)
- **biziñge** turur iş yarın ay büğü
ne erki tiriglik ne erti tigü (6254, s. 1032)
biz: Biz / biz+iñge
(Ey hakîm, bu iş yarın bize de gelecektir; acaba hayatımız nasıl geçecek, bundan bizler ne kazanacağız.)
- bayat birdi **bizke** bu kün bu künüg
yava kılsa bolmaz bu bulmış öğüg (6408, s. 1056)
biz: Biz / biz+ke
(Tanrı bize bugün bu günü verdi; ele geçen bu fırsatı boşa harcamamalı.)

4.1.3.1.5. II. Çoğul Şahıs Zamiri

4.1.3.1.5.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig’de II. çoğul şahıs zamiri yalın hâlde sadece bir beyitte kullanılmıştır:

- sini **siz** tiseler anı **siz** tigil
taķı anda yigrek yanut sözlegil (4310, s. 742)
siz: Siz
(Sana “siz” diyenlere sen de “siz” tabirini kullan; karşılık verirken daima karşıdakinden daha nazik davran.)

4.1.3.1.5.2. İlgi Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de çoğul II. şahıs zamiri ilgi hâl ekiyle sadece iki yerde kullanılmıştır:

- ay eğgü kılinç aşı eğgü uruğ
ajun kalmasunı **siziñsiz** kuruğ (108, s. 108)

siz: Siz / siz+iñg+siz

(Ey doğası iyi ve soyu asil hakan, dünya senden mahrum kalmasın.)

- bu kün ya yarın tut yumulsa bu köz

silerniñ du' aқа bolur muñgluğ öz (6172, s. 1020)

siz: Siz / siler+niñg

(Bugün veya yarın bu göz kapanınca, ben de sizin duanızı muhtaç olacağım.)

4.1.3.1.5.3. Yönelme Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de çoğul II. şahıs zamirine yönelme hâl ekinin eklendiği yerler şöyledir:

- **silerke** meniñgdin asıg söz kerek

özümke körü bu sözüm eğgürek (4861, s. 824)

Siz: Siz / siler+ke

(Size benim faydalı sözlerim gerekir; benim sözlerim kendimden daha iyidir.)

- meniñgde negü bar ağın eđgü iş

silerke asıg kılsa ay eğgü iş (4864, s. 824)

Siz: Siz / siler+ke

(Bende size faydalı olacak başka ne iyilik var, ey iyi arkadaşım.)

- köz açtı **silerke** bu birdi elig

usal bolmağıl sen ay kılkı silig (6124, s. 1012)

Siz: Siz / siler+ke

(Bugün size baktı ve el uzattı, gafil olma, ey temiz yürekli.)

4.1.3.1.6. III. Çoğul Şahıs Zamiri

4.1.3.1.6.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig'de III. çoğul şahıs zamirinin yalın hâlde kullanıldığı yerler şöyledir:

- bularda қayu buldı erse bilig

olar urmış öç kün ajunқа elig (251, s. 130)

olar: Onlar

(Bunlardan hangisi bilgiyi bulduysa, onlar zamâneye ve dünyaya hâkim olmuşlardır.)

- **olar** қut tururlar қut elgi uzun

küyer ot tururlar küyürgey özün (4087, s. 710)

olar: Onlar

(Onlar ikbaldir, ikbalin eli her şeye uzanır; onlar yanar ateştir, başkalarını yakarlar.)

- **olar** ma bayat kılları ol kamuğ
aňgar küç kıllıp özke alma tamuğ (4530, s. 776)

olar: Onlar

(Onlar da Tanrının kuludur; onlara zulmederek kendine cehennemi satın alma.)

4.1.3.1.6.2. İlgi Hâl Eki İle Kullanımı

III. çoğul şahıs zamirinin Kutadgu Bilig’de ilgi hâl ekiyle kullanımı şu şekildedir:

- uluğ künde körkit **olarınıň** yüzün
elig tuttaçı kılgıl eğgü sözün (32, s. 96)
olar: Onlar / olar+nınıň
(Ulu günde onların yüzünü göster, şefaatlerini bana yardımcı kıl.)
- **olarınıň** taňgukı kelir hem barır
meniň bu taňguğ boldı meňgü kalır (113, s. 108)
olar: Onlar / olar+nınıň
(Onların hediyesi gelir geçer; benim bu hediyemse sonsuza dek kalır.)
- tilin serme irme bolun eymenük
ağu ol **olarınıň** eti birtem ök (4349, s. 748)
olar: Onlar / olar+nınıň
(Sert ve kaba dil kullanma, onlardan çekin; onların eti yenmez, zehirdir.)

4.1.3.1.6.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı

Çoğul III. şahıs zamirinin yükleme hâl ekiyle Kutadgu Bilig’de olarnı ve olarığ şekillerinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

- **olarnı** meniňdin sevindür tuçı
uluğ künde kılgıl elig tuttaçı (62, s. 102)
olar: Onlar / olar+nı
(Onların daima benden razı et; ulu günde onları bana şefaarçi kıl.)
- bu kün kim oqısa **olarığ** bilir
aňgar ötgünür andın eđgü kelir (259, s. 130)
olar: Onlar / olar+ıg

(Bugün bu kitapları kim okursa, onlar bilir; onlara benzemeye çalışır ve bundan kendisine iyilik gelir.)

- nelük keldiŋg erki **olarını** çoğup

buğun yüklerin sen boyunğa yüdüp (3305, s. 592)

olar: Onlar / olar+nı

(Halkın yükünü boynuna yüklendikten sonra, onları bırakıp da buraya nasıl geldin.)

4.1.3.1.6.4. Yönelme Hâli Eki İle Kullanımı

Çoğul III. şahıs zamirinin yön hâl eki olarak Kutadgu Bilig'deki kullanımları şöyledir:

- küvense begi hem özi hem ili

olarğa du' a kılsa buğnı tili (2433, s. 468)

olar: Onlar / olar+ğa

(Hem beyi hem de memleketi ona güvensin; halk da onlara dua etsin.)

- yakın ға kadaştın yırağ bolduğum

olarğa toğurmadım açım toğum (3350, s. 598)

olar: Onlar / olar+ğa

(Yakın akraba ve kardeşlerden uzak bulunmama gelince, ne aç ne de tok olduğumda, onlara yük olmadım.)

- ayıt söz **olarğa** yime bütme terk

biligli bayat ol munı tutğu berk (4390, s. 756)

olar: Onlar / olar+ğa

(Sözü onlara sor, fakat hemen inanırverme; her şeyi bilen Tanrıdır ve ancak ona kuvvetle sarılmalıdır.)

4.1.3.1.6.5. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de III. çoğul şahıs zamirinin bulunma hâl eki olarak kullanıldığı sadece iki yer vardır:

- **olarda** bolur bu ajun arzısı

buğun körki ödrüm talu eğğüsi (4422, s. 760)

olar: Onlar / olar+da

(Halkın beğendiği ve bu dünyada arzulanan, seçme, iyi ve güzel şeyler hep onlarda bulunur.)

- tümen tü ağılar ajun tañgsuķı
olarda bolur ay biliglig aķı (4424, s. 760)
olar: Onlar / olar+da
(Ey bilgili cömert insan, her türlü ipekliler, dünyanın nadir şeyleri onlarda bulunur.)

4.1.3.1.6.6. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de çoğul III. şahıs zmairinde ayrılma anlamı bazen ayrılma hâl ekiyle bazen de bulunma hâl ekiyle sağlanmışır. İncelediğimiz eserde konunun örnekleri şu şekildedir:

- **olardın** alu keldi eğgü törü
umaru turur tegse oprur örü (269, s. 132)
olar: Onlar / olar+dın
(İyi töre onlardan kalageldi; bu mirastır, kimin eline geçerse onu yükseltir.)
- bu beglik işin bara begler bilir
törü öñgdi ılk añg **olardın** kelir (1931, s. 396)
olar: Onlar / olar+dın
(Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve düzen, örf ve âdet onlardan gelir.)
- **olarda** bağırsaķ özünğke özünğ
ağın bolmağay sen uzatma sözüñg (2940, s. 540)
olar: Onlar / olar+da
(Seni onlardan daha çok esirgeyecek olan yine kendinsin; sözün kırsası, bu başka biri olamaz.)

4.1.3.2. İşaret Zamirleri

Varlıkların işaret ederek yani göstererek yerini tutan zamirlerdir: bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar gibi (Korkmaz, 2009, s. 420).

Nesneleri işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan kelimelerdir. İşaret zamirleri nesnelere yerlerine göre yani uzaklık ve yakınlıklarına göre işaret ederek gösterirler (Ergin, 2009, s. 273).

Nesneleri mekânda, zamanda ve tasavvurdaki yerlerini isimlerini anmadan gösteren zamirlere işaret zamiri denir (Banguoğlu, 2007, s. 360).

Kutadgu Bilig’de işaret zamiri olarak bu/mu, ol zamirleri ve çokluk ifade eden bular ve olar zamirleri kullanılmışır:

- kalı bolsa arslanğa it başçısı
ol arslan bolur barça it sakışsı (2048, s. 414)
ol: O
(Eğer arslanlara it baş olursa, o arslanların hepsi it gibi olur.)
- tusulğu tapuğ **bu muni** bilgü tap
kalı bildiñg erse özüñg begke sap (4158, s. 720)
bu: Bu
mu: Bu / mu+nı
(Faydalı hizmet budur, bunu bilmek yeterlidir; bunu öğrenirsen sen de beyin yakını olabilirsin.)
- yimekiğ bilirler qarın toğğusı
boğuzda adın yok **olar** qağğusı (4325, s. 744)
olar: Onlar
(Karınlarnı doyurmak için yemeyi bilirler; onların boğazdan başka bir kaygıları yoktur.)
- **bular** ol sürüg koyğa erkeç sanı
koyuğ başlasa sürse yolça köni (4353, s. 748)
bular: Bunlar
(Bunları koyun sürüsünün koçu say; onlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler.)

4.1.3.2.1. Bu

4.1.3.2.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Bu işaret zamirinin yalın hâlde kullanımı Kutadgu Bilig’de şu şekildedir:

- ‘arabça tejikçe kıtablar öküş
biziñg tilimizçe **bu** yumğı ukuš (73, s. 82)
bu: Bu
(Arapça ve Farsça kitaplar çoktur; bizim dilimizde bütün hikmetleri toplayan yalnız budur.)
- biligni beđük bil ukušnı uluğ
bu iki beğütür öğürmiş kuluğ (152, s. 114)
bu: Bu
(Bilgiyi büyük bil ve anlayışı ulu; bu iki şey yükseltir seçkin kulu.)

- **bu** barça idim fazlı erdi kamuğ
ağırladı minteg tapuğsuz kuluğ (389, s. 150)
bu: Bu
(Bütün bunların hepsi rabbimin fazlı ve keremiydi; benim gibi asi bir kula değer verdi.)

4.1.3.2.1.1.2. Yükleme Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de bu işaret zamiri yükleme hâl ekiyle şu şekillerde kullanılmıştır:

- kışabdın eşitgen bilür uş anı
oqığan bitigen uqumaz **munı** (16, s. 74)
mu: Bu / mu+nı
(Her okuyan yazan bunu anlayamaz; bunu ancak kitabın izahını duyan bilir.)
- bu bir kaç neñ ol kör kişike yavuz
munı bilse yalñguğ ılıkar et öz (337, s. 142)
mu: Bu / mu+nı
(Bak, şu birkaç şey kişi için kötüdür; insan bunları bilirse, kendini korur.)
- muñgar meñgzetü keldi emdi bu söz
munı yaqşı tıñgla aya köñgli tüz (6462, s. 1062)
mu: Bu / mu+nı
(Buna benzer şöyle bir söz vardır, bunu iyice dinle, ey temiz kalpli.)

4.1.3.2.1.1.3. Bulunma Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de bu işaret zamirinin bulunma hâl ekiyle kullanımına ilişkin örneklerden bazıları şunlardır:

- büte boldı **munda** tiriglik yidim
öd öğlek ıdıp nefs butını sıdım (3635, s. 640)
mu: Bu / mu+n+da
(Epey bir zaman oldu, hayatımı burada geçirdim; zamanla nefsin belini kırdım.)
- muniñ aşğı **munda** tileme serin
bu aşğıñg bayat birge anda yarın (4205, s. 726)
mu: Bu / mu+n+da
(Bunun faydasını burada arama, sabırlı ol; bunun ecrini yarın orada Tanrı verecektir.)

- bu dünya içi bir tarıglağ turur
negü ekse **munda** yarın ol önür (4733, s. 806)
mu: Bu / mu+n+da
(Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse yarın o biçilir.)

4.1.3.2.1.1.4. Ayrılma Hâli Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de ayrılma anlamı bulunma hâl eki ve ayrılma hâl ekleriyle sağlanmışır. Bu işaret zamirinin Kutadgu Bilig’de ayrılma hâli eki ile kullanıldığı yerlerden bazıları şöyledir:

- yana aydı **mundın** barur men turup
ilig tapğıñga bu özüm yüz urup (476, s. 162)
mu: Bu / mu+n+dın
(Bir de düşündü: Hükümdarın hizmetine girmek üzere buradan kalkıp gidiyorum.)
- saray ol ajun kör bu kazganç yiri
negü bulsa **munda** naru ıd yori (1444, s. 320)
mu: Bu / mu+n+da
(Dünya bir saraydır, bir kazanç yeridir; buradan oraya götürebileceğin ne varsa götür.)
- özünğ köçgü **mundın** köçünğ aşnu ıd
kerekligni alğıl kereksizni tıd (1445, s. 320)
mu: Bu / mu+n+dın
(Sen buradan göç edeceksin, göç yükünü önceden gönder; ancak gerekli olanları al, gereksizleri bırak.)

4.1.3.2.1.1.5. Yön Hâli Eki İle Kullanımı

Yön hâli eki ile bu işaret zamirinin Kutadgu Bilig’deki kullanımı şu şekildedir:

- **muñgar** meñgetür söz sınamış kişi
sınamış kişi bildi il kün işi (245, s. 128)
mu: Bu / mu+ñgar
(Tecrübeli kişinin sözü buna benzer; tecrübeli kişi elin günün işini bilir.)
- **muñgar** meñgetür emdi bu beytig oқи
uқа barsa ma’ ni açılğay taқı (1649, s. 352)
mu: Bu / mu+ñgar

(Şimdi buna benzeyen şu beyiti oku; düşününce manası da anlaşılır.)

- **muᅅgar** arsızkar erse emdi özüᅅg
bu ta' at yava boldı kesgil sözüᅅg (3230, s. 582)
mu: Bu / mu+ᅅgar

(Bununla şimdi kendini aldatıyorsun, bu ibadet boşunadır, sözünü kes.)

4.1.3.2.2. Ol

“Karahana Türkçesinde Ol işaret zamiri 3. şahıs zamiri Ol'un aldığı bütün hâl eklerini almıştır. Şahıs zamiri olan ol ile işaret zamiri olan ol'un yazılışta benzerliği ve bunları birbirinden ayırmanın çoğu zaman ancak konuşma sırasında konuşucu ve dinleyici arasında belirlenebilmesi sebebiyle bu iki zamir sürekli olarak karıştırılmış ve bunların bazı durumlar hariç yazılı metinde işaret zamiri mi, şahıs zamiri mi olduğu kesinleştirilememiştir” (Nalbant, 2008, s. 229).

4.1.3.3. Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirleri asıl, öz mânâlarına gelen isimlerin iyelik eklerini alan şahıs zamirlerdir. Kendi kelimesi, öz kelimesi ve kendü+öz kelimelerinin birleşiminden oluşmuş olan kendüz kelimesi dönüşlülük zamiri olarak kabul edilmektedir (Ergin, 2009, s. 272-273).

“Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir. Bunlara dönüşlülük zamiri denmesinin sebebi, zamirin, yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev yüklenmiş olmasındandır” (Korkmaz, 2009, s. 414-415).

Şahıs zamirlerinin anlam olarak daha güçlenmiş şekilleri olan ve yapılan işin etkisinin işi yapan kişiye döndüğü ve iyelik ekleri alan zamir türlerine dönüşlülük zamiri denir. İncelediğimiz Karahanlı dönemine ait olan Kutadgu Bilig adlı eserde dönüşlülük zamiri olarak kendü ve öz kelimeleri kullanılmıştır:

- bu küçkey kişi **kendü** beglik yimez
bu küçkey küçini buᅅun kötrümez (2030, s. 410)
kendü: Kendi

(Zalim kişi uzun süre beyliğe sahip olamaz; zalimin zulmüne halk uzun süre dayanamaz.)

- sağızğanda saķraķ kerek tutsa **öz**
ķaya ķuzğunu teg yıraķ tutsa köz (2313, s. 450)
öz: Kendi, öz
(Kendini saksadıandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü kaya kuzğunu gibi uzaklara çevirmeli.)
- bu yirde **özünğni** küdezgil oğul
küdezgil yoķ erse **özünğdin** tönğül (2392, s. 462)
öz: Kendi, öz / öz+ünğ+ni / öz+ünğ+din
(Ey oğul, böyle durumlarda kendini iyi koru; kendini koru ya da her şeyi göze al.)

4.1.3.3.1. Kendü

Kendü dönüşlülük zamiri Kutadgu Bilig' de sadece yalın hâlde kullanılmıştır:

- yavuz oğdi bulsa idi keç bolur
keçig oğse **kendü** kaçan kin kalur (2400, s. 462)
kendü: Kendi
(Kötü insan övmekle çok iyi olur; iyiyi översen, ondan hiç geri kalır mı?)
- bu ķul **kendü** erksiz tapuğçı bolur
tapuğ ķılmasa begde berge bulur (2988, s. 548)
kendü: Kendi
(Kul kendi seçimi dışında hizmet eder; işi görmezse beyden dayak yer.)
- kimiñğ aşlı eğğü kılınçı oñğay
isiz aşlıñga **kendü** kılkı tanuķ (5811, s. 964)
kendü: Kendi
(Kiminin aslı iyiyse onun hareketi aslına uygun olur; kötünün aslına da onun kendi tavır ve hareketi tanıktır.)

4.1.3.3.2. Öz

Karahan Türkçesi döneminde yazılan eserlerde dönüşlülük zamiri olarak kullanılan öz kelimesi iyelik ekleriyle birlikte kullanılmıştır.

4.1.3.3.2.1. Çekim Ekleriyle Kullanımı

4.1.3.3.2.1.1. İyelik Ekleriyle Kullanımı

Kutadgu Bilig'de öz dönüşlülük zamirinin tekil 1., 2. ve 3. şahıs ve çoğul 1. şahıs iyelik ekini aldığı görülmüştür:

- kalı kaççağa kirme tutğıl **özünğ**
kalı kaççasız bil uzatma sözünğ (27, s. 96)
öz: Kendi, öz / öz+ünğ
(Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma.)
- sini erdükünğ teg ögümez **özüm**
sini senmet öggil kesildi sözüm (33, s. 96)
özüm: Kendi, öz / öz+üm
(Seni olduğun gibi övemiyorum; seni sen öv! sözüm kesildi.)
- iki neñg bile er qarımaz **özi**
bir eğgü kılınçı bir eğgü sözi (181, s. 120)
öz: Kendi, öz / öz+i
(Kişi iki şey ile kendini yaşlanmaktan kurtarır: biri iyi iş, diğeri de iyi söz.)

4.1.3.3.2.2. Hâl Ekleriyle Kullanımı

Öz dönüşlülük zamirinin Kutadgu Bilig’de hâl ekleriyle birlikte kullanıldığı saptanmıştır. Öz zamirinin aldığı hâl ekleri ele alınmıştır.

4.1.3.3.2.2.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kutadgu Bilig’de öz zdönüşlülük zamirinin yalın hâlde kullanımı mevcuttur:

- bilip sözlese söz biligke sanur
biligsiz sözi **öz** başını yiyür (170, s. 118)
öz: Kendi, öz
(Söz, bilerek söylenirse bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.)
- kişi sözler ök kör kişiniñg sözi
kişide bağırsağ **öz** işke özi (516, s. 170)
öz: Kendi, öz
(Bir kişinin arzusunu anlatmaya bir başkası da aracılık edebilir, fakat insanın kendisi kendi işine başkasından daha yakındır.)
- özüm körkitür **öz** kılınçın sañga
ayur kılķım irsel inanma mañga (666, s. 196)
öz: Kendi, öz
(Bununla sana kendi doğamı göstermek ve doğam kararsızdır, bana inanma, demek istedim.)

4.1.3.3.2.2.2. Yükleme Hâl Ekiyle Kullanımı

Öz dönüşlülük zamiri Kutadgu Bilig’de yükleme hâl ekiyle birlikte özüg, özin ve özni şekillerinde kullanılmıştır:

- körü barsa yaqşı ayur bu sözüg
uquşsuz biligsiz beğütmez **özüg** (298, s. 136)
öz: Kendi, öz / öz+üg
(Dikkat edersen şu söz çok yerinde söylenmiş: akılsız ve bilgisiz kişi kendini yükseltemez.)
- küsemiş ayu birdi barça sözin
ne erdi tileki kim ermiş **özin** (508, s. 168)
öz: Kendi, öz / öz+in
(Küsemiş onun bütün söylediklerini, dileğinin ne ve kendisinin kim olduğunu bir bir anlattı.)
- yuluğ kıлма **özni** adınlar üçün
suyurka **özünge** küyürme küçün (1404, s. 314)
öz: Kendi, öz / öz+in / öz+ünge+ni
(Başkaları için kendini feda etme; kendine acı da zorla ateşe atma.)

4.1.3.3.2.2.3. Yönelme Hâl Ekiyle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de öz dönüşlülük zamiri yönelme hâl eki olarak özke ve özünge şekillerinde kullanılmıştır:

- isizke söküş eğgü ögdi bulur
özünge baқа kör қayusın қолur (239, s. 128)
öz: Kendi, öz / öz+(ü)nge
(Kötüye sövülür, iyi övülür; kendine bak, gör, canın hangisini ister.)
- бүгü beg kim erse biligke yaқın
biliglig kişig қılmış **özke** yaқın (254, s. 130)
öz: Kendi, öz / öz+ke
(Kim hakîm ve bilgili bir bey olmuşsa, o bilgili kişileri kendisine yakın kılmıştır.)
- **öziŋge** basut қılsa іş başласа
өzi тnsа аңса ол іş іşlese (419, s. 154)
öz: Kendi, öz / öz+(i)nge
(Bunlar kendisine yardım etsinler ve işini görsün; onlar çalışsınlar ve kendisi de biraz dinlensin.)

4.1.3.3.2.2.4. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı

Ayrılma hâl eki öz dönüşlülük zamiriyle birlikte kullanılmıştır. Bu konunun Kutadgu Bilig'deki örnekleri şunlardır:

- uğuşluğ keç er övke **özdin** yırat
biliglig beg er buşma eğgü kı1 at (322, s. 140)
öz: Kendi, öz / öz+din
(Ey akıllı iyi yiğit, öfkeyi kendinden uzaklaştır; ey bilgili bey yiğit, hiddetlenme ve iyi ad kazan.)
- buğundın kötürdi kamuğ küç basınç
özindin kiterdi yarağsız kı1ınç (1771, s. 370)
öz: Kendi, öz / öz+in+din
(Halk üzerinden bütün zoru ve baskıyı kaldırdı; kendisinden hiçbir uygunsuz hareket görülmüyordu.)
- bağırsak kişig tut özüñgke yakın
uvutsuzni **özdin** yıraç tut saqın (5528, s. 922)
öz: Kendi, öz / öz+din
(Sana gönülden bağı olan kişiyi kendine yakın tut; hayâsızları da kendinden uzaklaştır, kendini onlardan koru.)

4.1.3.4. Soru Zamirleri

Soru yoluyla nesnelere yerini tutan, onları soru şekliyle karşılayan zamirlere soru zamiri denilmektedir (Ercilasun, 2012, s. 56).

İsimlerin yerini soru sorarak alan zamirlere soru zamiri denir. Bunlar üç çeşit olup biri insanların, biri nesnelere ve insanların dışında kalan canlı varlıkların, bir diğeri ise yer isimlerinin yerini tutar (Nalbant, 2008, s. 237).

Nesnelere soru hâlinde ifade eden, onları sormak için kullanılan zamirler soru zamiri olarak adlandırılmaktadır. Bunlar kim ve ne gibi kelimelerdir (Ergin, 2009, s. 276-277).

Soru yoluyla canlı ve cansız varlıkların yerini tutan zamirlerdir (Korkmaz, 2009, s. 441).

Kutadgu Bilig'de soru zamiri olarak kim, ne ve kayu kelimeleri kullanılmıştır:

- **kim** er tutsa öggü açınğü kerek
ol açığ bile er urunsa yürek (2399, s. 462)
kim: Kim

(Kim bir esir yakalarsa onu övmeli ve ihsanda bulunmalı ki, o da bu ihsan ile övünsün.)

- yana ma ayıttı tilekiñg **ne** ol
negü iş kıılır sen kerekiñg **ne** ol (525, s. 594)
ne: Ne
(Sonra yine sordu: Dileğin nedir; ne iş yaparsın, bir şeye ihtiyacın var mıdır?)
- eşitti ilig aydı keldür kıanı
kıayuda turur bir köreyin anı (570, s. 178)
kıayu: Hani, hangi, nerede, kim
(Hükümdar bunu duydu ve dedi ki: Getir, hani; nerededir, onu bir göreyim.)

4.1.3.4.1. Kim

Kutadgu Bilig’de kim sözcüğü soru zamiri olarak çeşitli hâl ekleriyle kullanılmıştır.

4.1.3.4.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Kim soru zamiri Kutadgu Bilig’de yalın hâlde kullanılmıştır:

- munı teg kıtabnı **kim** aymış oza
kıdın me **kim** ayğay munı teg uza (24, s. 74)
kim: Kim
(Böyle bir eseri daha önce kim söylemiştir, bundan sonra da bu kadar ustalıkla kim söyleyebilir.)
- aklı şuretin **kim** köreyin tise
kelip körsü kıaқан yüzini usa (104, s. 108)
kim: Kim
(Kim cömert yüzü görmek isterse, gelsin, hakanın yüzünü görsün.)
- bu kün **kim** okısa olarığ bilir
anığar ötgünür andın eğğü kelir (259, s. 130)
kim: Kim
(Bugün bu kitapları kim okursa, onları bilir; onlara benzemeye çalışır ve bundan kendisine iyilik gelir.)

4.1.3.4.1.2. İlgi Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de kim soru zamiri ilgi hâl ekiyle kullanılmıştır:

- **kimiñg** kıırkıta kesçe tiriglik yılı
esenleştı erke yigitlik tili (364, s. 146)

kim: Kim / kim+iŋg

(Kimin yaşı kırkı geçerse, gençlik insana “Allah’a ısmarladık” der.)

- ol üç neŋg **kiminŋ** bolsa keldi qutu

bu üç neŋg **kiminŋ** bolsa yitti atı (1676, s. 356)

kim: Kim / kim+iŋg

(O üç şey kimde varsa, mutluluk onundur; bu üç şey kimde varsa, mahvolup gider adı.)

- **kiminŋ** aşı edgü kılınçı onŋay

isiz aşıŋga kendü kılkı tanuq (5811, s. 964)

kim: Kim / kim+iŋg

(Kiminin aslı iyiyse onun hareketi aslında uygun olur; kötünün aslına da onun kendi tavır ve hareketi tanıktır.)

4.1.3.4.1.3. Yükleme Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de kim soru zamirinin yükleme hâl ekiyle birlikte kullanımı şöyledir:

- **kimi** sevse ‘aybı kör erdem bolur

kimi sevmese erdem ökte bolur (534, s. 172)

kim: Kim / kim+i

(İnsan kimi severse, onun kusuru erdem olur; kimi sevmezse, onun erdemi kusur görünür.)

- köŋgöl **kimni** sevse mün erdem bolur

qamuğ tetrüsi onŋ qoquzu tolur (536, s. 172)

kim: Kim / kim+ni

(Gönül kimi severse, onun kusuru erdem olur; bütün ters işleri doğru ve eksikleri de tam görünür.)

- küdezildi **kimni** küdezse idi

tilek buldı ni‘ me‘ talusın yidi (1271, s. 294)

kim: Kim / kim+ni

(Tanrı kimi gözetirse, o gözetilir ve dileğini bulur, nimetin iyisine erişir.)

4.1.3.4.1.4. Bulunma Hâl Eki İle Kullanımı

Kim soru zamirinin Kutadgu Bilig’de bulunma hâl ekiyle kullanımları şu şekildedir:

- uꞗuş kayda bolsa uluꞗluk bulur
bilig **kimde** bolsa beꞗüklük alur (154, s. 114)
kim: Kim / kim+de
(Anlayış nerede olursa, orası ululuk bulur; bilgi kimde olursa, o büyüklük bulur.)
- **kiminꞗde** uꞗuş bolsa aşlı bolur
kayuda bilig bolsa beglik bulur (301, s. 136)
kim: Kim / kim+inꞗ+de
(Kimde akıl varsa, o asil insan olur; kimde bilgi varsa, o bilgi bulur.)
- uꞗuş **kimde** bolsa bu ol belgüsi
bu belgü bile ol uꞗuş bilgüsi (1864, s. 386)
kim: Kim / kim+de
(Akıl kimdeyse, belirtileri şöyle olur ve akıl bu belirtilerden anlaşılır.)

4.1.3.4.1.5. Yönelme Hâli İle Kullanımı

Kim soru zamirinin yönelme hâl ekiyle kullanımı şöyledir:

- bayat **kimke** birse uꞗuş ög bilig
öküş eꞗgülik uzattı elig (151, s. 114)
kim: Kim / kim+ke
(Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliğe elini uzatır.)
- bayat **kimke** kılsa ʿinayet basut
ikigü ajunda bu er buldı kut (1267, s. 294)
kim: Kim / kim+ke
(Tanrı kime inayet ve yardım ederse, o kişi her iki dünyada da mutlu olur.)
- bayat **kimke** birse ʿinayet ülüg
tilekke tegir boldı atlıg külüg (1797, s. 374)
kim: Kim / kim+ke
(Tanrı kime inayet eder ve kısmet verirse, o dileğine kavuşur, şöhet sahibi olur.)

4.1.3.4.1.6. Ayrılma Hâl Eki İle Kullanımı

Kutadgu Bilig’de kim soru zamirinin ayrılma hâl ekiyle kullanıldığı sadece bir örnekvardır:

- **kiminꞗdin** eşitgü kerek söz çını
sözüg kimke aygu maᅇga ay munı (1011, s. 254)

kim: Kim / kim+iñg+din

(Sözün doğrusunu kimden dinlemeli ve sözü kime söylemeli; bana bunu da anlat.)

4.1.3.4.2. Ne

Kutadgu Bilig’de ne sözcüğü genellikle yalın hâlde kullanıldığında soru zamiri görevinde kullanılmıştır. Bu sebeple ne soru zamirinin sadece yalın hâli incelemeye tabii tutulmuştur.

Kutadgu Bilig’de ne sözcüğünün soru zamiri olarak kullanıldığı yerlerden bazıları şunlardır:

- aňgar açtı ay toldı köñgli sözi

ne ermiş tileki kim ermiş özi (503, s. 166)

ne: Ne

(Ay-Toldı ona sırrını açtı, kendisinin kim ve dileğinin ne olduğunu söyledi.)

- ayıttı bu hacıb sözün yetrürök

tileki **ne** ermiş taķı bütrürök (507, s. 168)

ne: Ne

(Bu hacib onun sözünü dikkatle dinledi, dostunun ne istediğini iyice soruşturdu.)

- eşit emdi bilge sözi **ne** tiyür

sözün yañgzatur sözke yinçe ayur (613, s. 186)

ne: Ne

(Şimdi dinle, bilge ne der; onun bu konudaki sözü bu fikri ne kadar ince ifade eder.)

4.1.3.5. Belirsizlik Zamirleri

Kesin bir şeyi veya kişiyi belirtmeden isimlerin yerini tutan zamirlere belirsizlik zamiri denir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 50).

Nesneleri belirsiz şekilde temsil eden zamirler kesinlik bildirmediği için belirsizlik zamiri olarak isimlendirilirler (Ergin, 2009, s. 279).

Ardında belirli olmayan bir kimse veya nesne bulunan zamirlere belirsiz zamir denilir. Bunlar genellikle belirsiz sıfatlara iyelik zamiri ekleri ve -ki zamir eki getirilerek türetilirler (Banguoğlu, 2007, s. 368).

Kişileri ve nesneleri belirsiz biçimde temsil eden zamirlere belirsiz zamir denilmektedir. Bunların sayısı oldukça azdır: adam, insan, herkes, falan, filan ve şey

gibi. Belirsizlik zamirleri; bazı belirsiz sıfatlara, soru zamirlerine ve zarflara iyelik eklerinin eklenmesiyle oluşturulurlar (Korkmaz, 2009, s. 433).

Kutadgu Bilig’de belirsizlik zamiri olarak adın, barça/barçalar, barı/baru, biregü, biri/birisi, kamu/şamug ve kayu/kayusı gibi kelimeler kullanılmıştır:

- yağı körse alp er köpirtür izig
bu karşı **adınlarğa** tegmez kezig (2382, s. 460)
adın: Başka, diğer, aynı / adın+lar+ğa
(Kahraman yiğit düşmanı görünce tozu dumana katar; her yere o atılır, başkalarına sıra gelmez.)
- ayıtgu turur kör bayat **barçanı**
kutulgu yiriñg barmu kaçgıl kanı (5278, s. 886)
barça: Bütün, hepsi, her şey / barça+nı
(Tanrı her şeyi soracaktır; kaçıp kurtulacak yerin var mı, hani.)
- bu **barı** hazine bu altun kümüş
er atğa ülegüke tirdim öküş (3021, s. 552)
barı: Bütünü, hepsi, tamamı
(Bütün bu hazineyi, bu birçok altını ve gümüşü askere dağıtmak için biriktirdim.)
- **biregü** tutar iş kişig teñgrilik
bu işlik içinde yoq ol egrilik (4202, s. 726)
biregü: Biri, birisi, herhangi biri
(Biri, her türlü çıkar dışında, ilahi bir sevgiyle arkadaş edinir; bu arkadaşlık içinde sadakatsizlik hatıra gelmez.)
- bu törtte biri ot **birisi** yağı
üçünçi ig ol kör tiriglik ağı (307, s. 138)
bir: Bir / bir+i+si
(Bu dörtten biri ateş, biri düşmandır; üçüncüsü hayatın tuzağı olan hastalıktır.)
- ya rab üste devlet tükel kıl tilek
şamug işte bolgıl sen arğa yölek (116, s. 108)
şamug: Bütün, hepsi
(Ya rab, sen onun devletini arttır; bütün dileklerini yerine getir, her işinde arka ve destek ol.)

- isizke söküş edgü ögdi bulur
özünge bağa kör **ķayusın** ķolur (239, s. 128)
ķayu: Hangi, hani, nerede, kim / ķayu+sın
(Kötüye sövülür, iyi övülür; kendine bak, gör, canın hangisini ister.)

4.1.4. ZARFLAR

“Bir fiilin, bir sıfatın veya bir zarfın anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen kelime, belirteç” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2645).

Zaman, yer, hâl ve miktar isimleri olan zarflar, tek başlarına kullanıldıklarında isimdir. Sıfatın, fiilin veya farklı bir zarfın önüne gelerek anlamını değiştiren kelimeler zarftır (Ergin, 2009, s. 258).

Zarflar, fiillerin ve sıfatların önüne gelerek kılış, oluş veya vasıfları açıklayan veya değiştiren sözcük türüdür (Banguoğlu, 2007, s. 371).

Cümle içerisinde bir fiilin veya sıfatın anlamını tamlayan ya da niteleyen kelimeler zarf olarak adlandırılmaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 66).

“Zarflar fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir” (Korkmaz, 2009, s. 451).

Zarflar; fiilleri niteleyen, tavsif eden zaman, hâl ve miktar isimleridir. İsimler için sıfatlar ne önem taşıyorsa fiiller için de zarflar aynı önem ve görevi taşımaktadır (Şahin, 2009, s. 61).

Çalışmamızda zarfları zaman zarfları, yer zarfları, miktar zarfları, hâl zarfları, soru zarfları ve tekrar zarfları olarak gruplandırıp bu gruplandırmaya uygun olarak inceleyeceğiz.

4.1.4.1. Zaman Zarfları

Bir oluş ve kılışın zaman içerisindeki yerini bildiren yani fiillerin, sıfat-fiillerin ve zarf-fiillerin mânâlarını zaman yönünden belirten, sınırlayan veya kesinleştiren ve ne zaman, ne vakit gibi sorulara cevap veren zarflara zaman zarfı denilmektedir (Korkmaz, 2009, s. 495).

Zaman zarfları bir oluş ve kılışın zaman içerisindeki yerini belirten zarf çeşididir (Banguoğlu, 2007, s. 374).

Fiillerin anlamlarını zaman bakımından etki eden zarflar zaman zarfı olarak adlandırılmaktadırlar (Ercilasun, 2012, s. 56).

Kutadgu Bilig’de zaman zarfı olarak ara, aşnu, burun, emdi/imdi, erte, kidin, kin, öngdün, kiç, kiçe, naru, kündüz, soñg, tutşı/tutaşı, tün, ulaş/ulaşu, ahır ve hergiz gibi kelimeler kullanılmıştır:

- til asğı telim bar yası ma öküş
ara ögdilür til **ara** miñg söküş (177, s. 118)
ara: Bazen
(Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazen övülür, bazen de çok sövülür.)
- negü tir eşitgil kişi eğgüsi
yorıp tın tokığlı **ahır** ölgüsi (233, s. 126)
ahır: Son, sonunda, nihayet
(İşit, ne der, insanların iyisi; sonunda ölecektir yürüyen ve soluyanların hepsi.)
- törütmezde **aşnu** yoritti қаза
қазақа тапі бол бойун ег уда (3195, s. 576)
aşnu: Önce, evvel
(Yaratmadan önce, kaza tayin etti; kazaya razı ol boyun eğ ve ona uy.)
- **burun** ıdğum erdi қamuğ eğgülüg
asığ қılıғай erdi yarın belgülüg (1131, s. 272)
burun: İlk, önce
(Bütün iyiliklerimi önceden göndermeliydim; bunlar bana yarın mutlaka faydalı olurdu.)
- ay oğgurmış **emdi** oқır men sini
öz asğı tiler tip saқınma mini (3257, s. 584)
emdi: Şimdi
(Ey Odgurmuş, şimdi seni davet ediyorsam, kendi yararımı düşünüyorum zannetme.)
- **kiçe** yatsa **kiç** yat yana **erte** tur
yatıp **erte** қопған қутın arturur (1506, s. 330)
kiçe: Gece
kiç: Geç
erte: Erken, erte, tan vakti, sabah
(Gece geç yat, yine de erken kalk; yataktan erken kalkan mutluluğunu arttırır.)

- süsin itse yapsa ma yortuğ tüzüp
kiğin almasa er ya öngdün ozup (2344, s. 454)
kiğin: Arka, sonra, yakında / ki-đin
(Askeri düzenleyerek muhafız alayını oluşturmalı, hiç kimse geride kalmamalı veya öne geçmemeli.)
(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarınla kullanılan bir fiildir.)
- oğulsuz ölüde öküdi tilin
aya **kin** keligli oğul kız kılm (3373, s. 602)
kin: Arka, geri, sonra
(Oğulsuz insan ölüken pişmanlığını söyledi: Ey benden sonra gelen, oğul kız sahibi ol, dedi.)
- uluştın uluşka köçügli kişi
köçin **öngdün** ığsa iter uz işi (4814, s. 816)
öngdün: Önden, önceden
(Diyardan diyara göçen kişi eşyalarını önceden gönderirse, işini daha iyi yapmış olur.)
- **kiçeki** tüşüngke yörügi adın
yana körse **kündüz** körügi adın (5996, s. 994)
kiçe: Gece / kiçe+ki
kündüz: Gündüz
(Gece gördüğün düşün yorumu başka, gündüz gördüğün düşün yorumu başkadır.)

4.1.4.1.1. Edatlarla Oluşturulmuş Zaman Zarfları

4.1.4.1.1.1. Tünle

Tün sözcüğüne getirilen +IA edatıyla kurulmuş zaman bildiren zarftır. Bu konunun Kutadgu Bilig'deki örnekleri ise şöyledir:

- ilig birdi alkış kör ay toldıka
ayur **tünle** kündüz mañga tur baqa (760, s. 212)
tünle: Gece, geceleyin / tün+le
(Hükümdar Ay-Toldı'yı övdü ve dedi ki: Sen gece gündüz benim hizmetimde bulun.)
- uluğ tutsa amyet kör arslanlayu
ügi teg usuz bolsa **tünle** sayu (2314, s. 450)

tünle: Gece, geceleyin / tün+le

(Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmeli.)

- kayusu yimez aş özin sızgurur

kayu **tünle** yatmaz ağakın turur (6158, s. 1018)

tünle: Gece, geceleyin / tün+le

(Biri yemek yemez kendini zayıflatır; biri gece yatmaz ayakta durur.)

4.1.4.1.2. Yapım Ekleriyle Oluşturulmuş Zaman Zarfları

4.1.4.1.2.1. Emdi/İmdi

Şimdi anlamında kullanılan emdi kelimesi Kutadgu Bilig’de zaman zarfi olarak kullanılmıştır:

- negü kıldım erki elig men saŋga

nelük türdüŋ **emdi** bu öçke maŋga (369, s. 146)

emdi: Şimdi / em+di

(Ey elli ne yaptım, ben sana, neden şimdi böyle kin bağladın bana.)

- tatıg erdi barça yigitlik işim

ağu kıldı **emdi** maŋga yir aşım (370, s. 146)

emdi: Şimdi / em+di

(Gençlikte her işim bir zevkti; şimdi bana yediğim yemek zehir oldu.)

- barayın men **emdi** esen eğgü kal

ikigün ajunluk aya eğgü fal (4878, s. 826)

emdi: Şimdi / em+di

(Şimdi ben gideyim, sen sağ ve esen kal; ey her iki dünya mutluluğuma kavuşan insan.)

4.1.4.1.2.2. Küntüz

Kutadgu Bilig’de zaman zarfi olarak küntüz/kündüz kelimesinin kullanıldığı örnekler şu şekildedir:

- ilig birdi alkış kör ay toldıka

ayur tünle **kündüz** maŋga tur baқа (760, s. 212)

kündüz: Gündüz / kün+düz

(Hükümdar Ay-Toldı’yı övdü ve dedi ki: Sen gece gündüz benim hizmetimde bulun.)

- kıyıksız tapuğ kıldı anda naru
tüni yattı yatğakta **kündüz** örü (952, s. 242)
kündüz: Gündüz / kün+düz
(O günden itibaren de gündüzleri oturmadan, geceleri uyumadan, ona hizmette kusur etmedi.)
- kişi körse **kündüz** mini soñdağa
özin otqa atğa mini sözlege (5004, s. 846)
kündüz: Gündüz / kün+düz
(Gündüz insanlar beni görürlerse peşime takılırlar; hakkımda ileri geri konuşarak kendilerini ateşe atarlar.)

4.1.4.1.3. Kök Hâlinde Olan Zaman Zarfları

4.1.4.1.3.1. Kün

Kök halinde bulunan kün kelimesi gün anlamında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de ilgili konunun örnekleri şu şekildedir:

- sini kıoldı tün **kün** bu emgek bile
anı ög sen emdi sevinçin tile (39, s. 98)
kün: Gün, gündüz
(Bunca zahmet ile gece gündüz hep seni istedi; şimdi sen onu öv ve hoşnutluğunu dile.)
- bilig birdi yalñguğ beğüdi bu **kün**
uğuş birdi ötrü yazıldı tügün (150, s. 114)
kün: Gün
(Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü.)
- tirildi bu yañlıg sevinçin **kün** ay
tözü il kıarası tükel boldı bay (1787, s. 372)
kün: Gün
(Günler ve aylar böyle sevinç içinde geçti; bütün memleket halkı hep zenginleşti.)

4.1.4.1.3.2. Tün

Kutadgu Bilig’de zaman zarfı olarak kullanılan kelimelerden biri de tündür. İncelediğimiz eserde bu konunun örnekleri şöyledir:

- yava kıldıñg erse tiriglik kalı
ökünç birle **tün** kün uğıma ulı (5148, s. 868)
tün: Gece
(Eğer ömrünü boşuna geçirdinse, gece gündüz durup dinlenmeden pişmanlıkla inle.)
- yuluğ kıl aňgar emdi canıñg teñiñg
uğıp yatma **tün** kün işin kıl anıñg (5793, s. 962)
tün: Gece
(Canını ve tenini şimdi ona feda et; uyuyup yatma, gece gündüz onun hizmetinde bulun.)
- bu künlerde bir **tün** bu ögdülmişe
turup yatğalır erdi yastap başa (5953, s. 986)
tün: Gece
(Ögdülmiş günlerden bir gün başını yatağa koyup uyumak üzereyken.)

4.1.4.1.4. Hâl Ekleriyle Oluşturulmuş Zaman Zarfları

4.1.4.1.4.1. +ça Eşitlik Hâli Ekiyle Kurulan Zaman Zarfları

4.1.4.1.4.1.1. Kaçan

Kutadgu Bilig'de ne vakit, ne zaman ve nasıl anlamlarında kullanılan kaçan kelimesinin zaman zarfı olarak kullanımları şunlardır:

- yana ukturayın iligke bu söz
kayı kün körüngü **kaçan** kelgü öz (510, s. 168)
kaçan: Ne vakit, ne zaman, nasıl / қа+ча+n
(Sonra ben bu meseleyi hükümdara arz edeyim; ne zaman geleceği, hangi gün huzura çıkacağı saptansın.)
- kára borçı boldı neñgi boldı yil
begi borçı bolsa **kaçan** turğa il (2097, s. 420)
kaçan: Ne vakit, ne zaman, nasıl / қа+ча+n
(Avam içkiye müptela oldu, malı rüzgâr gibi uçtu; bey içkiye müptela olursa memleketi nasıl durur.)
- esürse kişi tilve munduz bolur
bu tilve işi kör **kaçan** tüz bolur (2099, s. 420)
kaçan: Ne vakit, ne zaman, nasıl / қа+ча+n
(Kişi sarhoş olursa delirir, aklını kaybeder; deli hiç doğru iş yapar mı?)

4.1.4.1.4.2. Ayrılma Hâli Ekiyle Kurulan Zaman Zarfları

4.1.4.1.4.2.1. Kiğın

Arka, sonra ve yakında anlamlarında kullanılan bu kelime Kutadgu Bilig’de zaman zarfı görevi üstlenmiştir:

- tilekim söz erdi ay bilge bğü

kiğın keldeçike özüm sözlegü (192, s. 122)

kiğın: Arka, sonra, yakın / ki-ğın

(Dileğim bir söz söylemekti, ey bilge hakîm benden sonra gelecek kişilere kalacak.)

(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarıyla kullanılan bir fiildir.)

- vëlikın bu bir kaç müni bar adın

özüm barsa yası ma kelgey **kiğın** (3737, s. 654)

kiğın: Arka, sonra, yakın / ki-ğın

(Fakat bunun birkaç kusuru da vardır; eğer ben oraya gidersem, bu iyilikleri zararlar izleyecektir.)

(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarıyla kullanılan bir fiildir.)

- adaş tut kiğide talusın keğın

yavuz bolsa iş tuş ökünç yir **kiğın** (4233, s. 730)

kiğın: Arka, sonra, yakın / ki-ğın

(İyi ve seçkin kişileri ahbab edin; insanın eşi ve arkadaşı kötü olursa sonunda pişman olur.)

(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarıyla kullanılan bir fiildir.)

4.1.4.2. Yer Zarfları

Fiilin anlamını yer veya yön göstererek tamamlayan zarflara yer zarfı denir (Ercilasun, 2012, s.57).

Mekân içinde bir kılış ve oluşun yerini ve yönünü bildiren zarflara yer yön zarfı denir. Bu zarflar nereye, nerede ve nereden sorularına cevap verirler (Banguoğlu, 2007, s. 373).

Fiilin yönünü gösteren ve yerini ifade eden zarflardır (Ergin, 2009, s. 259).

Yer ve yön gösteren isimlerin çekim eki alarak zarflaşmasından ya da yer yön gösteren isimlerin zarf olarak kullanılmasından oluşmuş bir zarf türüdür (Korkmaz, 2009, s. 498).

Kutadgu Bilig’de yer zarfı olarak berü, tegre, kirü, yan, utru/utra, üstün, yoķaru, arka/arkara, yakın vs. gibi kelimeler kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 70-71). Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- asığ ķolsa barķa özüñg yassızın
berü kel tapuğ ķıl köñgöl bir ısın (106, s. 108)
berü: Beri
(Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersen, beri gel, hizmet et, gönöl ver, ısın.)
- bayat tapđı ķaldı kişi tapđı ķıldım
ajun **tegre** yügrü özümni kürettim (6541, s. 1074)
tegre: Etraf, daire, çevre,
(İnsanlara hizmet ettim, Tanrı ibadeti kaldı; dünya etrafında koşarak yolumu azıttım.)
- ölüm **utru** keldi öküñdi özüm
asığ ķalmadı bu öküñçüm sözüñ (1361, s. 308)
utru: Karşı, ön, ön taraf
(Ölüm karşıma çıktı, ben pişman oldum; bu sözlerim ve pişmanlığım fayda vermiyor.)
- bulara eñg **üstün** sekentir yorır
iki yıl sekiz ay bir ewde ķalır (131, s. 112)
üstün: Üstün, yukarı, ulu, yüce
(Bunlardan en üstte Sekentir [Satürn] dolaşır; bir burķta iki yıl sekiz ay kalır.)
- kimiñg birle devlet yaraşsa kelip
başın köke tegrür **yoķaru** ķılıp (3072, s. 560)
yoķaru: Yukarı
(Kime devlet gelip onunla uyuşursa, onun başını yükselterek göğe erdirir.)
- eşitmezmü erdiñg bügüdin bu söz
yaķın bolsa begke küdezgü keç öz (650, s. 192)
yaķın: Yakın
(Hakîmlerin şu sözünü duymadım mı: Beye yakın olursan, kendini iyice kolla.)

4.1.4.2.1. Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.1. +KA ve +A Yönelme Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.1.1. arқа

Sırt, destek ve arka anlamlarında kullanılan arқа kelimesi üzerine +rA yön eki olarak yer zarfı olarak kullanılmıştır (Nalbant, 2008, s. 270).

Kutadgu Bilig’de sadece bir örnekte arқа kelimesinin yer zarfı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir:

- neçe miñg yaşasa aһır ölgülüg
neçe tirse dünya қалır **arқара** (6636, s. 1086)

arқа: Arka, sırt, arka taraf

(Binlerce sene yaşasan bile, sonunda nihayet öleceksin; dünyayı ne kadar toplasan da bir gün bırakıp gideceksin.)

4.1.4.2.1.1.2. öze

Üstünde, üzerinde, hakkında anlamlarına gelen Kutadgu Bilig’de öze şeklinde kullanılan yer zarfıdır. Öze yer zarfının Kutadgu Bilig’deki örnekleri şu şekildedir:

- yana bu kıtabnıñ beyanın ayur
bu dört nik şerifler **özele** қилur (64, s. 80)

öze: Üstünde, üzerinde, hakkında

(Yine bu kitabın içindekileri söyler; bunu şu dört iyi temel üzerine kurar.)

- yaşıl kök yarattı **öze** yulduzı
қара тün törütti yaruқ күндүзи (127, s. 110)

öze: Üstünde, üzerinde, hakkında

(Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti.)

- күмүш күрси urmış **öze** oldurur
bu күрси адақı üç адрı turur (771, s. 214)

öze: Üstünde, üzerinde, hakkında

(Gümüş bir taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı.)

4.1.4.2.1.2. +DA Bulunma Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.2.1. Қayuda / Қayda

Nerede anlamında kullanılan bir yer zarfıdır. Kutadgu Bilig’de geçtiği yerlerden bazıları şunlardır:

- kimiñde uķuş bolsa aşlı bolur
ķayuda bilig bolsa beglik bulur (301, s. 136)
ķayu: Hangi, hani, kim, nerede / ķayu+da
(Kimde akıl varsa, o asil insan olur; kimde bilgi varsa, o bilgi bulur.)
- üyük çim osuğluğ bolur bilgeler
çıkār suv **ķayuda** adaķ tepseler (974, s. 246)
ķayu: Hangi, hani, kim, nerede / ķayu+da
(Bilgeler sulak yerlere benzer; nereye ayak vururlarsa oradan su çıkār.)
- negü bilge tilve bilig ķadrini
bilig **ķayda** bulsa biliglig alır (473, s. 162)
ķayda: Nerede / ķay+da
(Bilginin kıymetini deli nereden bilecek; bilgiyi, nerede bulursa bulsun bilgili alır.)

4.1.4.2.1.3. +Dİn Ayrılma Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

Kutadgu Bilig’de yazılmış eserlerde +Dİn ayrılma hâl eki kullanılarak cümlede yer zarfı olarak kullanılan kelimeler türetilmiştir.

4.1.4.2.1.3.1. Kiğin

Arka, sonra ve yakında anlamlarında kullanılan kiğin kelimesi yer zarfı olarak Karahan Türkçesi eserlerinde kullanılmıştır. Kiğin kelimesinin Kutadgu Bilig’de yer zarfı olarak kullanımı şu şekildedir:

- **kiğin** öñgdün ermez ne soldın öñgun
ne astın ne üstün ne otru orun (18, s. 94)
kiğin: Arka, sonra, yakında / ki-đin
(Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır.)
(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarıyla kullanılan bir fiildir.)
- oğuluğ kısa tut ata bolđuçı
sañğa külmesüni **kiğin** kelgüçi (1227, s. 286)
kiğin: Arka, sonra, yakında / ki-đin
(Ey baba olan, çocuğunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gülmesinler.)
(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarıyla kullanılan bir fiildir.)
- saranlıkta inğa negü bar adın
tirer neñg yiyümez қалır neñg **kiğin** (1672, s. 356)

kiğin: Arka, sonra, yakında / ki-đin

(Cimrilikten daha kötü başka ne var; cimri toplar, yiyemez ve malı arkada kalır.)

(ki- fiili sona ermek, son olmak anlamlarınla kullanılan bir fiildir.)

4.1.4.2.1.3.2. Öngdün

Önden ve önceden anlamlarında kullanılan kelime ayrılma hâl ekiyle oluşturulmuştur. Bu kelimenin Kutadgu Bilig'teki örnekleri şöyledir:

- aya bir birikmez saňga bir adın
kamuğ aşnuda sen sen **öngdün** kiğin (8, s. 92)
öngdün: Önden, önceden / öng+dün
(Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana ortak koşulamaz; başta her şeyden önce ve sonda her şeyden sonra sensin.)
- bakar soldın oňgdın hem **öngdün** kiđin
kamuğ iş yarağın bilir hem öğin (1857, s. 384)
öngdün: Önden, önceden / öng+dün
(İşlere sağdan ve soldan, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.)
- manur erig kılğıl **öngdün** kiğin
oňguňgdın soluňgdın bir ança adın (2374, s. 460)
öngdün: Önden, önceden / öng+dün
(Öne ve arkaya güvenilir kişileri koy; bir kısmını da sağa ve sola yerleştir.)

4.1.4.2.1.3.3. Altın

Aşağı ve alt anlamlarında kullanılan kelime ayrılma hâl ekiyle oluşturulmuştur. Bu kelimenin Kutadgu Bilig'deki kullanımları şunlardır:

- ediz 'arşta **altın** şerağa tegi
tözü barça muňgluğ saňga ay idi (24, s. 94)
altın: Alt, aşağı / al+tın
(Yüksekteki Arş'tan alttaki toprağa kadar, bütün her şey hepsi sana muhtaçtır, ey rabbim.)
- bularda eňg **altın** bu yalçık yorır
yaşık birle utru bağıssa tolır (137, s. 112)
altın: Alt, aşağı / al+tın

(Bunlardan en altta bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.)

- eğiz ‘arşta **altın** şera’ka tegi
tözü barça muñgluđ turur bir teñgi (4776, s. 812)
altın: Alt, aşıağı / al+tın
(Yukarıda Arş’tan aşıağıdaki toprağa kadar, dünyada mevcut ne varsa hepsi istinasız muhtaç durumdadır.)

4.1.4.2.1.3.4. Astın

Aşıağı ve alt anlamlarında kullanılan kelime yer zarfı görevi üstlenmiştir. Bu kelime Kutadgu Bilig’de yer zarfı olarak sadece bir defa kullanılmıştır:

- kiğin öñgdün ermez ne soldın öñgun
ne **astın** ne üstün ne otru orun (18, s. 94)
astın: Aşıağı, alt / as+tın
(Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır.)

4.1.4.2.1.4. Eşitlik Hâl Ekiyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.4.1. Kıança

Nerede, nereye, nasıl ve ne kadar anlamlarında kullanılan kelime eşitlik hâl ekiyle kurulmuş yer zarflarındandır. Kutadgu Bilig’de bu konunun örnekleri mevcuttur:

- kıayudın kelir erki **kıança** barır
kıayuda turur erki kıayda yorır (1529, s. 332)
kıança: Nereye / kıan+ça
(Nereden gelir, nereye gider; nerede durur, nerede yürür.)
- beg ol bu köñgöl kör kıamuğ öz kıulı
begi **kıança** barsa uğu kıul yolu (3856, s. 674)
kıança: Nereye / kıan+ça
(Gönül beydir, bütün vücut onun kuludur; bey nereye giderse, kul onu izler.)
- seniñde ozakı ajun tutđuçı
kıanı **kıança** bardı kıanı ol küçi (5137, s. 868)
kıança: Nereye / kıan+ça
(Senden önce dünyaya hâkim olanlar hani nereye gittiler; o kudret ve ihtişamları nerede)

4.1.4.2.1.5. Yön Hâli Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.5.1. +Gar(U) Ekiyle Oluşturulmuş Olanlar

4.1.4.2.1.5.1.1. Sıngar

Taraf, yanı ve yan tarafı gibi anlamlarda kullanılan sıngar kelimesi +Gar(U) yön ekiyle oluşturulmuş yer zarfıdır. Kutadgu Bilig'de yer zarfı olarak kullanılan sıngar kelimesinin örnekleri şu şekildedir:

- ayı artuğ emgek tegürme aᅇgar
bayat ol saᅇga ᅇşmı andın **sıngar** (4529, s. 776)
sıngar: Taraf, yan taraf, yanı / si(n)+gar
(Onlara güçlerinin üstünde işler yaptırıp eziyet etme; aksi halde karşında Tanrıyı bulursun.)
- muniᅇda oza barmadım men aᅇgar
öz aşğı tiler erdi mindin **sıngar** (4993, s. 844)
sıngar: Taraf, yan taraf, yanı / si(n)+gar
(O benden bir fayda beklediğı için bundan önce ben ona gitmedim.)
- ceᅇa ceᅇri barı maᅇga tegmesüni
otun bifaldın **sıngardın** bolayı (6603, s. 1082)
sıngar: Taraf, yan taraf, yanı / si(n)+gar+dın
(Dünyanın bütün ceᅇir ve cefası bana gelmesin, küstah ve kaba insanlardan uzak olayım.)

4.1.4.2.1.5.1.2. Yoᅇaru

Yukarı anlamında kullanılan kelime yer zarflardır. Kutadgu Bilig'de bu konunun örnekleri saptanmıştır:

- ᅇaz ördek kuᅇu kıl ᅇalığıᅇ tudı
ᅇaᅇılayu ᅇaynar **yoᅇaru** ᅇodı (72, s. 102)
yoᅇaru: Yukarı / yoᅇ+(g)aru
(Kaz, ördek, kuᅇu ve kıl-kuyruk göᅇü doldurdu; baᅇırışarak bir yukarı bir aᅇaᅇı kaynaşıyorlar.)
- bu ay toᅇsa aᅇnu idi az toᅇar
küniᅇge beᅇüyür **yoᅇaru** aᅇar (731, s. 206)
yoᅇaru: Yukarı / yoᅇ+(g)aru
(Ay doᅇarken önce ᅇok küᅇük doᅇar; sonra gün geᅇtikᅇe büyüür ve yükselir.)

- butıķlandı yirde **yoķaru** sıtā
ķalıķ meŋgi boldı yalın teg ota (5679, s. 946)
yoķaru: Yukarı / yoķ+(g)aru
(Yerden yukarıya doğru mızraklar budaklandı; gökyüzü ateş ve alev haline geldi.)

4.1.4.2.1.5.2. +rA / +rU Yön Ekleriyle Kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.1.5.2.1. Berü

Beri, bura ve buraya anlamlarında kullanılan kelime yön ekleriyle kurulmuş ve cümlede yer zarfı görevi üstlenmiştir. Kutadgu Bilig’de berü kelimesinin yer zarfı olarak kullanıldığı yerlerden bazıları şöyledir:

- asığ ķolsa barça özüŋg yassızın
berü kel tapuğ kıl köŋgöl bir ısın (106, s. 108)
berü: Beri / be(r)+rü
(Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersen, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.)
- evindin turup çıķtı keldi **berü**
bir ança yoriyu bir ança turu (486, s. 164)
berü: Beri / be(r)+rü
(Kalkıp evinden çıķtı; kâh yürüyüp kâh konaklayarak yoluna devam etti.)
- bularığ ķođup sen **berü** kelse sen
ol işler buzulęay ökünç bulęa sen (5736, s. 954)
berü: Beri / be(r)+rü
(Sen bunları bırakıp buraya gelirsen, bütün bu işler bozulur, sen de pişman olursun.)

4.1.4.2.1.5.2.2. Naru

Bu yana, oraya gibi anlamlarda kullanılan kelime yön ekinden oluşan yer zarfıdır. Kutadgu Bilig’de naru kelimesinin yer zarfı olarak kullanıldığı yerler şöyledir:

- oķır emdi altmış maŋgar kel tiyü
busuğ bolmasa bardım emdi **naru** (366, s. 146)
naru: Oraya / (ı)n+(g)aru
(Şimdi altmış “Bana gel” diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi de oraya gideceğim.)

- tonın keğti ay toldı turdı örü
küsemiş bile ıktı bardı **narı** (519, s. 170)
narı: Oraya / (ı)n+(g)aru
(Ay-Toldı yerinden kalktı ve elbisesini giydi; ıkıp Küsemiş ile birlikte oraya gitti.)
- oğırlar ölüp yatđuırlar **narı**
sürerler arındağırlar op tiyü (5344, s. 896)
narı: Oraya / (ı)n+(g)aru
(Ölüp yatanlar oraya ağırıyor; karındaķilerse sofradan “kalk” diye bizi zorluyor.)

4.1.4.2.2. Zarf-Fiil Ekleriyle kurulmuş Olan Yer Zarfları

4.1.4.2.2.1. oğı

Aşağı, aşağı doğru anlamlarında kullanılan kelime cümlede yer zarfı görevinde kullanılmıştır. Bu kelimenin Kutadgu Bilig’de yer zarfı olarak kullanımı şu şekildedir:

- az ördek uğu ıl alıķıđ tıdı
aķılayı aynar yoķaru **oğı** (72, s. 102)
oğı: Aşağı, aşağı doğru / oğ-ı
(Kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk göğü doldurdu; bağrışarak bir yukarı bir aşağı kaynaşıyorlar.)
- ayusı örürek ayusı **oğı**
ayusı yarıkraķ ayu eksüdi (130, s. 112)
oğı: Aşağı, aşağı doğru / oğ-ı
(Bazısı daha yüksek, bazısı daha alaktır; bazısı daha ok, bazısı daha az parlaktır.)
- yaķın tegdi erse adaşka barıp
atındın **oğı** tüşti tegdi yorıp (3290, s. 590)
oğı: Aşağı, aşağı doğru / oğ-ı
(Akrabasına yaklaşınca atından aşağı indi, yürüyerek kapısına geldi.)

4.1.4.2.2.2. Utru

Ön, ön taraf ve karşı anlamlarında kullanılan kelime yer zarfı olarak kullanılmıştır. Utru kelimesinin Kutadgu Bilig’de kullanıldığı yerlerden bazıları şunlardır:

- bularda eñg altın bu yalçık yorır
yaşık birle **utru** bağıssa tolır (137, s. 112)
utru: Ön, ön taraf, karşı / ut-r-u
(Bunlardan en altta bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.)
- ölüm **utru** keldi ökündü özüm
asığ kılmadı bu ökünçüm sözüm (1361, s. 308)
utru: Ön, ön taraf, karşı / ut-r-u
(Ölüm karşıma çıktı, ben pişman oldum; bu sözlerim ve pişmanlığım fayda vermiyor.)
- kişi utrukı türmek alma tigü
öz **utru** negü erse alğu yigü (4598, s. 786)
utru: Ön, ön taraf, karşı / ut-r-u
(Başkasının önündeki lokmalara dokunma; kendi önünde ne varsa, onu al ve ye.)

4.1.4.3. Miktar Zarfları

Sıfatın, zarfın veya fiildeki oluş ve kılışın miktarını, ölçüsünü ve derecesini bildiren zarflara azlık-çokluk zarfı ya da miktar zarfı denilmektedir. Ne kadar ve ne derece sorularına cevap verirler. Zarfların başlıca fonksiyonları arasında eşitlik derecesi gösterme, üstünlük derecesi gösterme, en üstünlük derecesi gösterme ve aşırılık derecesi gösterme sayılabilir (Korkmaz, 2009, s. 517-518).

Miktar ve derece bildirmekle görevli zarflara miktar zarfı denir (Ercilasun, 2012, s. 57).

Sayıları çok olmayan, azlık-çokluk, miktar ve derece bildiren zarflara miktar zarfı adı verilir (Ergin, 2009, s. 262).

Artuğ, ked, biraz, öküş, köp, idi, telim, aşru, bedük, büte, tükel, az gibi isimler Karahanlı döneminde kullanılan miktar zarflarındandır (Nalbant, 2008, s. 301).

Kutadgu Bilig’de kullanılan miktar zarflarından bazıları şöyledir:

- ayağ birdi tamğa at üstem keçüt
ağırladı **aşru** tükel boldı kut (1766, s. 370)
aşru: Aşırı, çok

(Ona unvan, mühür, at, koşum ve hilat verdi; çok itibar gösterdi; o da ikbalin son derecesine ulaştı.)

- öziñge bir at ton tolum kılsa tap
adının ülese **bir az** hoşsa tap (2561, s. 486)

bir az: Biraz, az

(O bir at, bir kat elbise ve silah ile yetinmeli; kendisine az şey kalsa yeter, kalanı başkalarına dağıtmalı.)

- er at **köp** kalın tut sewindür sene
sewüg canını birgey sañga bir küne (5483, s. 916)

köp: Çok

(Adamların çok ve kalabalık olsun, onları sevindir; onlar da bir gün senin için sevgili canlarını verir.)

4.1.4.3.1. Kök Hâlinde Bulunan Miktar Zarfları

4.1.4.3.1.1. Artuq

Artık, fazla ve ziyade anlamlarında kullanılan kelime miktar zarfı olarak kullanılmıştır. Bu kelimenin Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanıldığı yerlerden bazıları şunlardır:

- yime bu kıtab kör kamuğka yarar
meñiklerke **artuq** ilig kænd tutar (34, s. 76)

artuq: Artık, fazla, ziyade

(Yine bil ki bu kitap herkese yarar, fakat memleket ve şehirleri idare için hükümdarlara daha çok faydalı olur.)

- ilig buştı **artuq** qararttı meñgiz
ayur ay iveklik kişike isiz (629, s. 190)

artuq: Artık, fazla, ziyade

(Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü karartarak dedi ki: Hey, acele hareket etmek insan için kötüdür.)

- ayur ay oğul kılma **artuq** saqınç
saqınç kesçe ahır tüpinde sevinç (1549, s. 336)

artuq: Artık, fazla, ziyade

(Dedi ki: Ey oğul, fazla üzülme; keder geçer, arkasından sevinç gelir.)

4.1.4.3.1.2. Az

Az, miktar ve sayıca az anlamında kullanılan kelime miktar zarfı olarak kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanılan az kelimesinin geçtiği yerler şöyledir:

- öküş söyleme söz birer sözle **az**
tümen söz tügünün bu bir sözde yaz (172, s. 118)
az: Az
(Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz.)
- bu ay toğsa aşnu idi **az** toğar
küniñge beğüyür yoğaru ağar (731, s. 206)
az: Az
(Ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.)
- turup yundı kıldı yana tañğ namaz
du‘a kıldı teşbih yime küğti **az** (3287, s. 588)
az: Az
(Kalkıp aptes aldı, sabah namazını kıldı; dua etti, tespih çekti, yine biraz bekledi.)

4.1.4.3.1.3. Beğük

Büyük anlamında kullanılan kelime cümlede miktar zarfı olarak görev yapmıştır. Beğük kelimesinin Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanıldığı yerler şunlardır:

- biligni **beğük** bil ukuşnı uluğ
bu iki beğütür öğürmiş kuluğ (152, s. 114)
beğük: Büyük
(Bilgiyi büyük bil ve anlayışı ulu; bu iki şey yükseltir seçkin kulu.)
- bu üçte birisin kılığlı kişi
neçe me **beğük** erse keslür başı (4123, s. 714)
beğük: Büyük
(Bu üçünden birini yapan kişinin, ne kadar büyük olursa olsun başı kesilir.)
- sınama yağığ sen **beğük** bil uluğ
tayaıklıq yağıka temür kalkan it (4263, s. 736)
beğük: Büyük

(Düşmanını sınama, sen onu büyük ve kuvvetli bil; elinde sopa olan düşmana karşı sen demir kalkan hazırla.)

4.1.4.3.1.4. Telim

Çok anlamında kullanılan kelime Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanılmıştır:

- mini emgetür til idi ök **telim**

başım kesmesüni keseyin tilim (166, s. 116)

telim: Çok

(Dilim bana pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.)

- basutçı **telim** bolsa beg emgemez

işi barça itlür törü artamaz (429, s. 156)

telim: Çok

(Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve düzen bozulmaz.)

- öküş söz eşitgil **telim** sözleme

uğuş birle sözle bilig birle tüz (1009, s. 254)

telim: Çok

(Çok dinle, fakat az konuş; sözü akıl ile söyle, bilgi ile süsle.)

4.1.4.3.1.5. Tükel

Tüm, tamamen, tam olarak, hep ve bütün anlamlarında kullanılan kelime Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanılmıştır:

- bu iki birikse bolur er **tükel**

tükel er ajunuğ temem yir tükel (225, s. 126)

tükel: Tüm, tamamen, tam

(Bu ikisi bir kimsede toplanırsa, o tam insan olur; tam insan dünyanın bütün nimetlerine ulaşır.)

- bağa kördi ilig kamuğ türlügün

tükel buldı bilgi uğuşı ögün (627, s. 190)

tükel: Tüm, tamamen, tam

(Hükümdar ona her bakımdan dikkat etti; onun bilgisini, aklını ve anlayışını tam buldu.)

- tutayın sen aymış ilig tapğını
tükel bildim iş tuş buğun kılķını (4699, s. 802)
tükel: Tüm, tamamen, tam
(Senin dediğin gibi, hükümdar hizmetine girdiğimi ve eş dost ile halkın tavır ve hareketini tam öğrendiğimi düşünelim.)

4.1.4.3.1.6. Öküş

Çok, pek çok anlamlarında kullanılan öküş/öküş kelime Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanılmıştır:

- **öküş** sözleme söz birer sözle az
tümen söz tügünün bu bir sözde yaz (172, s. 118)
öküş: Çok, pek çok
(Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz.)
- bilip sözledeçi kişi bar **öküş**
anı bildeçi er mañga keç küsüş (207, s. 124)
öküş: Çok, pek çok
(Sözü bilerek söyleyen çok kişi var; benim için sözü anlayan adam azizdir.)
- az edgüke artuķ **öküş** şükri kıl
öküş bolsa niç meť anıñğ kädri bil (758, s. 212)
öküş: Çok, pek çok
(Az iyiliğe karşı çok şükret; nimet çok olursa, kıymetini bil.)

4.1.4.3.2.Hâl Ekleriyle Kurulmuş Olan Miktar Zarfları

4.1.4.3.2.1. +ça Eşitlik Hâli Ekiyle Kurulanlar

4.1.4.3.2.1.1. Ança

Nice, o kadar anlamlarında kullanılan ança kelimesi Kutadgu Bilig’de miktar zarfı olarak kullanır:

- tilig ögdüm **ança** ara söktüküm
tilekim söz erdi sañga yördüküm (184, s. 120)
ança: Nice, o kadar / ol+n+ça
(Dili bu kadar övmek ve arada bir sövmekten amacım, sana sözün ne olduğunu anlatmaktı.)

- tiler men seniñdin dü' am bu sözün
tirig tutğıl **ança** yaşım kıl uzun (379, s. 148)
ança: Nice, o kadar / ol+n+ça
(Sana şimdi yalvarıyor ve şunu diliyorum: beni biraz daha yaşat, ömrümü uzat.)
- bir **ança** turup baş kötürdi ilig
bu ay toldıka aydı tepret tilig (774, s. 214)
ança: Nice, o kadar / ol+n+ça
(Bir süre durduktan sonra hükümdar başını kaldırdı ve Ay-Toldı'ya dedi ki:)

4.1.4.3.2.1.2. Neçe

Kaç, nice, nasıl, ne kadar gibi anlamlarda kullanılan kelime Kutadgu Bilig'de eşitlik hâl ekiyle kurulmuş miktar zarfı olarak kullanılmıştır:

- **neçe** tirse dünya tüker alkınur
bitise qalır söz ajun tezigür (114, s. 108)
neçe: Kaç, nice, nasıl, ne kadar / ne+çe
(Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir biter; söz kaleme alınırsa kalır, dünyayı gezinir.)
- **neçe** me sınıdım isiz kılguçı
kite bardı künde üzülde küçi (247, s. 128)
neçe: Kaç, nice, nasıl, ne kadar / ne+çe
(Kötülük yapanı kaç defa sınıdım; gücü her gün biraz daha azaldı, sonunda güçten düştü.)
- küsüş tut yigitlik keçer sinde terk
qaçar bu tiriglik **neçe** tutsa berk (361, s. 146)
neçe: Kaç, nice, nasıl, ne kadar / ne+çe
(Gençliği aziz tut, çabuk geçer; ne kadar sıkı korursan koru, bir gün kaçır.)

4.1.4.4. Soru Zarfları

Fiillerin soru sormak süretiyle tarz ve niteliğini belirten zarflara soru zarfı denir (Şahin, 2009, s. 61).

Fiillerdeki oluş ve kılışı farklı yönlerden soru yoluyla belirten zarflar soru zarfı olarak adlandırılmaktadırlar (Korkmaz, 2009, s. 523).

Fiillerin anlamlarını soru bakımından tamamlayan zarflara soru zarfı denilmektedir (Ercilasun, 2012, s. 57).

“Kendilerinden sonra gelen fiilleri soru yolu ile belirten zarflardır. Yüklemleri ve sıfatları soru yoluyla kısan ya da berkiten kelimelerdir” (Hacıeminoğlu, 2013, s. 73).

Kutadgu Bilig’de kullanılan soru zarflarından bazıları şunlardır:

- **karımaz** bu edgü **neçe** yıllasa
isizlik edikmez **neçe** edlese (347, s. 142)
neçe: Kaç, nice, nasıl, ne kadar / ne+çe
(Ne kadar yaşarsa yaşasın, iyi insan yaşlanmaz; ne kadar uğraşılırsa uğraşılırsın, kötü insan ıslah edilmez.)
- **negü teg** ögeyin bu isiz kişig
negü teg tileyin bu isiz işig (930, s. 240)
negü teg: Ne, nasıl, niçin
(Kötü kişiyi nasıl öveyim; bu kötü işi nasıl arzu edeyim.)
- **nerek** kenç urur sen bu altun kümüş
saŋga teggüsi ol iki böz ülüş (1420, s. 316)
nerek: Neye gerek, niçin
(Niçin bu altından gümüşten hazineyi topluyorsun; senin hissene düşecek şey iki parça bezdir.)

4.1.4.4.1. Yapım Ekleriyle Kurulmuş Olan Soru Zarfları

4.1.4.4.1.1. +II Zarf Yapım Eki ve Ok/Ök Ek Edatıyla Kurulmuş Soru Zarfları

4.1.4.4.1.1.1. Nelük

Niçin, neden gibi anlamlarda kullanılan nelük kelimesi Kutadgu Bilig’de soru zarfı olarak kullanılmıştır:

- söküşlög **nelük** boldı zâhḥak otun
nelük ögdı buldı feridun ḳutun (241, s. 128)
nelük: Neden, niçin / ne+I+ük
(Küstah Dahhâk’a neden sövüldü de Feridun neden övgü ve ikbale kavuştu.)
- keçürdüm yana sözledüm söz saŋga
nelük yüz evürdüŋg ayu bir maŋga (649, s. 192)
nelük: Neden, niçin / ne+I+ük
(Bunu affettim, sana yine hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin, açıkla bana?)

- **nelük** sözlemez sen ağın teg bolup
mini munda yalnġuz bu yanġlıġ bulup (775, s. 214)
nelük: Neden, niçin / ne+l+ük
(Beni burada tek başıma ve bu halde görünce, niye dilsiz gibi susuyorsun.)

4.1.4.4.1.2. Edatlar Yardımıyla Kurulmuş Soru Zarfları

4.1.4.4.1.2.1. Teg Edatıyla kurulmuş Olan Soru Zarfları

Kutadgu Bilig’de teg edatı kullanılarak zarf görevinde kelimeler türetilmiştir.

4.1.4.4.1.2.1.1. Neteg

Teg edatı yardımıyla kurulup soru zarfı görevinde kullanılan neteg kelimesi Kutadgu Bilig’de nasıl, niçin, nice ve ne gibi anlamlarında kullanılmıştır:

- munġ şükri emdi **neteg** öteyin
tirig bolsa özüm yılın hem ayın (390, s. 150)
neteg: Nasıl, niçin, nice, ne gibi / ne+teg
(Daha aylarca ve yıllarca yaşasam bile, bunun şükürünü bundan sonra nasıl öderim.)
- ayu bir maġa sen **neteg** tapnayın
sevinçġ kayu ol anı tutnayın (839, s. 224)
neteg: Nasıl, niçin, nice, ne gibi / ne+teg
(Bana sen söyle, nasıl hizmet edeyim; seni sevindirmek için nasıl davranayım.)
- anadın **neteg** toġdum erse bu kün
anıġ teg barır men yalıġın muġun (1513, s. 330)
neteg: Nasıl, niçin, nice, ne gibi / ne+teg
(Anadan nasıl doğdumsa, bugünde o şekilde ve acizlik içinde gidiyorum.)

4.1.4.5. Hâl Zarfları

Bir oluş ve kılışın niteliğini, nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu bildiren zarflar durum, hâl ya da tarz zarfı olarak isimlendirilirler (Korkmaz, 2009, s. 499).

Bir oluş ve kılışın oluşma biçimini bildiren zarfalar tarz zarfı denir. Bu zarflar nice, ne türlü, ne yolda gibi sorulara cevap verirler (Banguoġlu, 2007, s. 374).

Hâl ve tarz bildiren zarflara denir. Hâl ve tarz ifade eden isimler zarf olarak kullanılabilirdi için sayıları oldukça fazladır (Ercilasun, 2012, s. 57).

Kutadgu Bilig’de hâl zarfı olarak ağır, akru, andag, berk, çıġay, çın, edġü, katıġ, munı teg, terk, uçuz, yaguk, yakşı, yüġrü vs. isimler kullanılmıştır:

- kayu neñg uçuz bolsa yirde yatur
ağı çuz **ağır** boldı törde yatur (902, s. 234)
ağır: Ağır, değerli, kıymetli
(Hangi şey değersizse ona kimse bakmaz bile; ipekli ve ağır Çin kumaşları, değerli olduğu için başköşede yer alır.)
- negü tir eşit ay biliglig bügü
boğuz keç küdeşgü aş **akru** yigü (2892, s. 534)
akru: Yavaş, yavaşça
(Bilgili ve hâkim insan ne der, dinle; boğaza çok dikkat etmeli, yavaş yavaş yemeli.)
- bitigmü kerek ya söz ıdsa tilin
yarağı negü teg sen **andağ** kılın (3156, s. 570)
andağ: Öyle, böyle, o şekilde
(Mektup mu gerekir ya da ağızdan söz mü ulaştırmalı; sen nasıl uygun görürsen öyle yap.)
- mini kim bulup **berk** tutayın tise
ayu birdim ol neñgni tutsun usa (721, s. 206)
berk: Sağlam, sıkı
(Beni kim bulup elinde sıkı tutmak isterse, gereken şeylerin hepsini saydım; elinden gelirse tutsun.)
- **çığay** bolmayın bay bolayın tise
zına kılma hergiz katığlan usa (4409, s. 758)
çığay: Fakir, yoksul
(Yoksulluğa düşmemek ve daima zengin kalmak istersen, hiçbir zaman zina etmemeye gayret et.)
- yalawaçça bolmaz ölüm ya kıyın
eşitmiş sözün **çın** tegürse tilin (3818, s. 666)
çın: Doğru, sahih, aynen
(Elçi işittiği sözü aynen ulaştırırsa, ona ölüm veya ceza yoktur.)
- bilig bil ukuş uq yorıma yawa
ödi kelse **edgü** birür ol küni (3014, s. 552)
edgü: İyi, iyilik
(Bilgi edin, anlayış sahibi ol, zamanını boş geçirme; zamanı gelince, o sana iyilik getirir.)

- ata pëndini sen **katıg** tut katıg
kutađgay künüň birge künde tatıg (1568, s. 338)
katıg: Sert, sıkı
(Baba nasihatini sen sıkı tut, sıkı; günün kutlu olur, sana her gün bir sevinç getirir.)
- biliglig **uçuz** boldı tutnur özin
uquşluğ ağın boldı açmaz sözin (6452, s. 1062)
uçuz: Ucuz, değersiz, hor, hakir
(Bilgili hakir oldu, bir tarafa sinip kanıyor; akıllı dilsiz oldu, ağzını açmıyor.)
- yüzi körki kılkı kılınç özi
kamuğ **yakşı** kördi tili uz sözi (531, s. 172)
yakşı: Güzel, iyi, hoş
(Yüzünü, giysisini, tavır ve hareketlerini, sözünü, şahsını, konuşmasını, hepsini iyi ve güzel buldu.)

4.1.4.6. Tekrar Zarfları

İsim ve çekim edatlarının yine, tekrar anlamlarında zarf olarak kullanılmasından oluşan zarf türüne tekrar zarfı denir (Nalbant, 2008, s. 320).

Kutadgu Bilig’de kullanılmış tekrar zarflarından bazıları şunlardır:

- ajunda ne yaňlıg eren tođdı kör
bir ança yorıdı **yana** öldi kör (234, s. 126)
yana: Sonra, yine, tekrar
(Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir süre ömür sürüp yine göçüp gittiler.)
- otuz yıgmışın **yandru** aldı elig
negü kılğay altmış tegürse elig (368, s. 146)
yandru: Geri
(Otuzun yığdığını elli geri aldı, altmış elini değirse ne yapacağım.)
- **yime** yakşı aymış biliglig sözi
biliglig sözi körse barçın tözi (555, s. 176)
yime: Yine, hep
(Yine bilgili ne güzel söylemiş; bilginin sözü, dikkat edersen, değerli bir mala benzer.)

4.1.4.6.1. Zarf-Fiil Ekleriyle Kurulmuş olan Tekrar Zarfları

4.1.4.6.1.1. Yana

Sonra, yine ve tekrar anlamlarında kullanılan yana kelimesi Kutadgu Bilig’de şu beyitlerde tekrar zarfı olarak kullanılmıştır:

- sözün kesti oğlın kuçup yığladı
ulındı **yana** ol ökünçler yidi (1510, s. 330)
yana: Sonra, yine, tekrar
(Sustu, oğlunu kucaklayıp ağladı; tekrar ah vah etti ve pişmanlıklar getirdi.)
- negü ekse yirke **yana** ol önür
oğul toğsa kılkı atağa yanur (1624, s. 348)
yana: Sonra, yine, tekrar
(Yere ne ekilirse, yine o biter; oğlunun doğası da babasına çeker.)
- **yana** aydı ilig eşittim bu söz
tusulmaz kıyü ol kişike yavuz (1665, s. 354)
yana: Sonra, yine, tekrar
(Hükümdar yine sordu: Bu sözleri dinledim; peki, insan için kötü ve faydasız olan şeyler nedir?)

4.1.4.6.1.2. Yandru

Tekrar, geri ve geride anlamlarında kullanılan kelime Kutadgu Bilig’de tekrar zarfı olarak kullanılmıştır:

- yağı kaçsa tap kıl eğerme yırak
kalı **yandru** yansa kaçumaz adağ (2390, s. 462)
yandru: Geri
(Düşman kaçarsa, onu ölçülü izle, uzaklara gitme; eğer düşman geri dönerse, sonra kaçamazsın.)
- yana **yandru** yanmağ yavallıq tapa
yararmu maᅇga bu sınıᅇardın kapuᅇ (4690, s. 800)
yandru: Geri
(Boşa geçecek bir hayata tekrar geri dönmek bana yakışır mı, ey merhametli insan.)
- bayat birdi erdi aᅇgar can revan
yana **yandru** aldı çıkıp bardı can (6290, s. 1038)
yandru: Geri

(Bu ölümlü canı ona Tanrı vermişti, şimdi bunu geri aldı, can da çıktı gitti.)

4.1.4.6.2. Kuvvetlendirme-Pekiştirme Edatlarıyla (Enklitik) Kurulmuş Tekrar Zarfları

4.1.4.6.2.1. Yeme

Yine, hep, ve anlamlarında kullanılan kelime Kutadgu Bilig’de yime şeklinde tekrar zarfı olarak kullanılmıştır:

- **yime** yakşı aymış biliglig sözi
biliglig sözi körse barçın tözi (555, s. 176)
yime: Yine, hep
(Yine bilgili ne güzel söylemiş; bilgilerin sözü, dikkat edersen, değerli bir mala benzer.)
- yana sözlediñg sen **yime** sözledim
seve baqtıñg erse yüzüm kizledim (665, s. 196)
yime: Yine, hep
(Sen yine konuştun, ben de cevap verdim; sevgiyle bakınca yüzümü gizledim.)
- unıttı bu kaçđu saqınçığ **yime**
yidi içti küldi sevindi yana (6341, s. 1046)
yime: Yine, hep
(Bu kaygı ve kederleri de unuttu, yine yedi içti, sevindi ve yüzü güldü.)

4.2. GÖREVLİ SÖZCÜKLER

4.2.1. EDATLAR

“Tek başına anlamı olmayan, sonuna geldiği sözle cümledeki diğer kelimeler arasında ilişki kuran kelime türü, ilgeç” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 754).

İsimlerden sonra gelen ve onları başka unsurlarla ilişkilendiren kelimelere edat, ilgeç ya da takı denir. Takılar tek başlarına bir anlam ifade etmeyen iki kavram arasındaki ilişkiyi belirten kelimelerdir. Takılar sadece isimlere değil, her türlü isimlere getirilebilirler (Banguoğlu, 2007, s. 385).

Bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adıdır. Tek başlarına kullanılmayan söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimleriyle kullanılan ve onlara değişik anlamlar katan birimlerdir (Karaağaç, 2011, s. 35).

Edat kelimesi Arapça kökenlidir ve kelime anlamı âlet ve vasıta demektir. Başlıbaşına anlamları olmayan birlikte kullanıldığı kelime ve kelime grupları arasında ilgi kuran âlet sözleri, vasıtalarıdır. Tek başına anlamlarının olmaması ve çekime girmemeleri edatları isimlerden ve fiillerden ayrılan farklılıklardır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 75).

Edatlar tek başlarına bir anlamları olmayan cümledeki görevlerine göre anlam kazanan kelimeler olup, bu kelimelerin görevleri cümle içerisinde bir kelime ile öteki kelimeler arasında ilişki ve ilgi kurmaktır (Şahin, 2009, s. 62).

Sadece gramer vazifesi olan mânâları olmayan kelimelere edatlar denir. Herhangi bir nesne ya da hareketi karşılamayan edat birlikte kullanıldıkları mânâlı kelimeleri desteklerler (Ergin, 2009, s. 348).

Edatlar, tek başlarına anlamları olmayan, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek bu kelimelerle anlam bağı olan, gramer açısından onlara hâkim olan cümle içerisinde bir kelimeyle diğer kelimeler arasında anlam ilişkileri kuran görevli kelimelerdir. Cümle içerisinde edatların kurdukları anlam ilişkileri geçicidir. Bunlar genellikle benzerlik, beraberlik, başkalık, miktar, sebep, vasıta, zaman, mekân, yön gösterme vb. gibi ilişkilidir (Korkmaz, 2009, s. 1052).

Edatların görevlerini Korkmaz (2009, s. 1066-1084) şu şekilde sıralamıştır: 1) Aitlik ve ilgili olma ilişkisi kurma. 2) Benzerlik, tıpkılık, denklik ilişkisi kurma. 3) Belirtme yoluyla başkalık ilişkisi kurma. 4) Beraberlik veya vasıta ilişkisi kurma. 5) Miktar ve derece ilişkisi kurma. 6) Uygunluk, denklik ve nispet ilişkisi kurma. 7) Sebep, maksat, gaye, hedef ilişkisi kurma. 8) Karşılık, karşılaştırma, zıtlık ilişkisi

kurma. 9) Yön gösterme ilişkisi kurma. 10) Öncelik, sonralık ve zaman ilişkisi kurma. 11) Şüphe, tatmin, aşırılık, pekiştirme gibi ilişkiler kurma.

Edatlar konusu bilim adamları arasında görüş farklılıklarına sebep olan bir konu olmuştur. Bazı bilim adamları edatları, bağlaç ve ünlemlerle birlikte ele alırken bazı bilim adamları ayrı olarak incelemişlerdir. Edatların sınıflandırılması konusunda da bir birlik sağlanamamıştır. İncelediğimiz eserde edatların farklı şekillerde sınıflandırıldığını tespit ettik.

Biz çalışmamızda Mehmet Vefa Nalbant'ın DîvânüLügâti 't-Türk Grameri-I İsim adlı çalışmasında edatlar ile ilgili yapmış olduğu sınıflandırmayı örnek alarak edatları; çekim edatları, kuvvetlendirme edatları, olumsuzluk edatları ve soru edatları olarak sınıflandırdık.

4.2.1.1. Çekim Edatları

“İsimlerden veya isim soylu sözcük türlerinin yerine kullanılabilir sözcük gruplarından sonra gelerek hem eklendikleri sözcük ve sözcük gruplarıyla hem de kendilerinden sonra gelen başka sözcük ve sözcük gruplarıyla anlam ve yapı bağı kuran, sözcük grupları (edat grupları) oluşturan görevli sözcükler çekim edatı olarak adlandırılırlar” (Nalbant, 2008, s. 339).

4.2.1.1.1. İsim Kökenli Çekim Edatları

İsim kökenli edatlar, isimlere eklenen iyelik veya durum eklerinin zamanla kalıplaşmasından oluşan edatlardır (Korkmaz, 2009, s. 1056).

İsim kökünden türetilmiş edatlara denir. İsim kökenli çekim edatlarının Kutadgu Bilig'deki örneklerinden bazıları şu şekildedir:

- bu ma' ni **üçün** kör ağırlar anı
yusuף haş hacib tip ayurlar köni (63, s. 80)
üçün: İçin, -incaya kadar, dolayı
(Bundan dolayı ona hürmet ederler ve kendisine doğruca Yusuf Has Hacib derler.)
- ukuş **birle** aşı atatur kişi
bilig **birle** begler iter il işi (303, s. 138)
birle: İle, birlikte
(Kişi akıl ile asil insan adını alır; beyler bilgi ile memleket işini düzenler.)
- bolur karşı **icre** ağıcı işi

özün keç küdezgü bu yaŋlıg kişi (2791, s. 520)

içre: İçinde, içerisinde

(Hazinedarın işi saray içinde olur; hükümdarın yakınında çalışanlar kendilerine çok dikkat etmelidir.)

- uwutsuz kişidin yırağ tur teze
meniŋdin miŋg alqış uwutluğ **öze** (1309, s. 300)

öze: İle, üzerinde, hakkında, üstünde

(Utanmayan kişiden kaç, ırak dur; utanma sahibine benden binlerce selam.)

4.2.1.1.2. Fiil Kökenli Çekim Edatları

Çekim edatlarından bazıları fiil kökenlidir. Bu edatların bazıları zarf-fiil eklerinin yardımıyla bazıları da isim yapım ekleri alan fiillerin isimleşmesi ve bu isimlerin edat görevinde kullanılmasından oluşmuştur (Nalbant, 2008, s. 361).

Kutadgu Bilig’de kullanılan fiil kökenli çekim edatları kullanılmıştır. Bu edatlardan bazıları şunlardır:

- kökiş turna kökte ünün yaŋgular
tizilmiş titir **teg** uçar yilkürer (74, s. 104)
teg: Gibi
(Kökiş ve turnalar gökte yüksek sesle bağrışıyor; dizilmiş deve katarı gibi uçup kanat çalıyorlar.)
- ilig yarlıkamaz negü sözleyin
ayıtmazda **aşnu** negü ötneyin (959, s. 244)
aşnu: Önce, evvel
(Hükümdar ne söyleyeceğimi henüz buyurmadı; sormadan, neyi arzedeyim.)
- hacıb kirdi ilig **tapa** yüz urup
iligke ötündi ağağın turup (578, s. 180)
tapa: -e / -a doğru
(Hacıb dönüp hükümdarın huzuruna girdi ve ayakta durarak durumu ona arzetti.)

4.2.1.2. Kuvvetlendirme ve Pekiştirme Edatları

Kuvvetlendirme ve pekiştirme edatları; isim, isim öbeği, fiil ve fiil öbeği gibi dil birimlerini farklı kelime ya da kelime gruplarıyla ilişkilendirir ve ilişkilendirmeyi yaparken anlamı pekiştirir, kuvvetlendirir.

Kutadgu Bilig’de kullanılan kuvvetlendirme ve pekiştirme edatlarının örneklerinden bazıları şöyledir:

- bu ay toldı aydı ay ilig utı
negüke buşar **erki** toldı otı (637, s. 190)
erki: Şek, şüphe bildiren bir edat
(Ay-Toldı dedi ki: Ey devletli hükümdar, acaba neye hiddet buyruldu da böyle ateş kesildin?)
- neçe bildiñg erse **taı** bir tile
biligli tegir kör tilekke sora (6607, s. 1082)
taı: Dahi, yine, ve, daha, henüz, sonra
(Ne kadar bilsen de yine ara, bak, bilen dileğine sorarak erişir.)
- bilig bir teñgiz **ol** uçı yok tüpi
neçe suw kötürgey semürgük sora (6609, s. 1084)
ol: İsimlere ve fiillere pekiştirme için gelen bir edattır.
(Bilgi bir denizdir, onun ucu bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir.)

4.2.1.3. Olumsuzluk Edatları

Olumsuzluk edatları cümlenin sonuna gelerek olumsuzluk ifade ederler (Nalbant, 2008, s. 405).

Olumsuzluk edatı olarak Kutadgu Bilig’de sadece ermez kelimesi kullanılmıştır:

- aılı ol **ermez** ülese neñgin
aı ol yuluğ kılsa canın teñin (3932, s. 686)
ermez: Değil, olmaz, hayır
(Mal dağıtmak cömertlik değildir; asıl cömert olan canını ve tenini feda eder.)

4.2.1.4. Soru Edatları

Sorma ifade eden ve soru içinde kullanılan edatlara soru edatı denir (Ergin, 2009, s. 350).

Kelime, kelime grubu yahut cümlelerden önce ya da sonra gelerek soru mefhumu belirten bütün sözlere soru edatı denir. Soru edatlarının bazıları soru mefhumunu tek başkalarına ifade ettikleri gibi bazıları da mu / mü/, mı / mi, ne / ni gibi edatlarla beraber kullanılmışlardır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 104).

Kutadgu Bilig’de kullanılan soru edatları şunlardır:

- yirindin bu ilke **nelük** kelmişin
 ayu birdi barça özi bilmişin (504, s. 168)
 nelük: Niçin, neden
 (Memleketinden kalkıp buraya niçin geldiğini, kendisinin neler bildiğini, hepsini ona anlattı.)
- eşitti ilig aydı keldür **қан**
қayuda turur bir köreyin anı (570, s. 178)
 қанı: Nerede, hani қayuda: Hangi, hani, kim, nerede
 (Hükümdar bunu duydu ve dedi ki: Getir, hani; nerededir, onu bir göreyim.)
- ilig aydı uқtum bu erdemleriñg
 münüñg bar **mu** aygıl bileyin seniñg (683, s. 198)
 mu: Soru edatı mu
 (Hükümdar şöyle dedi: Bu erdemlerini anladım; senin kusurun var mı; söyle, onu da bileyim.)
- **isizmü** sañga yig azu **eğgümü**
söküşmüқolur sen azu **ögdimü** (243, s. 128)
 isizmü: Kötü mü
 eğgümü: İyi mi
 söküşmü: Sövülmek mi
 ögdimü: Övülmek mi
 (Kötü mü daha iyi senin için, yoksa iyi mi, sövülmek mi istersin, yoksa övülmek mi.)

4.2.2. BAĞLAÇLAR

“Eş görevli kelimeleri veya önermeleri birbirine bağlayan kelime türü, rabıt, rabıt edatı” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 229).

“Bir tümcede işlev açısından iki sözcüğü, iki sözcük öbeğini ya da hem aynı türden, hem de ayrı işlevli tümceyi birbirine bağlayan biçimbirim” (Vardar, 2002, s. 31).

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam olarak birbirine bağlayan aralarında bir irtibat kuran küçük dil birliklerine bağlama edatı denir. Bu dil birlikleri Türkçe kökenli değil yabancı asıllıdır (Ergin, 2009, s. 352).

Türkçede iki kelimeyi, aynı işlevli iki cümle unsurunu, iki yargıyı veya iki paragrafı birbirine bağlayan kelimeler bağlam olarak adlandırılır (Banguoğlu, 2007, s. 390).

Kelimeleri, kelime gruplarını cümleleri veya paragrafları birbirine bağlayan ve bağladıkları yapılar arasında çeşitli anlam ilişkileri oluşturan gramer öğelerine bağlaç denilmektedir. Türkçede aslında bağlaç yoktur ifadesi yanlıştır. Bağlaç ihtiyacı isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil, şart eki, bazı edatlar ya da noktalama işaretleriyle karşılanmıştır (Korkmaz, 2009, s. 1091-1093).

İsim soylu olan bağlaçlar tek başlarına kullanıldıklarında bir anlam taşımazlar ancak kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri bazen de paragrafları birbirine bağlayarak anlam kazanırlar. Bağlaçları işlevlerine göre sıralama bağlaçları, cümle başı bağlaçları ve karşılaştırma-denkleştirme bağlaçları olarak inceleyeceğiz.

4.2.2.1. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen kelime, kelime grupları ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır (Nalbant, 2008, s. 413).

“Bunlar art arda gelen eş değer veya eş görevde kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır. Yer olarak, tek kelimedenden oluşan bağlaçlar cümle içinde sıraladıkları öğelerin arasına, tekrarlı olanlar, sıraladıkları öğelerin başına veya sonuna gelirler” (Korkmaz, 2009, s. 1104).

Kutadgu Bilig’de kullanılan sıramala bağlaçları şunlardır:

- biligsiz kişi köñgli kum teg turur

ögüz kirse tolma**z ap** ot yem önür (975, s. 246)

ap: Ne..... ne de, ya da, hâlbuki, lâkin, değil, yok

(Bilgisiz kişinin gönlü kumsal gibidir; nehir aksa dolmaz, orada ot ve yem bitmez.)

- uluğ iş bu işke er ödrüm kerek
bütünlük **bile** kılkı ködrüm kerek (2187, s. 432)
bile: İle, beraber
(Vezirlik önemli iştir; bu iş için seçkin insan gerekir; vezir doğru ve doğası asil olmalı.)
- kulan ya tağı tut **tağı** kök teke
tutup keldürürler saña ay böke (5375, s. 900)
tağı: Dahi, ve, veya, henüz, sonra, daha
(İster yaban eşiği veya tağı, ister boz geyik olsun, bunları yakalayıp hep sana getirirler, ey pehlivan.)

4.2.2.2. Cümle Başı Bağlaçları

Cümlenin başında bulunan cümleyi kendinden sonraki veya kendinden önceki cümleye bağlama görevi üstlenen bağlaçlara cümle başı bağlaçlar denir (Nalbant, 2008, s. 417).

Kutadgu Billig’de kullanılan cümle başı bağlaçlar şöyledir:

- **kalı** kelse edgü ağırladı söz
apañg kelmese bolğa yarlıg uçuz (3159, s. 572)
kalı: Eğer, nasıl, ise, olduğunda
apañg: Eğer
(Eğer gelirse çok iyi, emrinize hürmet gösterdi demektir; eğer gelmezse fermanınıza önem vermemiş olur.)
- bu dünya kaçar kim eğerse anı
kalı kaçsa andın eğerür sini (3538, s. 624)
kalı: Eğer, nasıl, ise, olduğunda
(Kim kendisini kovalarsa bu dünya ondan kaçar; eğer ondan kaçarsan bu defa o seni kovalar.)

4.2.2.3. Karşılaştırma- Denkleştirme Bağlaçları

“Bu gruba giren bağlaçlar, cümlenin iki ögesini karşılaştırma, denkleştirme, oranlama, seçme ve yeğleme gibi işlevlerle birbirine bağlayan bağlaçlardır” (Korkmaz, 2009, s. 112).

Kutadgu Bilig’de kullanılan bu bağlaç türünün örnekleri şu şekildedir:

- isizmü saña yig **azu** edgümü
söküşmü kollar sen **azu** ögdimü (243, s. 128)

azu: İki şeyden birini dilemeği anlatır, yoksa, yahut, veya, hiç, ne de, ne...ne de

(Kötü mü daha iyi senin için, yoksa iyi mi, sövülmek mi istersin, yoksa övülmek mi?)

- çerig körse alp er kör arslan bolur

sekirtür **ya** öldürür **ya** urşu ölür (2383, s. 460)

ya: Veya, ve, ya da

(Kahraman yiğit asker görünce arslan kesilir; seğirtir, ya öldürür veya vuruşarak ölür.)

- bitigmü kerek **ya** söz ıdşa tilin

yarağı **negü** teg sen andağ kılın (3156, s. 570)

ya: Veya, ve, ya da

negü: Nasıl

(Mektup mu gerekir ya da ağızdan söz mü ulaştırmalı; sen nasıl uygun görürsen öyle yap.)

4.3. GÖREVLİ-ANLAMLI SÖZCÜKLER

4.3.1. ÜNLEMLER

“Türlü duyguları anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2447).

“Konuşucunun duygusal bir tepkisini dile getiren, korku, sevinç, şaşkınlık, acıma anlatan, çağrı, buyruk, yasaklama, vb. belirten ve tek başına tümce oluşturabilen sözcük. Örneğin A!, ey!, ya!, hadi!, vay! Sözcükleri Türkçe'deki ünlemler arasında yer alır. Yansımalar, adlar, eylemler, vb. de ünlem olarak kullanılabilir. Ünlem içeren tümcelere ünlem tümcesi adı verilir” (Vardar, 2002, s. 206).

Bir duyguyu, bir dileği heyecanlı bir şekilde anlatmaya ya da seslenmeye yarayan tek başına da kullanılabilen kelimelere ünlem denir (Banguoğlu, 2007, s. 396).

Duygu ve heyecanları belirtmek için içten koparak gelen edatlarla doğadaki sesleri taklit yoluyla oluşan edatlara ünlem denilmektedir (Ergin, 2009, s. 349).

Duygu, heyecan, sevinç, keder, ızdırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, doğaki sesleri, seslenmeleri, tasdik, ret, gösterme gibi durumları bildiren edatlardır (Şahin, 2009, s. 63).

Takdir, temenni, dua, hayret, teessür, pişmanlık gibi hisleri belirten edatlar olup her türlü duygu ve heyecanı belirtmek için kullanılan sözlere ünlem adı verilmektedir. Tabiat seslerinin taklit ederk veya duyguların yorumlanarak ses şeklinde meydana gelmesi yoluyla oluşmuşlardır. Bu ifadelerin bir kısmı neredeyse bütün dillerde ortak olarak kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 109-110).

Konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi farklı hisleri ve heyecanları etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakine seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onaylamaya, reddetmeye yahut doğadaki sesleri taklit ederek kelimeler türeten söz türüdür (Ercilasun, 2012, s. 67).

Ünlemler tek başlarına kullanılabilen bir duyguyu, bir heyecanı, bir seslenmeyi, onaylamayı, göstermeye dayalı gramer birimleridir (Korkmaz, 2009, s. 1141).

Ünlemleri içe dönük ya da birincil ünlemler ve dışa dönük ya da ikincil ünlemler olarak iki grup hâlinde inceleyeceğiz. Dışa dönük ya da ikincil ünlemleri de cevap-red, çağırma-hitap ve gösterme ünlemleri gibi alt başlıklar altında ele alacağız.

4.3.1.1. İçe Dönük ya da Birincil Ünlemler

İnsanın iç dünyasındaki çeşitli duygu ve heyecanları anlatan ünlemlerdir. Bu ünlemlerin sayıları fazladır. İnsanın içinde bulunduğu ruh hâlini belirtmek için yani duygu ve heyecanlarını belirtmek için çeşit çeşit ünlemler kullanılabildiği gibi aynı ünlem farklı duygu ve heyecanı belirtmek için de kullanılabilir (Korkmaz, 2009, s. 1148).

Kutadgu Bilig’de kullanılan bu tarz ünlemler şu şekildedir:

- **isizim** yigitlik tiriglik **isiz**

ökünçün sıgıt birle gürke kirür (1516, s. 330)

isiz: Kötü, fena, hayırsız, yazık

(Bana yazık oldu, gençliğime ve hayatıma yazık oldu; pişmanlıkla ve ağlayarak mezara giriyorum.)

- sakındı kör ay toldı erdemleri

ayur ay **dırığa** ol erde eri (1574, s. 340)

dırığa: Eyvah, yazık, hayfâ, yazıklar olsun

(O zaman Ay-Toldı’nın erdemlerini hatırladı ve: Ah yazık, o erler eriydi, dedi.)

- mini edgü tuttuñg açındıñg öküş

sañga tapnumadın barır bu öz **uş** (1353, s. 306)

uş: İşte, ise

(Bana iyilik ettin ve çok ihlanda bulundun; ben ise sana karşı görevimi yapamadan gidiyorum.)

4.3.1.2. Dışa Dönük ya da İkincil Ünlemler

Duygu ve heyecanı aktaran ünlemler olmayıp kişinin kendisi dışında kimselerle hayvanlar ya da nesnelere iletişimini seslenme, gösterme, sorma, onaylama, cevap verme şekillerinde belirten ünlem türüdür (Korkmaz, 2009, s. 1173).

Bu ünlemler bir konuşucuya verilen cevap-red, bir şeyi gösterme ya da konuşucunun birine hitap etmesine imkân sağlayan ünlemlerden oluşmaktadır (Nalbant, 2008, s. 427).

Bu gruba giren ünlemleri sırasıyla cevap-red ünlemleri, çağırma-hitap ünlemleri ve gösterme ünlemleri olarak alt başlıklara ayırarak inceleyeceğiz.

4.3.1.2.1. Cevap-Red Ünlemleri

Konuşucunun karşısındakine ile iletişimine karşısındakinin olumlu veya olumsuz anlamda verdiği ünleme denir.

Kutadgu Bilig’de cevap-red ünlemi olarak sadece bir kelime kullanılmıştır:

- eşitti kör ödgülmiş ilig sözün
sewindi **ilel** tip yaruttı közin (5622, s. 936)
ilel: Baş üstüne, evet
(Öğdülmiş hükümdarın sözlerini işitti, yüzü güldü ve sevinerek “baş üstüne” dedi.)

4.3.1.2.2. Çağırma-Hitap Ünlemleri

“*Bu alt gruptaki ünlemler, insanların karşısındaki insanlara seslenmek veya hayvanları çağırarak ya da yönlendirmek için kullandıkları ünlem türüdür*” (Korkmaz, 2009, s. 1174).

Kutadgu Bilig’de geçen çağırma-hitap ünlemleri şunlardır:

- talu beg bolayın tise belgülüg
talı tutğu erdem **ay** atlıg külüg (2081, s. 418)
ay: Ey
(Seçkin bir bey olabilmek için erdeme değer verilmeli, ey namı meşhur.)
- neçe karşı ordu bezeklig saray
ölüm buzdı barça turu kaldı **hay** (6070, s. 1006)
hay: Hey
(Hey, ölüm nice konak, köşk ve süslü sarayları darmadağın etti ve ıssız bıraktı.)

4.3.1.2.3. Gösterme Ünlemleri

“*Gösterme ünlemleri bir kimseyi, bir şeyi, bir yeri veya düşünceyi işaret ederek göstermek için kullanılan ünlem türüdür*” (Korkmaz, 2009, s. 1179).

Kutadgu Bilig’de kullanılan gösterme edatları şöyledir:

- biligligke sözledim **uş bu** sözüm
biligsiz tilini bilümez özüm (202, s. 122)
uş bu: İşte, bu
(Bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dillini ben de bilemem.)
- kılınçı oᅇgay bolsa kılkı köni
sevinçin keçer kör **uş ol** beg küni (1977, s. 404)

uŖ ol: O, iŖte o

(Doğası iyi ve hareketleri doğruysa, bak, o beyin hayatı sevinç iinde geer.)

- **munu** szledim sz bitigin ulam

tükettim szümni urittim alem (3273, s. 586)

munu: İŖte, bu, Ŗüphesiz, mutlaka, bunu

(İŖte yazıyla ulaŖtırılacak szlerimi syledim; szümü bitirdim ve kalemi sildim.)

SONUÇ

Kutadgu Bilig, Türk dilinin tarihî akışı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Önemi Türk kültürünün temel yapısı olan aile yaşamı, sosyal yaşam, devlet yapısı ve idaresi aynı zamanda ahiret yaşamına ve daha pek çok konuya dair öğütler içermesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında İslamiyet etkisinde yazılmış ilk eser olması, ilk mesnevi, ilk siyasetname, aruz ölçüsünün kullanıldığı ilk eser olması Kutadgu Bilig'in önemini arttırmaktadır.

Bu çalışmada, 77+6645 beyitlik hacimli bir eser olan Kutadgu Bilig'deki isimler üzerine çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde eserin yazıldığı Karahanlı dönemi ve Karahanlı Devleti ile ilgili bilgi verilmiştir. Eserin yazarı olan Yusuf Has Hacib'in hayatıyla ilgili kısıtlı olan bilgiler aktarılmış ve incelediğimiz eser ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde isimler biçim yönüyle ele alınmış, çekim biçim bilgisi adı altında çokluk ekleri, iyelik ekleri, aitlik ekleri ve dokuz başlıkta ele aldığımız hâl ekleri değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken öncelikle tanımlar, konuyla ilgili farklı araştırmacıların görüşleri ve konunun Kutadgu Bilig'deki örneklerinin geçtiği beyitler ardından da beyitlerin Türkçeye çevirileri verilmiştir. Bu bölümde Kutadgu Bilig'de çokluk eki olarak +lAr / +An / +t ve +z eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine aynı bölümde incelediğimiz eserin iyelik ekleri, aitlik ekleri hâl ekleri açısından zengin olduğu ve bolca kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde isimler yapı bakımından ele alınmış olup isimden isim yapım ekleri ve fiilden isim yapım ekleri kendi aralarında tasniflenerek ayrı ayrı incelenmiş ve örnekleri sunulmuştur. İsimden isim yapım eklerini eklendikleri sözcüklere kazandırdıkları anlamlara göre sınıflandırılmıştır. İncelediğimiz eserdeki isimden isim yapım eklerinin fiilden isim yapım eklerinden daha çok olduğu saptanmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde sözcük türleri incelenmiştir. Sözcük türlerinden olan sıfatlar, sayılar, zamirler, zarflar, edatlar, bağlaçlar, ünlemler işlevsel ve yapısal olarak detaylıca değerlendirilip örnekleri aktarılmıştır. Sıfat yönünden zenginlik gösteren eserimizde soru sıfatı ve pekiştirme sıfatlarının diğer sıfat türlerine nazaran daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunun nedeni ise eserin yazılış gerekçesi ve muhtevası göz önünde bulundurulduğunda anlaşılmaktadır. Sayılar ise asıl sayılar, sıralama sayıları, üleştirme sayıları, kesir sayıları ve sayı adlarının sıfat olarak kullanılması başlıkları altında ele alınmıştır. Eserimizde topluluk sayılarına rastlanmamış olup genellikle aynı sayıların kullanıldığı belirlenmiştir. Sözcük türlerinden olan ve eserimizde işlek

olarak kullanılan zamirler, tek başına kullanıldığı gibi hâl ekleri ile birlikte de kullanılmışlardır. Eserimizde zarf görevinde kullanılan sözcüklerin de hem kök hâlinde hemde çeşitli ekler ile kullanıldığı saptanmıştır. Edatların, bağlaçların ve ünlemlerin varlığı eserimizin isim ve dil öğeleri yönünden zenginliğine kanıttır.

İncelemiş olduğumuz eseri aynı dönemde yazılmış olan Dīvānū Luġāti't-Türk ile karşılaştırırsak genel olarak her iki eserde de benzer eklerin kullanıldığını fakat bazı eklerinin adedinin farklı olduğu saptanmıştır. Mesela Dīvānū Luġāti't-Türk'te çokluk eki eki olarak +lAr / +An / +t, +KUn ve +z kullanılırken Kutadgu Bilig'de çokluk eki olarak +lAr / +An / +t ve +z kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kutadgu Bilig'de İsimden isim yapım eklerinden olan küçültme ve sevgi bildirmeye yarayan 3 tane ek kullanılırken Dīvānū Luġāti't-Türk'te 6 tane ek kullanılmıştır. Sosyal tabaka, sınıf ve topluluk bildiren yapım eklerinden Dīvānū Luġāti't-Türk'te 3 farklı ek kullanılırken Kutadgu Bilig'de 1 ek kullanılmıştır. Bitki ve hayvan ismi yapan Dīvānū Luġāti't-Türk'te 5 tane ek kullanılırken Kutadgu Bilig'de 3 tane ek kullanılmıştır. Yine Dīvānū Luġāti't-Türk'te iş, görev ve yer bildirmeye yarayan 6 tane ek kullanılırken Kutadgu Bilig'de 4 tane ek kullanılmıştır. Dīvānū Luġāti't-Türk'te renk yapan 2 ek kullanılırken Kutadgu Bilig'de 1 tane ek kullanılmıştır. Dīvānū Luġāti't-Türk'te yokluk ve eksiklik bildirme eki olarak 6 tane ek kullanılırken kutadgu Bilig'de 1 ek kullanılmıştır. Dīvānū Luġāti't-Türk'te isim kök ve gövdeleriyle anlam olarak yakın isimler türeten isim yapım eki 6 tane kullanılmış olup Kutadgu Bilig'de ise 20 tane ek kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de 30 tane fiilden isim yapım eki kullanılırken Dīvānū Luġāti't-Türk'te 37 tane ek kullanılmıştır. Her iki eserde de sözcük türlerinin bolca kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çalışma süresinde eserdeki isimler ve isim soylu kelimeler tespit edilmeye, yapı ve işlev olarak tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu tasnifleme esnasında eserin isim yönünden zengin olduğu saptanmıştır. Ayrıca eserdeki aynı isimlerin beyitte kullanıldığı yere ve şekle göre sıfat, zamir ve zarf görevi üstlendiği tespit edilmiştir. Bu durum, eserdeki isimlerin tasnifinin çeşitlilik göstermesine olanak sağlamaktadır. Eserin hacimli yapısına rağmen döneminde yazılmış diğer eserlere oranla her çeşit isme, isimlere getirilen ekler, sözcük türlerine ve çeşitlerine daha fazla yer verilmiş olması eserin değerinin idrakı için oldukça önem arz etmektedir.

Sonuç olarak detaylıca inceleyip tasniflemeye çalıştığımız Kutadgu Bilig'deki isimlerin sonraki çalışmalara kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akalın, Ş. H. (Ed.). (2011). *Türkçe Sözlük* (11. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alkayış, M. F. (2012). Bir Kitap Arkası Sözlük Çevirisi: Kutadgu Bilig. *Turkish Studies*, 7 (4), 711-738.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I: Metin* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____, (1991). *Kutadgu Bilig II: Çeviri* (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ata, A. (1993). Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi: Kör mü? Kür mü?. *Türkoloji Dergisi*, 11 (1), 301-308.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri* (8. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Boz, E. (2006). Kutadgu Bilig'de "KÜ". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI (2), 289-296.

Demirel, D. (2014). Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi. *Uluslar arası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 55-61.

Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi* (3. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Emiroğlu, S. (2012). Kutadgu Bilig'de Çocuk Eğitimi. *Turkish Studies*, 7 (1), 1027-1041.

Ercilasun, A. B. (Ed.). (2012). *Türk Lehçeleri Grameri* (2. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

_____, (2013). *Başlangıçtan Yirmi Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (13. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım.

Eryılmaz, B. (2012). *Kamu Yönetimi* (5. baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Gabain, A. Von, (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). (5. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayın tarihi 1941)

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (3. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, G. ve Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi* (3. baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Güner, G. (2011). Kutadgu Bilig’de Geçen “Simiş” Kelimesi Üzerine Düşünceler. *Turkish Studies*, 6 (2), 467-472.

Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İpek, B. (2008). Türk Dilinde Vasita Hâli. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (23).

Kalkan, U. (2006). *Türkiye Türkçesinde Hâl (Durum) Kavramı ve Hâl (Durum) Eklerinin İşlevleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Kara, M. (1988). *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi* (3. baskı). İstanbul: Kesit Yayınları.

Kaşgarlı, S. (2004). *Uygur Türkleri Kültür ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Kaymaz, Z. (2009). Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme. *Turkish Studies*, 4 (3), 1408-1422.

Kazmaz, S. (2000). *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig: Kutadgu Bilig*

Üzerine Hukukî Bir İnceleme. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı

Yayınları.

Kemaloğlu, M. (2013). Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri. *Hikmet , Yurdu*

Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 6 (11).

Korkmaz, Z. (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü* (1. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____, (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (3. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z., Ercilasun, A. B., Gülensoy, T., Parlatır, İ., Zülfikar, H., Birinci, V., (2009). *Türk Dili ve Kompozisyon* (3. baskı). Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.

Nalbant, M. V. (2008). *DîvânüLuğâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Özkan, N. (2001). Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, (12).

Şahin, H. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi* (2. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1979). *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Umur Kitapçılık.

Türkiye Diyanet Vakfı, (2001). *İslâm Ansiklopedisi*, 24, İstanbul.

Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü* (1. baskı). İstanbul: Doğu Kitabevi.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Yavuz, K. (2008). Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (36), 137-180.

Yıldırım, T. (1998). *Kutadgu Bilig'de İsim Çekim ve Yapım Ekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

_____, (2001). Yeni Uygur Türkçesinde İsimden İsim Yapım Ekler. *Türkoloji Dergisi*, 14 (1), 255-262.

Yusuf Has Hacib, (2008). *Kutadgu Bilig*. (Çev. R. R. Arat). (2. baskı). İstanbul: Kabalıcı

Yayınevi.

Yüksel, A. T. (2011). İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi

Üzerine. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (11).

